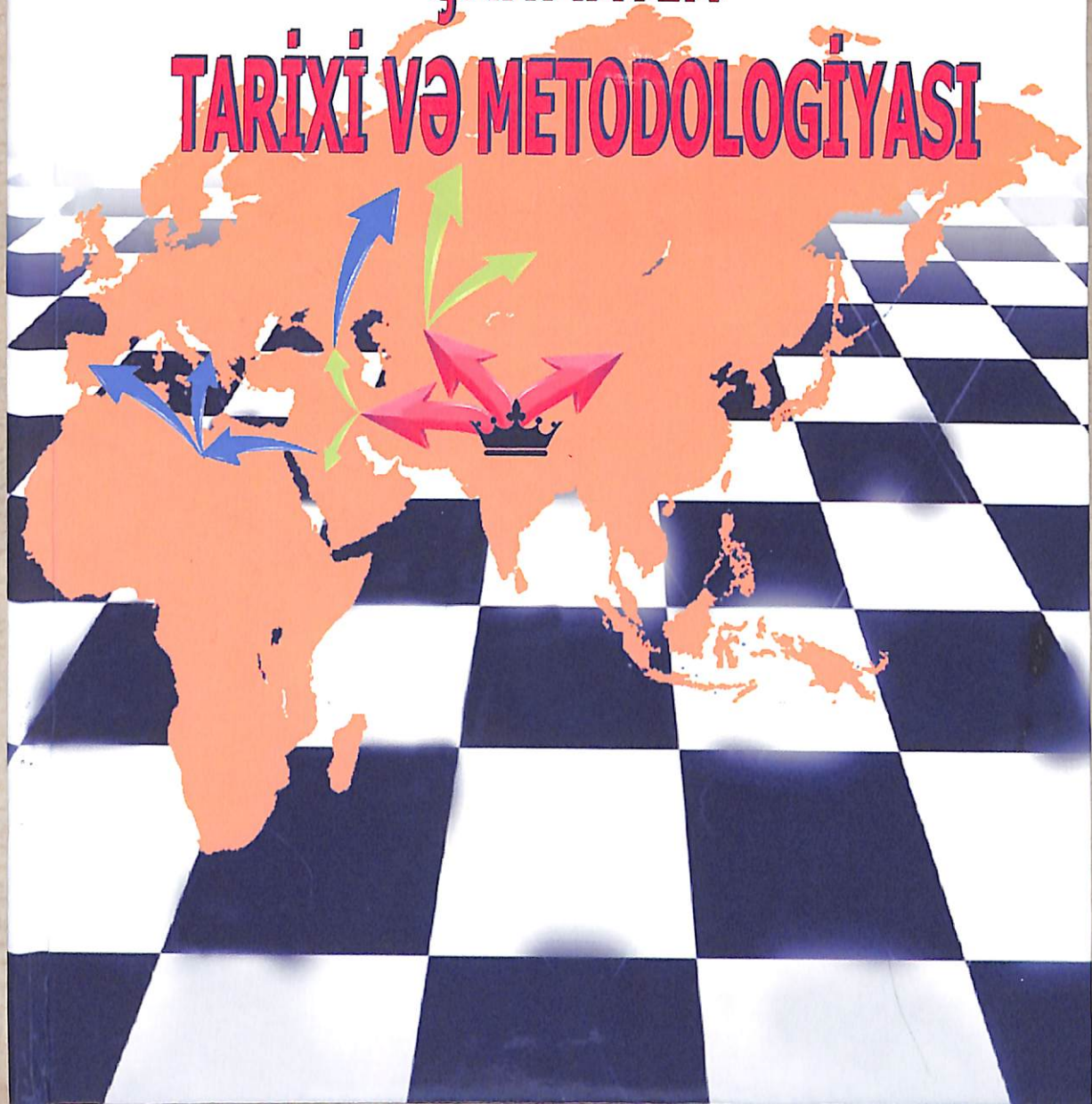

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov, S.Qafarova

ŞAHMATIN TARİXİ VƏ METODOLOGİYASI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI GƏNCLƏR
VƏ İDMAN NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BƏDƏN TƏRBIYƏSİ
VƏ İDMAN AKADEMİYASI

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov, S.Qafarova

ŞAHMATIN tarixi və metodologiyası

(Magistr təhsil səviyyəsi üçün dərslik)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 03.02.2014-cü il, 107 №-li
əmri ilə təsdiq edilmişdir.

Bakı-2014

Rəyçilər: **L.Rüstəmov** – *Azərbaycan Respublikasının Əməkdar məşqçisi, Beynəlxalq dərəcəli hakim.*

S.Quliyev – *Bakı şəhəri üzrə 1 №-li İOEUG Şahmat-Dama idman məktəbinin baş məşqçisi.*

F.Mehbalıyev – *AzDBTİA-nın «İctimai elmlər» kafedrasının müdiri, dosent.*

F.Hüseynov – *AzDBTİA-nın «Basketbol və Həndbolun nəzəriyyəsi və metodikası» kafedrasının dosenti.*

Redaktor: **V.Ağayeva** – *AzDBTİA-nın «Rus dili» kafedrasının baş müəllimi*

Korrektor: **T.Həsənova** – *AzDBTİA-nın «Şahmatın nəzəriyyəsi və metodikası» kafedrasının laborantı*

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov, S.Qafarova
Şahmatın tarixi və metodologiyası (Magistr təhsil səviyyəsi üçün dərslük)
AzDBTİA, Bakı-2014, 183 səh.

Təqdim edilən dərslük Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının magistr təhsil səviyyəsində “İdman məşqinin nəzəriyyəsi və metodikası” ixtisası üzrə I-ci kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Son illərdə respublikamızın həyatında gedən köklü dəyişikliklər, təhsil sistemində aparılan geniş islahatlar, ali təhsil sisteminin xüsusilə onun magistratura pilləsinin həm məzmun və həm də formaca yeniləşməsi təbii olaraq fənn proqramlarının, dərslük və dərs vəsaitlərinin yeniləşməsini, təkmilləşməsini, fənlərin tədrisində yeni texnologiyalardan, fəal təlim metodlarından istifadə edilməsini tələb edir. Bu sahədə şahmat fənninin məzmununun, quruluşunun, müxtəlif sahələrinin, o cümlədən “Şahmat oyununun tarixi və metodologiyası” fənninin yeni tələblər əsasında yenidən işlənməsi zərurətini meydana gətirmişdir.

Şahmata olan marağın gündən-günə artmasının səbəbi çox şaxəlidir. Cəmiyyətin intellektual inkişafı və gənc nəslin yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərinin artırılmasında mühüm rol oynamsıdır. Şahmat şəxsiyyətin tərbiyəsində və formalaşmasında əvəzsiz yer tutur.

Dahi şahmat mütəffəkiri E.Laskerin vəsiyyəsində müstəqil düşünüb qərar qəbul etmək bacarığını tərbiyə etmək üçün şahmat oyununun ustası peşəkar müəllim tələb edir.

Şahmat aləmi üçün bu cür müəllim pedaqoqların hazırlığı problemi yaranır.

Dərslük Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının magistr təhsil səviyyəsində “İdman məşqinin nəzəriyyəsi və metodikası” ixtisası üzrə I-ci kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

FİZİKİ TƏRBİYƏ SİSTEMİNDƏ ŞAHMATIN YERİ

Şahmat idmanın bir növü kimi

Dünyada geniş vüsət alan hərəkəti fəallıq və yarış xarakterli bütün idman növləri xüsusiyyətlərinə görə beş qrupa bölünür:

1) idmançıların fəal hərəkəti fəaliyyətinin fiziki və psixoloji keyfiyyətlərinin ən son təzahürü ilə xarakterizə olunan idman növləri;

2) xüsusi texniki vasitələrlə hərəkətlərin idarə edən idman növləri;

3) xüsusi silah ilə hədəflərin basılması şəraiti olan idman növləri;

4) idmançıların nəticələri müqayisə olunan idman növləri;

5) nəticələrin müəyyənləşməsində hərəkəti fəallıq deyil, rəqibi abstrakt-məntiqilə üstələnen, abstrakt idman oyun növləri; bu qrupa şahmat oyunu aiddir.

Şahmat iki intellektin qarşılaşması şəraitində keçən təfəkkür fəaliyyətidir. Bu idman növündə hərəkəti fəaliyyət həlledici rol oynamır. Şahmatın bu xüsusiyyəti şübhəsiz ki, şahmatçıların hazırlığına müəyyən təsir göstərir. Digər idman növlərindən fərqli olaraq şahmatda əsasən peşəkar şahmat hazırlığına yer ayrılır. Fiziki hazırlıq ümumi xarakterli məsələləri həll edir, məsələn, şahmatçının ümumi dözümlülüüyün inkişafı üçün.

Yarış fəaliyyəti kimi şahmatı aşağıdakı xüsusiyyətlərlə qeyd edirlər: Şahmat oyunu ümumən mübarizənin mücərrəd təsviridir. Hər bir gediş - bir zərbədir, hücum hazırlığıdır, və yaxud gözlənilən zərbədən müdafiədir.

Mübarizənin daxili dinamikası iki şahmatçının oyun zamanı meydana çıxan məsələlərin həllinə yönəldilmiş intellektual rəqabətlə müəyyən edilir. Şahmat oyunu zamanı təkcə psixoloji funksiyaların aktuallaşması deyil, o cümlədən mübarizəyə şəxsiyyətin bütünlüklə cəlb edilməsidir. Xüsusi ilə şahmatçının təfəkkür prosesi və iradi-mənəvi keyfiyyətləri sıx çulğadır. Yarışların uzun müddətli olması gərginlik şəraitini xeyli artırır. 1999-cu ildə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi tərəfindən şahmat idman növü kimi qəbul edilmişdir. lakin olimpiya idman növləri siyahısına daxil edilməmişdir.

Təhsil sistemində şahmatın yeri

Uşağın məktəbə gəlişi ilə onun daha mürəkkəb münasibətlərə girişi baş verir, şəxsiyyətin formalaşması istiqamətində şüurlu fəaliyyəti yeni keyfiyyətlər qazanır.

Çətin vəzifələrdən uşaqların yad mühitə uyğunlaşması, gələcəkdə işə təhsil aldığı bütün müddət ərzində ümumi kütlə arasında özünü itirməmək olaraq qalır. Bu məsələlər məktəblinin asudə vaxtı zamanı və təlimdən kənar fəaliyyətdə həll oluna bilməz.

Ümumi pedaqogika üzrə elmi işçilərin fikrincə "ilk növbədə obyektiv mütəşəkkil və subyektiv olaraq (uşaq üçün) idarə olunan zaman sərbəst qalmalıdır". Məhz seçim azadlığı məktəbli üçün fəal müstəqil şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsas şərtidir.

Uşaq üçün təlim prosesinin məcburi işə çevrilməməsi zəruriliyi haqqında C.Lokk demişdi: "Biz təbiətimizə görə körpə vaxtından azadlığı sevirik, və buna görə bizə müəyyən olunan bir çox şeylərə nifrət bəsləyirik"

Şahmat oyun olduğundan, dərstdə süni oyun vəziyyəti yaratmaq zəruriliyi qalmır. Məlum bir haldır ki, uşaqların psixofizioloji göstəriciləri və intellektual inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq, oyun zamanı onların qabiliyyətləri parlaq və dolğun şəkildə açıqlanır. Təcrübə göstərir ki, bu zaman yorğunluq və əsəb gərginliyi götürülür, parlaq emosional fonda biliklərin mənimsənilməsi möhkəmlənir. Bu da kəşflər ilə müşayiət olunan sevinc hissələrinin, təfəkkürün inkişafı və iş qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Dərs formatında keçirilən şahmat məşğələləri digər fənlərdən təkcə oyun şəklində olması ilə deyil, sərbəst hərəkət etməsi, rəqib seçimi, yaradıcı ünsiyyətin qurulması ilə seçilir. Məhz sərbəst formada şahmat dərsinin seçimi imkanı davamlı intizamın formalaşmasına və təfəkkürün inkişafında stimuldur.

Şahmat oyununun qaydaları ilə tanış olduğu ilk dərstdən artıq səviyyə baxımından qruplara parçalanma başlayır. Bu, hər bir uşaq üçün fərdi bacarıqlarının, yaradıcılıq potensialının daha tam üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır.

Şahmat oyunu qiymətləndirməyi öyrədir. Müxtəlif tapşırıqların həll edilməsi zamanı amilindən asılı olduğunu göstərir, bu da bütün təlim-tərbiyə prosesi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Şagird öz vaxtına sahib çıxır, o, daha intizamlı, onun hərəkətləri məqsədyönlü olur. Artıq zaman şagird üçün maddi dəyərə çevrilir.

Uşaq şahmatına həsr olunmuş ədəbiyyatın öyrənilməsi və pedaqoji müşahidələr onu göstərir ki, şahmat dərsləri şəxsiyyətin fəal formalaşmasında, onun idrak fəaliyyətinin istiqamətləndirməsinə qadirdir.

Latviya gəncləri ilə aparılan araşdırmaya əsasən sosioloqlar Q.Mints və V.Tenetkin maraqlı nəticələrə gəliblər. 1500 nəfər 131 suallıq anketə cavab veriblər. Məlum oldu ki, şahmat oynaya bilənlər daha fəal həyat mövqeyinə malikdirlər, onlar mənəvi dəyərlərə böyük maraq göstərirlər.

Kiçik yaşlardan uşaqlara şahmat oyununun öyrənilməsi bir çox bacarıq və vərdişlərin sürətlə təşəkkülünə, məntiqi təfəkkürün formalaşmasına kömək edir.

Şahmat oyunu təfəkkür və yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirməklə tədris proqramını tez və keyfiyyətli mənimsəməyə kömək edir. oyun zamanı yaradıcılıq axtarışı zəruriliyi demək olar ki, hər an yaranır və məhz bu ehtiyac, şagirdin təfəkkür tərbiyəsinin fəallaşmasına zəmin yaradır. Şahmat şəxsiyyətin müəyyən xüsusiyyətlərinin məqsədyönlü formalaşmasında effektiv vasitədir. Şahmat idrak xarakteri daşıyan hər bir intellektual oyun kimi sevincli anların heyacanı ilə müşayiət olunur, onun təhsil məqsədi ilə istifadə olunması təsadüfi deyil. Şahmat oyunu eyni zamanda diqqət, yaddaş, qavrama, iradə və s. inkişaf etdirir. V.A.Suxomolinski şahmat oyununu məntiqi təfəkkürünün əsas məktəbi hesab edir. Onun fikircə "yaddaşın və əqli qabiliyyətin tam tərbiyəsi şahmat oyununun olmamasından təsəvvür etmək olmaz. Zehni mədəniyyətin bir elementi kimi şahmat oyunu ibtidai məktəb həyatına daxil olmalıdır".

50-ci illərdə məktəblərdə məntiq dərsi tədris olunurdu. Şübhəsiz ki, bu dərslər şagirdlərin mücərrəd və konkret düşüncənin formalaşmasında fəal köməklik edib, və bütün tədris fənlərinə əlavə xidmət göstərib. Təlimdə olan uğurlar

ilk növbədə öyrənilən fənnlərin məzmununa aydınlıqla əlaqədardır.

V.Zlotnikin fikircə "şahmat oyunu intellektin psixologiyası və kibernetikasının öyrənilməsi üçün rahat model olmaqla, həm də düşüncə mədəniyyətinin pedaqoji formalaşmasında bir vasitədir".

Məntiq və şahmat bir "mənbədən" - "təfəkkürdən" gələn anlayışlardır. Təfəkkürün düzgün forma və qanunlarına yiyələnmədən şahmat oyunu oynamaq bir fayda verməz. Məhz bu amillərə görə ümumtəhsil məktəblərdə şahmat dərsləri "məntiq" dərslərini əvəz etməyə qadirdir. Şahmat yaradıcılığı təhlil və sintez, məntiqi anlayışların tətbiqi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Ayrılıqda götürülmüş məktəb fənləri üzərində şahmat oyununun bir dərsləri kimi böyük üstünlüyü var. Bu uşağa olan pedaqoji təsirin universallığıdır. Şahmat dərsləri məktəbdə tədris olunan bir çox fənlərlə: riyaziyyat, biologiya, coğrafiya, tarix, dillər, ədəbiyyat, rəsm, bədən tərbiyəsi, fizika və s. bağlıdır. Məhz bu əlaqələr, bizim müşahidələrimizə görə, uşaqların bacarıqlarının sürətli inkişafı üçün yaxşı zəmin yaradır. Ümumilikdə bir çox alimlər, müəllimlər, məşqçilər şahmat dərslərinin əhəmiyyətini aşağıda göstərilən istiqamətlər ilə izah edirlər:

- Şagirdlərin kompyuter biliklərinin hazırlanması,
- Tərbiyəvi işlərin vasitəsi,
- Uşaqların əqli və mədəni dünyagörüşünün genişləndirilməsi,
- Rekreasianın rolu.

Beləliklə, şahmat dərsləri nadir təsir etmə imkanlarına malikdir. Hərtərəfli inkişafa kömək etməklə, şahmat oyunu təlim alma prosesini qabaqlamaq üçün zəmin yaradır, və

asudə vaxtın maraqlı keçməsinə təşkil edir. Ümumtəhsil məktəbdə şahmat dərslərinin rolu nəzəri dərk etmə və işlənməsində ehtiyacı var.

Gənc nəslin sürətli və hərtərəfli inkişafına təsir edən biləcəkdir yardımçı bir fənn kimi şahmat oyunu universal xüsusiyyətlərə malikdir.

Şahmatın aşağıda göstərilənlərin inkişafı vasitəsidir

1) Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması:

a. Təfəkkür mədəniyyətini tərbiyə edir, zövqü formalaşdırır, inkişaf etdirir:

- məntiqi təfəkkürü,
- hesablama bacarığı,
- yaradıcı təxəyyülü;

b. Yazı mədəniyyətini yaradır, lüğət ehtiyatını genişləndirir;

c. Riyazi qabiliyyətlərinin açılmasına kömək edir;

d. ümumi dünyagörüşü genişləndirir.

2) Xarakterini formalaşdırır, nizam-intizamlılıq, iradi keyfiyyətləri tərbiyə edir.

3) İş qabiliyyətinin artırılması, məktəb biliklərinin daha çevik və dərin mənimsənilməsi, uşağın sinir enerjisinin artırılmasının mənbəyidir.

4) Yaddaşın müxtəlif növlərinin inkişafı: Görmə, eşitmə, emosional, hərəkət.

5) Düşüncə prosesini sürətləndirir, zaman amilini qiymətləndirməyi öyrədir.

6) Yaradıcı əhval-ruhiyyəni yaradır, yaradıcılıq təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir.

8) Tərbiyəvi işlərinin aparılmasına kömək edir.

9) İstirahətin, asudə vaxtın, əyləncənin ən sadə formasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 5 may 2009-cu il tarixli, 260 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2009-2014-cü illərdə Azərbaycanda şahmatın inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramı" ölkəmizdə bu qədim idman növünün kütləviliyinin təmin olunması, şahmat müəssisələri şəbəkəsinin gətdikcə genişləndirilməsi və onların maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, bu sahədə yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik mütəxəssis korpusunun formalaşdırılması, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın şahmat ölkəsi kimi nüfuzunun artırılması üçün böyük imkanlar açmışdır.

Hazırda respublikamızın təhsil sistemində fəaliyyət göstərən 66 uşaq-gənclər şahmat məktəbinə 35 mindən artıq məktəbli cəlb edilmişdir. Dövlət Proqramının təsdiqindən ötən müddət ərzində həmin məktəblər Təhsil Nazirliyi tərəfindən müvafiq mebel, elektron şahmat saatları və şahmat fiqurları, nümayiş lövhələri, televizor, kompüter və digər zəruri vəsaitlərlə təmin olunmuşdur.

2010-cu ildə uşaq-gənclər şahmat məktəblərinin yetirmələri respublika yarışlarında 28, Avropa və dünya birinciliklərində 15, müxtəlif beynəlxalq turnirlərdə 62 medal, 2011-ci ilin oktyabr ayınadək isə Avropa və dünya çempionatlarında 11 medal qazanmışlar. 2010-2011-ci illərdə 18 nəfər idman ustalığına namizəd, 3 nəfər idman ustası hazırlanmışdır. Təsadüfi deyil ki, ölkə üzrə 22 nəfər beynəlxalq qrossmeysterdən 15-i, 14 nəfər beynəlxalq dərəcəli idman ustasından 7-si, beynəlxalq reytingə malik və dünya reyting cədvəlinə daxil olan 100 azərbaycanlı şahmatçıdan 79-u bilavasitə şahmat məktəblərinin yetirmələridir. Hər il ayrı-ayrı yaş qrupları üzrə keçirilən respublika birinciliklərində mükafata layiq yerlərin.

Avropa və dünya miqyaslı yarışlara vəsiqələrin 80 faizdən çoxunu məhz şahmat məktəblərinin yetirmələri qazanmışlar.

Bütün bunlarla yanaşı, Dövlət Proqramına uyğun olaraq, ümumtəhsil məktəb şagirdləri arasında şahmatın geniş təbliğ edilməsi, mədəni səviyyənin yüksəlməsində mühüm rol oynayan bu idman növünə onların meyil və marağının gücləndirilməsi məqsədilə Beynəlxalq Şahmat Federasiyası, Azərbaycan Şahmat Federasiyası və Təhsil Nazirliyi arasında imzalanmış birgə memorandumda şahmatın ümumtəhsil məktəblərində tədris fənləri sırasına daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla əlaqədar həmin fənnin tədris proqramının, müvafiq dərslik, dərs vəsaiti və metodik tövsiyələrin hazırlanması, 2012-ci ildən başlayaraq pilot layihə olaraq hər rayon və şəhərdən seçilmiş bir ümumtəhsil məktəbinin 2-ci siniflərində şahmat dərslərinin tədris olunması qərara alınmışdır. Bu barədə qərar qəbul edilərkən şahmatın zehni fəaliyyəti, yaddaş və intellekti inkişaf etdirməsi, şagirdlərdə problem həlləmə, qətiyyətlik, mübarizlik, soyuqqanlılıq, sağlam rəqabət kimi mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırması, sağlam həyat təzi keçirmələrinə zəmin yaratması, habelə dünyanın bir çox ölkələrində şahmatın bir fənn kimi artıq məktəblərdə tədris olunması və digər arqumentlər əsas tutulmuşdur.

Şahmat aqlın və təfəkkürün tərbiyə vasitəsi kimi

Muasir şəraitdə ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərdə təfəkkürün tərbiyə edilməsidir. Ümumtəhsil və peşə məktəblərində

12 | Fiziki tərbiyə sistemində şahmatın yeri

edilmiş islahatlar təlim-tərbiyə prosesinin təsirini artırmaq üçün bütün imkan və ehtiyatlardan istifadə edilməsinə yönəlmişdir. Buna baxmayaraq tərbiyə sahəsində heç də bütün pedaqoji ehtiyatlardan tam şəkildə istifadə edilmir.

Hələ qədim yunan filosoflarına yaxşı bəlli idi ki, çox şeyi bilmək insanı müdrik etmir. Həqiqi müdriklik elə bir biliklər metodlarıdır ki, onlar digər biliklərə yiyələnməyə aparır. Başqa sözlə desək, müdriklik təkcə biliklərə əsaslanmaq, onlara istinad etməkdən ibarət olmayıb biliklərə əsaslanmaq, onlara istinad etməkdən ibarət olmayıb biliklərə istehsal etməyi bacarmaqdan ibarətdir. Hegel üçün də özü-özlüyündə həqiqət deyil, ona aparan yol daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir; insan təfəkkürünün fəaliyyətinin nəticələri deyil, bu fəaliyyətin özü mühümdür.

Bununla yanaşı artıq bu gün bu cür təfəkkür tərbiyəsini praktikadan təcrid edmiş abstrak bir ideya deyildir. əksinə, belə bir ideya indi ali məktəbin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biridir. Belə ki, təfəkkürün tərbiyəsi məzmun etibarilə elə insanın özünün tərbiyəsi, insanda yaradıcı, məhsuldar fəaliyyətin forma və metodlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Çünki özü-özlüyündə təfəkkür elə məhz insanın yaradıcı fəaliyyəti deməkdir. Baxmayaraq ki, təfəkkür insanın əşyavi dəyişkənli fəaliyyətindən doğur və onunla şərtlənir, amma bununla yanaşı insan da özü onsuz mövcud ola bilməz. İnsan fəaliyyətinin məqsədyönlü, dərk edilmiş olması onu digər canlı aləmin fəaliyyətindən fərqləndirən başlıca mühüm cəhətdir. K. Marks yazırdı: toxucunun yerinə yetirdiyi əməliyyatları xatırladan əməliyyatları hörümçək də icra edir, bal arısı isə qurduğu şanın gözəlliyi ilə bir sıra memarlara da kölgədə qoyur. Lakin bütün bunlarla yanaşı

ən pis memar belə ən yaxşı arıdan onunla fərqlənir ki, mumdən şanı düzəltməmişdən qabaq o. Bu şanın artıq beynindən fikrən qurmuşdur.

Təfəkkür insan fəaliyyətinin çox mühüm ümumi və zəruri bir fenomenidir. Buna görə təfəkkürün tərbiyəsi problemi ilə bağlı olan nəzəri mülahizələrə təfəkkürün özünün tarixən formalaşmasının mühüm ümumi və zəruri əsaslarından təchiz edilmiş şəkildə baxıldıqda bu mülahizələr abstrak və demək olar ki, hətda çox zərərli olmuş olur. Belə mülahizələr təfəkkür tərbiyəsini həyata keçirən müddəa, metod və prinsipləri ifadə edə bilməzlər. Çünki, məsələ burasındadır ki, təfəkkürün və eynilə də insanın tərbiyəsi, ümumiyyətlə, insanın əşyavi-dəyişkənli fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan prinsip bə qanunlarla əsaslanan məqsədyönlü fəaliyyətindən ibarətdir. Məlumdur ki, insan onu əhatə edən təbiəti beynində quraşdırdığı prinsip və qanunlar, ölçülər üzrə deyil, dəyişən təbiətin özünü qanunları əsasında dəyişdirir. Eyni ilə bu cür də insan təfəkkürünü tərbiyə etmək, inkişaf etdirmək – təfəkkürün özünün tarixən yaranma və inkişaf qanun və prinsipləri üzrə dəyişdirilməsi deməkdir. Başqa sözlə, təfəkkürün tərbiyəsi prosesində tətbiq edilən metod və prinsiplər tərbiyəçi tərəfindən süni olaraq yaradılmış deyil, təfəkkürün öz mahiyyətindən irəli gəlməli və onun təbiətini ifadə etməlidir. Aydın ki, burada söhbət təfəkkür fəaliyyəti prosesində formal məntiqi ziddiyyətlərə yol verməyən qanun və normalardan getmir. Qeyri – ziddiyyətli təfəkkürün qayda və qanunlarında yiyələnmək olduqca əhəmiyyətli və zəruri məsələdir və mütləq insanın tərbiyəsi prosesində həll edilməlidir. Bununla yanaşı, tərbiyəçi fəaliyyətində təfəkkürün yaranma və inkişafı

14 | Fiziki tərbiyə sistemində şahmatın yeri

prosesini real, tam uyğun təsvir edən qanun və metodlara yiyələnməkdə olduqca əhəmiyyətli və zəruridir. Bu qanun və metodları dərk etmədən insan özünün inkişafının şüurlu iştirakçısı, özünün təfəkkürünün tarixi inkişafının subyektinə ola bilməz.

İnsanın özünü tərbiyə etmədən onun bir xüsusiyyəti olan təfəkkür tərbiyə etmək olmaz. Çünki ümumilikdə insan düşündüyü kimi hərəkət edir. O isə bütün cəmiyyətin hərəkəti kimi hərəkət edir və deməli . bütün cəmiyyətin düşündüyü kimi də düşünür. Fərdin arxasında bütöv bir cəmiyyət durur. Fərd empirik, hissi konkretliyi ilə fərd olaraq qalır, mahiyyət etibarilə isə o, ictimaidir. Fərd ixtisar edilmiş, kiçik və yığcam cəmiyyət, cəmiyyət isə genişləndirilmiş fərddir. “ Fərd ictimai varlıqdır. İnsanın fərdi və ictimai həyatı heç də ayrı şeylər deyildir...” onlar eynilik təşkil edirlər. Beləliklə, söhbət təcrid edilmiş fərd (xüsusən ona görə ki, real həyatda cəmiyyətdən tam şəkildə ayrılmış fərd yoxdur) haqqında deyil, ictimai fərd haqqında gedir.

Buna görə burada qarşıya çıxan məsələ ilk baxışda sadə görünə bilər, lakin heç də sadə deyil və o, bütöv cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən düşünülmüş dəyişikliklərlə həll edilə bilər.

Burada tərbiyənin cəmiyyətin həyatında hansı rol oynadığına geniş şəkildə baxılmasına ehtiyac yoxdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, tərbiyyə ictimai həyatın təkrar istehsalının səciyyəvi formasıdır.

Maddi fəaliyyəti zamanı insan xarici təbiəti “dəyişdirərkən, yenidən qurarkən eyni zamanda öz daxili təbiətini də dəyişdirir”. İnsanın həyat vasitələrini istehsal etməsi eyni zamanda həyatın özünün istehsal edilməsi

deməkdir. Burada söhbət bioloji həyatın istehsalından deyil, sosial həyatın, öz ictimai həyatının subyektinə kimi insanın öz-özünü istehsal etməsindən gedir. Cəmiyyətin təbiət tarixinin davamı olması kimi müddəa onun konkret şəkildə başa düşülməsini tələb edir. Bu müddəa heç də insanın canlı orqanizmlərin inkişafının bilavasitə nəticəsi olması demək deyildir. Orqanizmlərin inkişafı yalnız insanın əmələ gəlməsi və təşəkkül tapmasına zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, keyfiyyətə yeni həyat formasının yarandığı ilk mərhələdə insanın formalaşmasında təbiət olduqca böyük rol oynamışdır. Lakin prinsipə isə öz təbiətinə görə insan sosial varlıqdır və öz ictimai fəaliyyətinin məhsulu olaraq qalır.

Bununla yanaşı tərbiyənin köməyi və vasitəsilə real həyatın mövcudluğu, mövcud olmanın spesifik insanı üsulunun möhkəmlənməsi və inkişafı həyata keçirilir. Bu insani üsul nə qədər inkişaf etsə və təkmilləşsə də o, bütün insanlar üçün ümumi və zəruridir. Yəni tərbiyənin köməyi ilə cəmiyyət tarixinin inkişafının bütün mərhələlərində tam, kəsilməz olaraq qalır və onu təşkil edən nəsillərin irsi əlaqəsini saxlayır. Lakin buradsa qarşıya belə bir sual çıxır: cəmiyyətin inkişafında mövcudluğun bu xüsusi insani üsulu hansı yolla qorunub saxlanılır və gələcək hər yeni nəsələ ötürülür, verilir? Çünki insan fəaliyyəti üsulunu təşkil edən forma və metodlar, vərdiş və qabiliyyətlər insanın genetik programında qeyd edilmir və irsiyyət qanunlarına əsasən ötürülmür, verilmirlər.

Görkəmli alim A.N.Leontyev yazırdı: “... insanın irsi olaraq əldə etdiyi bioloji xüsusiyyətlə heç də onun psixi qabiliyyətlərini müəyyən etmirlər. İnsanın qabiliyyətləri onun beynində həkk olunmamışdır. Beyində bu və ya digər

qabiliyyətlər deyil, bu qabiliyyətlərin yaradılmasını təmin edən bilən qabiliyyətlər həkk olunmuşdur". Xüsusi insani əlamətlər və qabiliyyətlər irsiyyət qanunlarının təsiri altında yaranmış olardısı, onda insanın formalaşmasında sosial tərbiyənin rolu heçə bərabər olardı. əksinə, müasir elmin əlində kifayət qədər doğru faktlar vardır ki, onlara əsasən sübut olunmuşdur ki, əgər uşaq erkən yaşlarından cəmiyyətdən kənarında heyvanlar arasında, onların mühitində inkişaf edərsə, o da bu sonuncuların inkişaf səviyyəsində qalır və təfəkkür, istehsal vasitələrinin hazırlanması kimi insan fəaliyyətinin daha mürəkkəb formaları bir kənarında qalmış, hətta şaquli vəziyyətdə yerləşirdiklərinə də yiyələnmə bilmir və əksinə sadə, primitiv cəmiyyətə aid olan uşaq erkən yaşlarında daha yüksək cəmiyyətdə inkişaf edərsə, o bu cəmiyyətin sərvətlərini mənimsəmək üçün lazım olan qabiliyyət və praktiki vərdislərə yiyələnməkdir.

Bu sahədəki müasir elmi nəticələr sosial təbiətinə görə tərbiyənin yalnız insan ola bilmək meylində olan varlıqların insanlaşmasının baş verdiyi fəaliyyət prosesi olmasını söyləməyə əsas verir. İctimai tərbiyədən kənar bu meylin həyata keçməsi mümkün deyildir. Beləliklə, insan bir insan kimi doğulmur, yalnız sonradan insan olur. Lakin hansı qanun və qüvvələrin köməyi və vasitəsilə?

Bu problem bir də ona görə kəskin şəkildə alınıb ki, insanın yaranması, çox zaman düşündüyümüz kimi, heç də qədim zamanlarda baş vermiş təbiətin qeyri-adi, həm də yeganə bir hadisəsi deyildir. Həqiqətdə isə öz keyfiyyət xarakteristikalarına görə olduqca əhəmiyyətli, qeyri-adi olan bu hadisə-insanın yaranması-indi də davam edir. Özü də bizim gözümlərin qabağında-hər bir fərdin doğulması və

təşəkkül tapmasında-davam edir. Çünki filogenez və optogenez ümumən üst-üstə düşürlər. Bu o deməkdir ki, fərdin formalaşması prosesində insan tarixinin və təşəkkül tapmasının ən mühüm mərhələləri, əhəmiyyətli cizgiləri, mərkəzi, əsas nöqtələri yığcam şəkildə təkrar olunur. Fərdin tərcümeyi-halı insan tarixinin yığcam forması, insan tarixi isə fərdin genişləndirilmiş tərcümeyi-halıdır. Başqa sözlə, hər bir fərd öz növünün tarixini təcəssüm etdirir. Uşaq bir bioloji varlıq kimi doğulur; həyatının ilk anlarında o, heyvandan çox bitkiləri xatırladır, çünki o, öz bioloji tələbatlarını ödəmək üçün fəzada öz yerini dəyişə bilmir. Yalnız öz tələbatını ödəyən əşyaları ətraf mühitdə tapmaq üçün gəzə, yeriyə bildikdə uşaq öz inkişafında əhəmiyyətli sıçrayış etmiş olur: o bitki aləmindən heyvanlar aləminə keçmiş olur. O vaxt ki, məsələn, qida tələbatını ödəmək üçün qaşığa əl atır və onu bütün insanların istifadə etdikləri kimi tətbiq edir, bu zaman o ikinci sıçrayış: heyvanlar aləmindən insanlar səltnətinə keçmiş olur. Biz bu keçidlərin nəinki şahidi oluruq, həm də bilavasitə iştirakçısı olmuş oluruq. Kimsə başqası və heç bir ilahi qüvvə deyil, biz özümüz hərəkət etməyən və düşünməyən bir varlığı hərəkət edən və düşünən bir varlığa çeviririk. Bizim yaşadığımız dövr isə əlavə olaraq bu tarixi missiyanı bizdən düşünülmüş, dərk edilmiş şəkildə bitməyi tələb edir.

Marks, o cümlədən Hegel üçün də hər bir yeni fərdin bir subyekt kimi öz həyatını məqsədyönlü şəkildə təşkil edən və öz cismaniliyindən yüksəkdə duran bir fərd kimi formalaşması və təşəkkül tapmasının yeganə yolu – tərbiyədir. Məhz tərbiyə prosesində fərd özünü və onu əhatə edən xarici aləmi bir insan kimi qavraya, hiss edə, dərk edə bilər.

Xarici aləmin qavranılmasında iştirak edən hiss orqanları insana onun əcdadları tərəfindən irsən keçmişdir. Lakin tarixən insanın inkişafı prosesində bu orqanlar ələ əsasla dəyişikliklərə uğramışlar ki, indi biz tam əsasla bu hissiyyatların sosial təbiəti haqqında danışa bilərik. F. Engels demişdi: “Beynin daim gedən inkişafı ilə yanaşı onun ən yaxın alətləri-hiss orqanları da daim inkişaf etmişdir. Nitqin tədricən inkişafı eşitmə orqanlarının təkmilləşdirilməsinə səbəb olduğu kimi beynin də inkişafı bütövlükdə götürülmüş bütün hislərin təkmilləşməsinə səbəb olur. Hissi qavrama, sözsüz ki, xarici aləmin digər aləmin güzgülü və digər passiv əksətdirmə formalarından ibarət olsa da, onun mahiyyəti bununla bitmir. Təkcə xarici obyektin subyektin hiss orqanlarına təsiri onun psixi simasının yaranmasına kifayət deyildir. Xarici obyektin hissi simasının yaranması üçün həmçinin subyektivlik, yəni subyektin qavranılan obyektə fəal münasibəti zəruridir. Bu o deməkdir ki, xarici obyektlərin qavranılması heç də passiv ölü olmayıb fəal bir prosesdir.

Buna görə xarici aləmin hissi qavranılması subyektin fəaliyyətini məhsuludur. Bu baxımdan Platonun “Hiss orqanları deyil, insan hiss orqanları vasitəsilə qavrayır” fikri onun nə dərəcədə uzaqgörən olmasına sübutdur. Bununla bağlı K. Marksın Feyer Bax haqqındakı tezislərini yada sala bilərik. Bu əsərdə K. Marks yazırdı: “Feyer Bax fəlsəfəsi də daxil olmaqla əvvəlki materializmin ən başlıca çatışmayan cəhəti ondadır ki, orada əşya, həqiqət, hissiyyat insanın hissi fəaliyyəti şəklində deyil yalnız obyekt şəklində və ya yaradıcılıq, quruculuq kimi götürülür. Özünü və xarici aləmi hiss etmək qabiliyyəti hər bir fərddə yaşadığı müddətdə canlı insanlarla birgə fəaliyyət və

ünsiyyət prosesində tərbiyə vasitəsilə, tərbiyənin köməyi ilə yaradılır. Beləliklə, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnen insanın nəticəsi olmayıb, insan fəaliyyətinin, bu fəaliyyətin tarixi inkişafının məhsuludur.

Formalaşan uşaq eyni ilə bu yolla da təfəkkürün ümumi formalarını qavrayır. Təfəkkürün ümumi formaları-kateqoriya və anlayışlar fərdin öz daxili subyektivliyindən irəli gəlir və onlar hiss orqanlarının verdiyi məlumatların ümumiləşdirilməsindən yaranırlar. onları fərd hazır şəkildə alır və qavrayır və öz idrakının, şüurunun bir fenomeninə çevirir. Deməli, təfəkkürün bu ümumi formaları fərd üçün ondan kənar, digər adamların şüurunda, cəmiyyətin “bədəninə” təşkil edən əşyalarda obyektiv olaraq mövcuddur. Onlar irsi və apriori deyillər və hər bir fərdin bədəninə qurulmuş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onun beyində yaranırlar. Onlar bir anlayış və kateqoriya kimi insan cəmiyyətinin inkişaf tarixinin məhsuludur. Fərd onu bir fərd kimi müəyyən edən amilləri öz daxilində deyil, özündən kənar, əvvəlki nəsillərin yaratdığı maddi dünyada tapır. Fərd ətrafındakı cəmiyyətdə, mühitdə tapdığı şeyləri qavramalı və öz malı etməlidir. Bu məqsədə çatmaq üçün yeganə yol tərbiyədir. Tərbiyənin vəzifəsi yalnız onun tapdığı tarixin inkişafının hazır məhsulları kimi ictimai əşya və sərvətlərin qavranılması deyil, həm də fərddə müstəqil, yaradıcı və məhsuldar insani fəaliyyətin vərdiş və qabiliyyətlərinin, forma və metodlarının yaradılması və formalaşdırılmasından ibarətdir. Yəni tərbiyənin ən başlıca vəzifəsi uşaqda insani fəaliyyətə xas olan qabiliyyətlərin yaradılması və formalaşdırılmasıdır.

Tərbiyə prosesində bir çox pedaqoji vasitələrdən istifadə olunur. Bunların içərisində intellektual oyunların rolu demək olar ki. əvəzsizdir. Tərbiyə prosesində oyunun əhəmiyyətinə tanınmış pedaqoqlar A.S.Makeronko, N.K.Krupskaya, V.A.Suxomlinski xüsusi qiymət vermişlər. N.K.Krupskaya yazırdı: "Tərbiyə prosesinin həyatla bağlılığı formal xarakter daşıyır və tərbiyəvi effekt verməyəəcəkdir. Bu effektin alınması üçün bu və ya digər hadisələrin qavranılmasına uşaqları emosional olaraq necə hazırlamağı. onların emosional həyatının necə təşkil edilməsini bilmək lazımdır. Oyunun tərbiyəvi əhəmiyyəti məsələsi bu məsələ ilə sıx bağlıdır..." A.S.Makerenko qeyd edirdi ki. onunla əməyi bir-birinə qarşı qoymaq lazım deyildir. O. yazırdı: "oyun uşaqlara sevinc gətirir. Bu sevinc yaradıcılıqımı. qələbəmi. estetikmidir? Bunun fərqi yoxdur. Yaxşı iş də eyni ilə bu cür sevinc gətirir. Bu baxımdan oyun və əmək oxşardır... Bir çoxları fikirləşirlər ki. iş oyundan onunla fərqlənir ki. işdə məsuliyyət var, oyunda isə yox. Bu doğru deyil. Yaxşı, düzgün qurulmuş oyunda işdə olduğu qədər böyük məsuliyyət var... Fərq ondadır ki. əməkdə ictimai məqsəd həyata keçirilir-maddi və mədəni sərvətlər yaradılır... Oyunun məqsədi isə başqadır. O ictimai məqsədlərlə birbaşa deyil. bilavasitə bağlıdır..."

Təfəkkürün tərbiyə edilməsində intellektual-idman oyun növləri və bunların içərisində də şahmat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şahmat oyundur. Daha dəqiq desək o, heç də təkə oyun deyil. Şahmat fikri oyandırır, inkişaf etdirir, ən başlıcası isə onu məşq etdirir. Şahmat əqlin gimnastikası olmaqla məktəblilərdə təfəkkürün inkişafına xidmət edir. Şahmat şagirdlərdə məntiqi nəticələr çıxarmağa, mücərrəd

təfəkkürün inkişafına səbəb olur. Şahmat həm də böyük iradə qüvvə nümayiş etdirməyi, psixoloji gərginliklərə dözməyi tələb edən mübarizədir. Şahmat üzrə ilk dünya çempionu V. Steynits demişdir ki, şahmat mənən zəif adamlar üçün deyil. Bundan başqa şahmat oyunu zamanı həyata keçirilən kombinasiyalardakı ideyaların dərinliyi, zənginliyi və gözəlliyi estetik zövq almağa imkan verir. Məşhur alman şahmatçısı Z.Tarraş deyirdi ki, musiqidə. mədəbətə olduğu kimi şahmatda da insanlara sevinc gətirən böyük bir qüvvə vardır.

Şahmatın təfəkkür tərbiyəsindəki rolunu çox zaman intellektual funksiyaların inkişafı ilə əlaqələndirilir. Şahmat oyununun ən başlıca üstünlüyü onun ardıcıl. məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməsidir. Şahmat güclü gedişləri. effektiv kombinasiyaları tapmağa. konkret görüşdə və ya bütövlükdə qələbəyə nail olmağı öyrədir. Bu isə. bir qayda olaraq təsadüfi deyil. ümumi planla birləşdirilmiş, ardıcıl olaraq həyata keçirilən müəyyən əməliyyatların nəticəsidir. Hətta yeni başlamış şahmatçılarda vəziyyətdən asılı olaraq bir-biri ilə ümumi ideya ilə bağlı olan bir neçə gedişi qabaqcadan görməyə məcbur olurlar. Bu baxımdan akademik Q.Klaus deyirdi: "Şahmat ardıcıl məntiqi təfəkkürün əla məktəbidir. Şahmatın bu tərəfi bizim dövrümüzdə, işdəki mənəvi amillərin fiziki amillərə nəzərən daha yüksək olduğu bir vaxtda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şahmat fiqurlarının hər birinin məhdud konkret dəyəri olduğundan, onu riyazi baxımdan formalaşdırmaq mümkündür. Bütün bunlar şahmatçının verilmiş hər hansı bir dayaq nəticəsinə əsaslanaraq məntiqi nəticələr yolu ilə. müəyyən son nəticələrə can atmasına imkan verir. Məntiqi təfəkkürü

22 | Fiziki tərbiyə sistemində şahmatın yeri

məntiq dərsləri ilə deyil, şahmat vasitəsi ilə məşq etdirmək daha asandır. Məlumdur ki, digər təlim vasitələrinə nisbətən insan oyun prosesində çox şeyi daha həvəslə və daha məhsuldarlıqla öyrənir”.

V.Steynits 1989-cu ildə çap etdirdiyi “Müasir şahmat dərsləri” kitabında “şahmat əqlin gimnastikasıdır və necə təkmilləşmək olar” məqaləsində yazırdı ki, digər idman oyunlarından fərqli olaraq bizim bu müdrik, nəcib oyunda təsadüf elementi (müvəqqəti xarakter daşıyan fərdi amilləri nəzərə almırıq) heç bir rol oynamır. Buna görə də döyüşün nəticəsi tamamilə elmi və məntiqi bünövrəyə əsaslanır. Oyunun əvvəlində tərəflər tamamilə bərabər vəziyyətdədir. Yəni döyüş qüvvələrinin sayı, onların gücü və dəyəri, oyun qaydaları hər iki tərəf üçün eynidir. Deməli, şahmat görüşündə mübarizənin müqəddəratını ağılların rəqabəti həll edir. Şahmatda mümkün olan çoxlu sayda kombinasiyaların rəngarəngliyi əqli məşq etdirmək üçün geniş imkanlar açır və deməli, əqlin məntiqi qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə və təfəkkürün tərbiyəsinə şərait yaradır. O, şahmatın insanın sağlamlığına da böyük təsir göstərdiyini qeyd edir: bizim dövrdə bu oyun daha da populyarlaşmış və demək olar ki, hər yerdə əqlin məşq, təfəkkürün tərbiyə etdirilməsində ona mühüm bir vasitə kimi baxırlar. Şahmatın əqli qabiliyyətlərə təsiri fiziki hərəkətlərin, gimnastikasının orqanizmin inkişafına təsirini oxşardır. Digər tərəfdən şahmatla məşğul olmaq, bizim fikrimizcə, şahmatçıların fiziki vəziyyətlərinə birbaşa təsir göstərir və onların ömürlərinin uzanmasına səbəb olur. Bir çox şahmatçıların uzunömürlürlüyü və ahıl yaşlarında belə, bir çox hallarda isə ömürlərinin sonuna qədər, əqli qabiliyyətlərini yüksək səviyyədə saxlaya

bilmələri buna əyani sübutdur. Hesablanmışdır ki, şahmat həvəskarlarının orta uzunömürlürlüyü həyatları sistematik olaraq öyrənilən istənilən digər kateqoriyalı adamların ömründən uzundur. Bu heç də sadəcə olaraq təsadüfün nəticəsi deyildir. İlk baxışdan şahmatla uzunömürlürlüyün arasında heç bir əlaqə yoxdur və varsa da bu əlaqə qeyri-təbii, qeyri-real görünə bilər biz belə bir nəticəni qanunauyğun hesab edirik ki, bunu da düzgün və əsaslı şəkildə təşkil edilmiş elmi təcrübə ilə asanlıqla sübut etmək olar.

Tamamilə təbiidir ki, böyük fiziki qüvvəyə malik adamların bu qüvvənin saxlanması və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş fiziki hərəkətlər və əyləncəli oyunlarla məşğul olmağa sövq etdikləri kimi yüksək intellektə malik fitri istedadlı adamlar da zehni inkişaf etdirən məşğələlərə daha çox sövq edirlər ki, bu da zehnin ən ali keyfiyyətlərini inkişaf etdirir. İlk növbədə şahmatçı oyunun qaydaları ilə tanış olur. Bundan sonra böyük əyləncə və zövq aləminin qapıları onun üzünə açılır, sağlam rəqabət ruhu isə bu nəcib oyunda yüksək nailiyyətlərə nail olmaq meyli yaradır. Bu zaman isə qazanılan təcrübə nəticəsində o mütləq başa düşəcək ki, ümumi sağlamlığına zərərli olan istənilən pis vərdişlər şahmat sahəsində təkmilləşməsinə və özünü yaxşı cəhətdən hərtərəfli şəkildə göstərə bilməsinə ciddi mane olacaq. Buna görə o, oyun səviyyəsini yüksəltmək üçün bu vərdişləri ciddi olaraq aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Şahmatla məşğul olmaq sağlamlığı qoruyub saxlamağa kömək edən vərdişlər tərbiyə etdiyinə görə ömrün uzanmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İnformasiya axınının sürətlə artması ilə səciyyələnən müasir dövrdə bütün faktik əldə olunan

materialların nəzərdən keçirilməsi insanın imkanı xaricindədir. Buna görə də ümumiləşdirmə və seçmə metodlarından istifadə etmək zəruridir. Bu mənada şahmatdan alınan məntiqi təhlil metodu çox faydalıdır. Bu problem üzrə aparılan bir çox sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, şahmat fəaliyyəti məhz bu nöqteyi-nəzərdən tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Şahmat sahəsində qazanılan müvəffəqiyyətlər yüksək təfəkkür intizamı ilə şərtlənir və uzun müddətli, dayanıqlı, intensiv, həcmcə kifayət qədər geniş diqqətin olmasını tələb edir. Tamamilə aydındır ki, ardıcıl güclü gedişlərlə oyunu qələbə üçün kifayət edən əlverişli vəziyyətə gətirmək olar. Lakin ani olaraq, qısa bir müddətdə diqqəti yayındırmaq, zəiflətmək, buna qədər gərgin zəhmət nəticəsində qazanılmış bütün üstünlükləri tez bir zamanda əldən verməyə səbəb olur. Yüksək nəticələrə nail olan şahmatçı rəqiblərdən şahmat nəzəriyyəsini və qanunlarını daha dərinləndirən bilməsi ilə deyil, diqqətini uzun müddət toplaya bilmək qabiliyyətinə malik olması ilə fərqlənir. Şagirdlərdə təfəkkürü tərbiyə edərkən diqqətin tərbiyəsində xüsusilə fikir vermək lazımdır. Çünki K.D.Uşinski demişkən “Diqqət ruhumuzun elə bir qapısıdır ki, hər şey oradan keçməli olur”. Şahmat taxtasının əsas hadisələrin baş verdiyi bu və ya digər hissəsini “görmək”, ayrı-ayrı faktları nəzərə almaq, hələ məsələni tam həll etmir. Bunun üçün həmçinin diqqəti mübarizə sahəsinin bütün hissəsinə paylamağı da bacarmaq lazımdır. Əlbəttə, buna nail olmaq asan deyil. Dünya çempionu M.Botvinnikə görə şahmatçı müəyyən bir gedişi. Variantı hesabladığı zaman heç də şahmat taxtasının 64 xanasının hamısını görmür... Ümumi 20-30 fiqurdan hesablamada yalnız 3-6-sı iştirak edir. Şahmat təcrübəsinin təhlili göstərir ki, qeyd olunan

obyektiv çətinliklər şahmatçıda müəyyən anlarda diqqətin digər istiqamətə yönəldilməsi və bu istiqamətlərdə paylanması qabiliyyətini inkişaf etdirir. Həyat prosesində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli olan bu xüsusiyyət-həyatın çətin anlarında çox şeyi və kifayət qədər daha dərinləndirən “görmək” qabiliyyəti şahmat mübarizəsi şəraitində yaxşı məşq etdirilir. Pedaqoji prosesdə tələbənin şüurunun formalaşmasını təkcə passiv qeyri-fəal şəkildə qəbul etmək əsassız və yolverilməzdir. Tələbə həqiqətə “qələbdən çıxmış məmudat” kimi deyil, öz təfəkkürünün məhsulu kimi nail olmalıdır. O, nəinki biliklərin istehlakçısı, həm də onun istehsalçısıdır. Alim-pedaqoqla tələbənin münasibəti birtərəfli olmayıb ikitərəfli münasibətdir. Bu münasibət artıq subyektin obyektə olan adi münasibəti deyil, subyektin subyektdə olan münasibətidir. Lakin tələbəyə gələcək peşəsinin elmi əsaslarını mexaniki olaraq mənimsətmək onda müstəqil və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməkdən olduqca asandır. Çətin olsa da bu olduqca zəruridir. Çünki bunu hələ mənimsəməmiş gələcəyin yüksək ixtisaslı mütəxəssisi, yəni yaradıcı və tənqidi təfəkkürə lazımi səviyyədə malik olmayan və bunun nəticəsi olaraq da fəaliyyətə hazır olmayan tələbə onun qarşısında qoyulan tələblərə tam şəkildə cavab verə bilmir. Deməli, gələcək mütəxəssisi müstəqil və yaradıcı düşüncə bilməyi öyrətmək təkcə ali məktəbin qarşısında duran nəcib məsələ olmayıb, inkişaf etmiş cəmiyyətin real və zəruri tələbatıdır. Təfəkkür tərbiyəsində bir cəhətində də xüsusilə fikir vermək lazımdır. Pedaqoji prosesin bir sıra mənfəət tərəflərini, yəni tədris prosesində biliklərə doqmatik münasibət yaranması təhlükəsi meylini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

ŞAHMAT OYUNUNUN TARİXİ

Şahmat oyununun yaranması və inkişafı tarixi

Bütün oyunlar içərisində şahmatın icadını, meydana gəlməsini onu insan zəkasının inkişafına xidmət edən bir növ hesab etməklə, ümumi progressdə xüsusi bir mərhələ kimi qəbul etmək olar. Bu oyun aqlın inkişafına, güclənməsinə böyük təsir göstərən əyləncə vasitəsinə çevrildi və dünyanın əksər hissələrinə yayılmağa başladı.

Futbol azarkeşləri kütləviliyinə görə öz sevimli oyunlarını daha vacib hesab etsələr də, lakin çox istedadlı oyunçular istisna olmaqla, futbolda bilavasitə aqlın itiliyi o qədər də mühüm rol oynamır. Şahmatda isə əksinə, ən sadə oyunçu belə bu oyunu oynayarkən ağıl, intellekt rəqabətinə girməli olur. Digər tərəfdən, şahmatla müqayisədə futbol, yaşına görə hələ körpə kimidir. onun min ildən sonra necə olacağını təsəvvür etmək də asan məsələ deyildir.

Şahmatı, əlbəttə ki, böyük ixtiralarından biri hesab etmək olar. Axı bəşəriyyətin elə ixtiraları vardır ki, onlar zaman dəyişsə də, sıradan çıxmırlar, istifadədə qalmaqda davam edirlər. Çörəyi ilk dəfə bəşər qidasına daxil edənlərə indi də minnətdar olmalıyıq, axı minlərlə rəngarənglikdə qida növləri yaransa da, çörək milyardlarla insanlar üçün öz dəyərini hələ də itirmir. Qədim insan zeytundan yağ almağı, üzumdən şərab, arpadan pivə düzəltməyi öyrənmişdi və bu gün də dünyanın hər yerində onlardan istifadə olunur. Texniki ixtiralar içərisində təkərin meydana gəlməsi bir inqilabi yenilik idi. Ona qədər insan öz yaşayış evini, özünü əhatə edən mühiti yaratmaq üçün təbiəti, göy cisimlərini təqlid etmək yolunu tuturdu. Təkərin hərəkətinin isə

təbiətdə heç bir analoqu yox idi, canlılardan heç birində bu növ hərəkətə rast gəlinmirdi. Fırlanmaqla irəli, bəzi hallarda isə geri hərəkət etməklə təkər gələcək bütün nəqliyyat növlərinin icad olunmasına yol açdı. XX əsrin əvvəllərində isə döyüş maşını olan tanka, sonra isə iri traktorlara çöl şəraitində müqavimətsiz hərəkətinə imkan yaratmaq üçün tırtıllar icad edildi. Təkəri tanımayan hindular (əslində onların qoşqu heyvanları da yox idi) ispan işğalına qədər yükü kiçik həcmərdə bellərində daşıyırdılar. Təkər insanı ağır zəhmətdən xilas etməklə yanaşı, ən uzaq məsafələrə belə ağıla sığmayan həcmərdə yüklərin daşınmasına şərait yaratdı.

Şahmatın icadını öz sələfləri olan bütün digər oyunlardan mürəkkəbliyinə və ağıldan daha çox istifadəyə əsaslandığına görə də təkərin ixtira edilməsi ilə müqayisə etmək heç də düzgün olmazdı. Şahmat fərdlərə, təkər isə bəşəriyyətə xidmət edir. Lakin bunun özü də şahmatın dəyərini azalda bilməz. Şahmat taxta üzərində döyüşə girməyə hazırlaşan və bunu təxirə salmadan üzüzə dayanmış iki ordunu xatırladır. Döyüş isə insana lap çox qədimdən tanış idi. Şahmat əslində silahlı döyüşün miniatur formasını təmsil edir. Şahmat müharibə təcrübəsinə əsaslanır, onun strategiyasını və taktikasını özündə ehtiva edir. Müharibə heç də adi, sadə iş olmadığı kimi, şahmatda da zahiri görünüşdən fərqli olaraq elə bir sadəlik yoxdur və şahmatçılar da müharibəni özünə sənət kimi seçən hərbçiləri xatırladırlar.

Bir idman növü kimi şahmatı elmin, zəkanın, incəsənətin müsabiqəsi hesab etmək olar. Onun idmana xas olan xüsusiyyətləri mövcud olsa da, tam fərqli cəhətlərdən də xali deyildir. Burada nəzəriyyəyə, əvvəllər mövcud olmuş

məşhur oyunçuların təcrübəsinə bələdçilik az rol oynamır. Oyun vaxtı meydana çıxan problemləri həll etməkdə birinci növbədə ağıl və iradə köməyə gəlir. Yalnız nəzəriyyəyə dərindən bələd olanlar isə çox hallarda güclü şahmatçılara çevrilə bilmirlər, yaxşı halda onlara məşhur şahmatçılara məşqçilik etmək nəşib olur. Onlar, zəhmətləri lazımınca qiymətini almayan sınavi arxeoloqları xatırladırlar. Şahmatdakı mürəkkəblik insanın fiziki və psixoloji imkanlarını bütünlüklə sınağa çəkir. Hər gedişdə onu təkcə həmin ana xas olan çətinliyi dəf etmək deyil, həm də perspektivi, xüsusən rəqibin əks reaksiyasını nəzərə almaq vacib əhəmiyyətə yiyələnir.

Şahmatçı təkcə rəqibi ilə deyil, həm də özündəki zəifliklərlə, şimikləndirilmə ilə mübarizə aparmalı olur. Kronos öz övladlarını yeyən kimi, oyuna ayrılmış vaxt da, zaman ölçüsü də şahmatçının əsəblərini didibdağıtmaqla məşğul olur. Çünki müəyyən zaman müddətində o, bütün əqli imkanlarını, biliyini, öyrəndiyi xəzinədən nəyə müraciət etməyi səfərbərliyə almalı, ilk gedişdən tutmuş son qələbə və ya məğlubiyət anına qədər bütün ruhu gücünü tam gərginlikdə saxlamalıdır. Sayıqlığı azca itirmə daha ağır problemlər əmələ gətirir. Yayın dartılma səviyyəsi onun hədəfə dəyməsinə şərait yaratdığı kimi, şahmatçı da mahir oxatan tək bütün diqqətini oyunun inkişafına yönəltməlidir. Burada onun müşahidə etmə, seçim etmə qabiliyyəti ağılın, iradənin hökmranlığına tabe olur və ya onlar qarşılıqlı qaydada birbirinə təsir göstərirlər. Bu simbioz şahmatçının nəyə qadir olduğunu göstərir.

Şahmatdakı mübarizə elmi və məntiqi dayaqalara əsaslanır. Hər iki tərəf partiyanın əvvəlində döyüş qüvvələri və onların dəyərlərinə görə tam bərabər

vəziyyətdə olur. Şahmat ordularında yer dəyişmə və döyüşçülərin hərəkətləri eyni qaydalara tabe olur. Beləliklə, şahmat partiyasında döyüşün nəticəsini ağılın rəqabətə davamlılığı həll edir.

Şahmat oyununun böhran vəziyyətlərində oyunçudan emosiyalara nəzarət edilməsi tələb olunur. Şahmat partiyası vaxtı oyunçu olduqca ağır emosiya yükünə məruz qalır, bu yükün təzyiqi bəzən saatlarla davam edir. Öz daxili gərginliyi ilə və özü ilə bacarmaq, arzu olunan nəticəni əldə etmək şahmatçının ən birinci və başlıca vəzifəsinə çevrilir.

Şahmat intellektual oyunlar arasında xüsusi yer tutur. Qədim Çində icad edilmiş, Yaponiyada isə daha geniş yayılmış qo oyunu ilə onu bir qədər müqayisə etmək olar. Lakin qo oyunu da dama kimi "qanıçən" oyundur, burada rəqabətin qələbə ilə başa çatması üçün rəqibin fişkalını eynilə damada olduğu kimi bütünlüklə məhv edilməlidir. Şahmatda isə qələbə üçün bütün ordunun hökmən məhv edilməsi tələb olunmur. qələbənin başlıca şərti şahın əsir götürülməsidir. Hələ fiqurların nəinki hamısı, heç xeyli hissəsi də məhv edilməmişdən şahmatın fars dilindəki mənasını bildirən "şah öldü" fazacında oyun başa çatır. Digər tərəfdən qo oyununun və ya damanın, istər bu 100 xanalı, yaxud da rus daması olsun, dünyada yayılmasını şahmatın əhatə miqyası ilə heç cür müqayisə etmək olmaz. Qo və ya dama üzrə məşhur oyunçuları yalnız onların azarkeşləri və mütəxəssislər tanıyırlar, görkəmli şahmatçılar isə populyarlıqda bəlkə az sayda futbolçulara və ya boksçulara uduza bilirlər. Şekspirin Kleopatra barədə dediyi "Age cannot wither her" "Onun gözəlliyini zaman soldura bilmir" sözlərini şahmata da aid etmək olar. Şahlar

ölsə də, heç kəs şahmatın nə vaxtsa öləcəyini ağına belə gətirmir.

Şahmatdakı hökmdarın ölməsi isə onun tələyə düşməsi ilə baş verir. Persiya çarı III Daranın ölümü üçün bütün ordunun məhv edilməsi vacib olduğu halda, şahmatdakı çar bəzən ordunun gözü qarşısında öz sonluğunu tapmalı olur. Makedoniyalı Aleksandr da həyatdan gedəndə, bəzi itkilərinə baxmayaraq, ordusu heybətli bir qüvvə kimi qalırdı. Şahmatdakı hökmdar isə ya rəqibin qurduğu tələyə düşəndə, yaxud da onun taleyini həll edən oyunçunun kobud səhvinə görə vaxtından xeyli əvvəl müdafiəsiz qaldığından öz səltənəti sayılan taxtanı guya ki, tərk etmiş kimi olur. Burada həyatda olduğu kimi, təbiətin deyil, mübarizənin hökmü, son akkordu öz işini görmüş olur.

Şahmat olduqca qədim oyundur, V əsrdən gec olmayaraq, güman edildiyi kimi. Hindistanda meydana gəlmişdir. Bəzi tarixçilər onun yaranma dövrünü VI əsr hesab edirlər. Həmin ölkədə ona çaturanqa deyirdilər, bu da "çatur" "dörd" və "anqa" "dəstə" sözlərinin birləşməsindən ibarət idi. Həmin oyun sonralar çox inkişaf edən şahmatın rüşeymi idi. Bu oyun Hindistandan Persiyaya, oradan isə Persiya imperiyasını işğal edən müsəlman ərəblərə keçmişdi. Müsəlmanlar İspaniyanı işğal etdikdə, oyun bu ölkəyə gətirilmiş, oradan isə əsasən Avropanın qərbinə, bizanslılar vasitəsilə isə qitənin digər hissələrinə yayılmışdır. "Min bir gecə" nağıllarının daha çox məşhurlaşdırdığı VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərində islam xəlifəsi Harun ərRəşid Avropadakı Qərbin imperatoru Böyük Karla hədiyyə kimi şahmat göndərmişdi. Şahmat sonralar bütün dünyanı dolaşsa da, məhz Şərqdə yaranmışdı. Onun bir çox dillərdəki "şahmat" adı fars sözü

kimi "hökmdar" mənasını verən "şah" və "ölü" mənasını verən "mat" ifadələrindən yaranmışdır. Bu oyun intellektual əyləncəyə aid olduğundan, yuxarı siniflər arasında geniş yayılmışdı, ona görə də onu həm də şah oyunu adlandırırlar.

Şahmat öz başlanğıcını Hindistandan, bəzi mülahizələrə görə isə Çindən götürür. Onun qədim formaları mövcud olmuş, bu formalardan Çin, Koreya, yapon, Malay və Birma şahmatları kimi geniş müxtəlif variantlar meydana gəlmişdir. Avropada yayıldıqdan xeyli sonra bu oyun həmçinin öz himayəçisi olan ilahəyə və ya şahmat muzası olan Kaissaya yiyələnmişdir. Hər şeydə dəqiqlik axtaranlar qoy tarixə elmin və incəsənətin himayəçiləri kimi məlum olan doqquz muza arasında onu axtarmasınlar. Bu ilahənin və ya muzanın adı ilk dəfə 1763cü ildə ingilis şairi ser Uilyam Consun şeirində səslənmişdir. Şahmat iki oyunçu arasında oynanılan oyundur. Onlar bu vaxt şahmat taxtasından və fiqurlardan istifadə edirlər. Hər oyunçu müəyyən olunmuş məhdudiyyətlər daxilində və pozulmaz qaydalara uyğun olaraq fiqur tipini hərəkət etdirməklə, rəqibin ən mühüm fiquru olan şahı elə vəziyyətə salmaq istəyir ki, orada məhz əsir düşməkdən, mat olmaqdan qaçmaq heç cür mümkün deyildir. Şahmat taxtası üzərindəki mübarizə müharibə logistikasına və davranışlarına bənzəyir. Şahmatın hücum və mübarizə fiqurları rəqib şahı mühasirəyə salmaq məqsədini güdür. Buna baxmayaraq, oyun çox vaxt məhdud müharibə gedişlərini nümayiş etdirir. Ziqmund Freydingin təbiri ilə deyilsə, bunun sublimasiyası aqressiv impulsdan ibarətdir. Daha çox isə oyun, onun sehliliyi hind simvolizmini və digər alleqoriya elementlərini daşıyır.

32 | Şahmat oyununun tarixi

Şahmat taxtası səkkiz üfüqi və şaquli xətdəki 64 kvadrat xanadan ibarətdir. Onlar növbəli qaydada ağ və qara rəngdə olurlar. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, qo taxtasında 19 şaquli və 19 üfüqi xətdə 361 xana, damada 100 xana, rus damasında isə 64 xana vardır. Şahmatda şaquli sıralar xətt adlanmaqla, bütün taxta boyu ötüb keçən, eyni rəngdə olan diaqonalları əmələ gətirir. Oyunçular və ya rəqiblər oyuna hansı rəngdə başlamasından asılı olaraq "ağlar" və "qaralar" adlanırlar. Oyunçular birbirilə üzüzə oturduğundan, hər bir oyunçu öz sağ qolu altında ağ künc xanaya malik olur. Ağ piyadalar elə bil ki, yuxarıya doğru hərəkət edirsə, qara piyadalar da müvafiq olaraq aşağıya doğru hərəkət edir.

Hər bir rəqib 16 fiqura malik olur, biri açıq rəngdə olmaqla ağ tərəf hesab olunur, digəri qara rəngdə başlayan isə qara tərəf hesab olunur. Bu fiqurlar dəstəsinin hər ikisi birbirilə üzüzə yerləşmişdir. vuruşmağa hazır olan iki düşmən qoşununu xatırladırlar. Birinci cərgədə o fiqurlar yerləşir ki, onlar özlərinin beş növü ilə birbirindən fərqlənirlər. Şah, vəzir, top, fil, at adlanan bu fiqurların qarşısındakılar ikinci dəstəni əmələ gətirir və piyadalar adlanırlar. Onların da sayı səkkizdir. Beş fiqurdan ikisi şah və vəzir təkdirlər, top, fil və at isə cüt saydadır. İkimənalılıqdan qaçmaq üçün iri fiqurlar və piyadalar birlikdə bəzi hallarda maddi qüvvə kimi qəbul olunurlar.

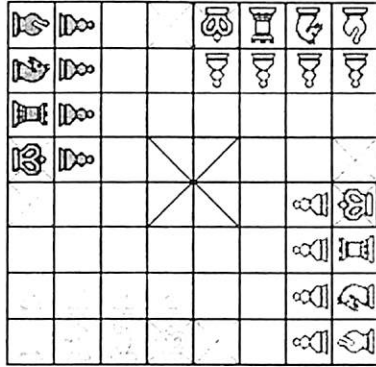
Ser Uilyam Cons Kaissanı yaratmaqla yanaşı, özünün "Hind oyunu olan şahmat haqqında" əsəsində Hindistanın şahmatın beşiyi olduğu barədəki ideyanı müdafiə edir. Göstərir ki, həmin oyun qədim dövrlərdən çaturanqa adı ilə məşhur idi. Bu sözün mənalıdığı dörd ordu hissələri fillər, atlar, arabalar və piyada əsgərlər olmaqla qədim hind

eposunun tərcüməsindən götürülmüşdü. O, sübut etməyə çalışırdı ki, çaturanqa bizim eramın VI əsrində bir oyun kimi Persiyada tətbiq edilmiş və oradan Şartanc (və ya şirtanc) adı altında ərəb ərazilərinə yayılmışdır. "Şatranc" sanskrit dilindəki "dörd" mənasını verən "şatr" və "dəstə" mənasını verən "anqa" sözlərinin birləşməsindən ibarət idi.

Hind mistitsizminə görə "şatranc" kainatı, onun dörd tərəfi isə Yer dörd elementini odu, suyu, havanı və torpağı, həmçinin dörd mövsümü təmsil edir.

Çaturanqa, əsas oyun qaydaları, müasir şahmatdan prinsipal fərqləri

Tarixçilərin fikrincə Hindistanda yaradılmış bu müdrik oyun təqribən bizim əsrin 570-ci ilinə aid edilsə də, onun tarixi daha qədimdir. Qədim hind ordusunun 4 tərkib hissəsini (piyadaları, süvariləri, filləri və döyüş arabalarını) özündə əks etdirən çaturanqanı 4 nəfər oynayırmış. Belə güman edilir ki, təqribən iki min il bundan əvvəl Hindistanın Pəncab və Kəşmir əyalətlərində şahmatın ilk forması çaturanqa («çatur»-dörd, «anqa»-hissə, növ deməkdir.) yaranmışdır. X əsr Xarəzm alimi Əl-Biruni Pəncabda çaturanqa oyununu görmüş və onun təsvirini aşağıdakı kimi vermişdir.

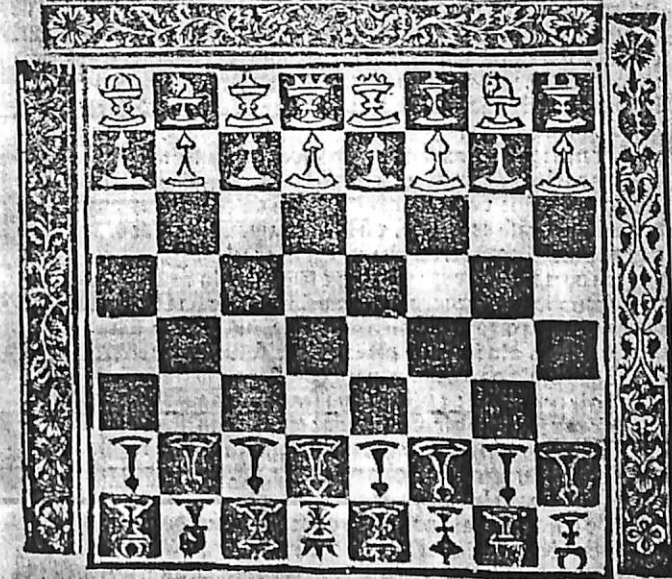
Dörd nəfər oyunçu şəkildə göstərilən qaydada oturub sümükdən düzəldilmiş zəri atır və düşən xala görə müəyyən fiqür oynayır. Şah 5 xal, top 4, at 3, fil 2, piyada 1 xal hesab edilmiş. Çox şey zərdən asılı idi. Sonralar dörd oyunçudan ikisi sazişə gəlirlər ki, daha qüvvətli olmaq üçün öz səylərini birləşdirib qoşa oynasınlar. Buna görə digər iki oyunçu da bu qaydada birləşib o biri iki nəfərə qarşı oynayır. Belə olduqda daşlar da dörd sırada deyil, iki sırada düzülür. Bu zaman dörd şahdan ikisi vəzir olmuş və şahmatın indiki düzülüşü meydana çıxmışdır.

“Şahmatda yaradıcılıq” traktatı

Luis Ramires Lusena 1465-ci ildə İspaniyada anadan olub. Şahmat üzrə ilk dəfə çap edilmiş kitabın “Repeticion de amores e arte de Axedrez” (“Təkrar məhəbbət və şahmat oyunu”) müəllifidir. 1496-cı ildə çap edilmiş kitab xüsusi ilə İspan şahzadəsi Xuan üçün yazılmışdır. Kitab iki hissədən ibarətdir: 1-ci hissə şahmat əlaqələnməsədə, 2-ci hissədə şahmat oyununun qaydaları (*juego de la dama*), İtaliyada və Fransada oynanılan ən yaxşı 11 debüt izahı, o

cümlədən onun tərtib etdiyi 150 şahmat məslələri daxildir. Lusenanın yazısı az sayda nəşr olduğu üçün Avropa ölkələrində şahmatın məşhurluğu və inkişafına çox təsir göstərməmişdir.

po dela maydō neresidōd : pō:que alas vezes p por la maydō parte bñ cubriendo vuestro rey podēys perder el juego: y así teniendo vuestro rey en saluo podēys sin miedo cō la otra gente darle guerra que de necesidad nō puede bazer sino defender se quedando vos señōr del campo para lo q̄l de q̄ fuerte se ba de platicar entiendo escriuir todos los mejores juegos q̄ yo en roma y por toda italia y francia y españa bevi ffo iugar a iugadores: y pō be podido por mi mesmo alcanzar.

La segūda regla es iugar del peō del rey a.iiii. casas q̄ se entiendo cōtando de dōde esta el rey: y si el q̄ iugare cō vos iugare el mesmo peon a otras.iiii. iugareso el cavallo dī rey a.iii. casas del arfil del rey y si guarda su peō cō el peon dī arfil del rey darleys el cavallo por el peō q̄ esta a.iiii. casas de su rey. y

(kitabdan bir səhifə)

İspan şahmatçısı və şahmat nəzəriyyəçisi, müasir şahmatın ilk ustalarından biri Rui Lopes de Sequra 1540-cı ildə nadan olub. Safra (Estremadura) qraflığının keşişi olmuşdur. XVI əsrdə inkişaf etmiş şahmat nəzəriyyəsini əks etdirən “Şahmat ustalığı və yaradıcılığı” (1561) adlı kitabın müəllifidir. Kitab alman, fransız və portuqal dillərinə tərcümə olunaraq dəfələrlə nəşr olmuşdur.

İspan görüşünü bir çox hallarda Rui Lopes debütü adlandırırlar (Lopes 1.e2-e4 e7-e5 2.Ag1-f3 gedişinə qaraların 1... Ab8-c6 gedişi qaralar üçün yaxşı olmadığını sübut etməyə çalışmışdır. əsas variantlar 3.Ff1-b5 gedişlərindən sonra başlayırdı). 1560-cı ildə məşhur İtalyan şahmatçıları ilə birgə Romada keçirilmiş yarışda iştirak etmişdir. Bütün rəqiblərinə qalib gələrək, yarışı birinci yerdə tamamlamışdır.

Luicci Mussini. Şahmat yarışı

Birinci görüş

(“Şahmat ustalığı və yaradıcılığı” kitabından)

- 1 gediş
Ağ: Şah piyadası iki dama irəli e2-e4
Qara: eyni e7-e5
- 2 gediş
Ağ: Vəzir filinin piyadası bir dama irəli c2-c3
Qara: Şah atı fil xəttində üçüncü damaya ♘g8-f6
- 3 gediş
Ağ: Vəzir fil xəttində ikinci damaya ♗d1-c2
Qara: Şah fili vəzir filinin xəttində dördüncü damaya ♙f8-c5
- 4 gediş
Ağ: Şah atı fil xəttində üçüncü damaya ♘g1-f3
Qara: Vəzir atı fil xəttində üçüncü damaya ♞b8-c6
- 5 gediş
Ağ: Şah fili vəzir atının xəttində dördüncü damaya ♙f1-b5
Qara: Vəzir piyadası bir dama irəli d7-d6
- 6 gediş
Ağ: Vəzir piyadası iki dama irəli d2-d4
Qara: Şah piyadası vəzir piyadasını vurur e5:d4
- 7 gediş
Ağ: Vəzir filinin piyadası şah piyadasını vurur c3:d4
Qara: Şah fili vəzir atının dördüncü xanasına və şah elan edir ♙c5-b4
- 8 gediş
Ağ: Vəzir atı fil xəttində üçüncü damaya ♞b1-c3
Qara: Vəzir fili vəzir xəttində ikinci damaya ♙c8-d7

9 gediş

Ağ: Şah cinahında qalaqurma və ağların mövqeyi
yaxşı qiymətləndirilir 0-0

XVI-cı əsrin İtalyan şahmat ustaları.

Culio Sezare Polerio XVI-XVII əsrlərdə yaşamış məşhur şahmat ustası və nəzəriyyəçisi. Romada ən güclü şahmatçı hesab edilirdi. 1574-1575-ci illərdə İspan şahı Filip II təşkil etdiyi yarışa Leonardo Covanninin məşqçisi kimi iştirak etmişdir. 1594-cü ildə çap edilmiş şahmat əsəri əsasən Polerionun müasirlərinin oyunları təşkil etmişdir. Polerionun əsas əməyi İtalyan şahmat məktəbinin quruluşudur.

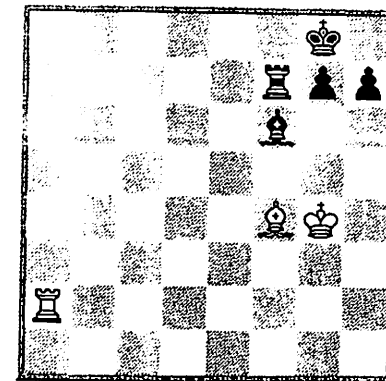
Covanni Leonardo di Bona 1542-ci ildə Kutre şəhərində anadan olub. Avropada ilk şahmat ustalarından biridir, italyan şahmat məktəbinin nümayəndəsidir. Uşaq yaşlarında Roma şəhərinə gəlib və orada şahmat oyununa maraq göstərib. 1560-cı ildə Romaya qastrol səfəri edən Rui Lopesə seans matçda məğlub olub. 1574-1575-ci illərdə İspan kralı Filip II təşkil etdiyi yarışda iştirak edib və Rui Lopesi orada məğlub etmişdir. 1587-ci ildə şahmat yarışlarından vətəninə qayıtmış "şahmat kralı" Leonardo zəhərlənmə nəticəsində vəfat etmişdir. Leonardonun həyatı haqqında A.Salvio öz kitabında yazmışdır.

*Alessandro Salvio və Coakino Qrekonun şahmatın
inkişafında rolu*

Alessandro Salvio 1570-ci ildə İtaliyanın Neapol şəhərində anadan olub. İtalyan şahmat məktəbinin fəal

nümayəndələrindən biridir. Salvionun şahmat haqqında yazılmış traktanında əsasən şah qambiti və İtalyan görüşünün nəzəri təhlilləri qeyd edilmişdir. XIX əsrin sonlarında Culio Polerionun bir sıra təhlillərini mənimsədiyi məlum olmuşdur. Şah qambitinin geniş təhlili nəticəsində 1. e2-e4 e7-e5 2. f2-f4 e5:f4 3. ♘g1-f3 g7-g5 4. ♙f1-c4 g5-g4 5. ♗f3-e5 variantı Salvionun adını daşıyır.

Coakino Qreko 1600-ci ildə İtaliyanın Kalabriya şəhərində anadan olub (onun "Kalabrialı" ləqəbi buradan götürülüb). XVII əsrin ən güclü şahmatçılardan biri kimi hesab edilir. İtalyan şahmat məktəbinin fəal nümayəndələrindən biridir. Fransa, İngiltərə, İspaniyanın şəhərlərində uğurlu şahmat fəaliyyətini nümayiş etdirmişdir. Göstərdiyi qeyri adi, kombinasiyalı oyunu ilə şahmatın bu ölkələrdə inkişafına səbəb olmuşdur. 1619-1625 illərdə müxtəlif redaksiyalar tərəfindən onun 150-yə yaxın təhlil edilmiş oyunlardan ibarət traktatı çap edilmişdir.

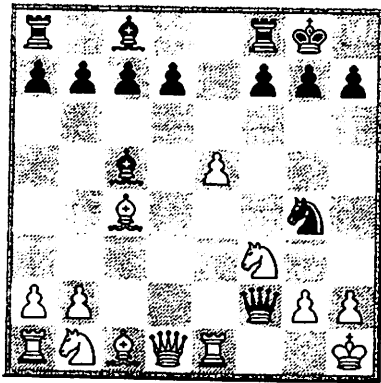
Gediş ağlarıdır.

1. ♖a2-a8+ ♜f7-f8 2. ♖a8:f8+ ♔g8:f8 3. ♕f4-h6
heç-heçə (nəzəri mövqe)

Oynadığı oyunlarda əsasən hücum strategiyasını qurur, fiqurların tez bir zamanda səfərbər etmək və dərhal rəqib şahına hücum etmək üçün material qurbanlardan istifadə edir. Rəqib şahına hücumların təşkili bir qayda olaraq artıq debüt mərhələsindən planlaşdırılırdı.

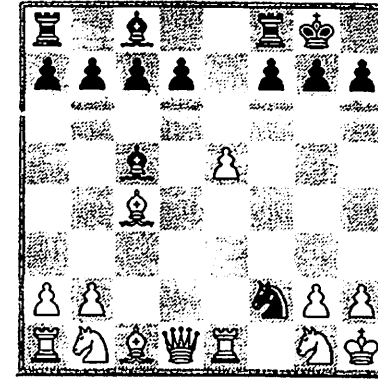
NN – Coakino Qreko
1620

1.e2-e4 e7-e5 2.♘g1-f3 ♘b8-c6 3.♕f1-c4
♕f8-c5 4.0-0 ♘g8-f6 5.♖f1-e1 0-0 6.c2-c3 ♗d8-
e7 7.d2-d4 e5:d4 8.e4-e5 ♘f6-g4 9.c3:d4 ♘c6:d4
10.♘f3:d4 ♗e7-h4 11.♘d4-f3 ♗h4:f2+ 12.♔g1-
h1

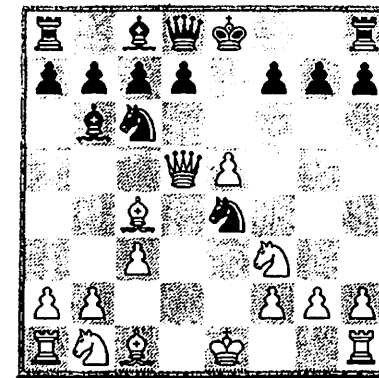
♗f2-g1+ 13.♘f3:g1 ♘g4-f2x

0-1

Coakino Qreko – NN
1620

1.e2-e4 e7-e5 2.♘g1-f3 ♘b8-c6 3.♕f1-c4
♕f8-c5 4.c2-c3 ♘g8-f6 5.d2-d4 ♕c5-b6 6.d4:e5
♘f6:e4 7.♗d1-d5

1-0

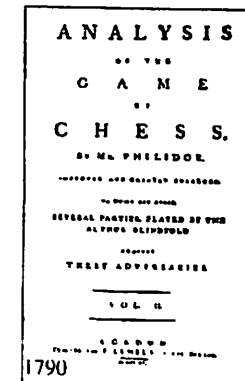
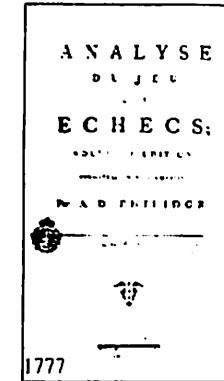
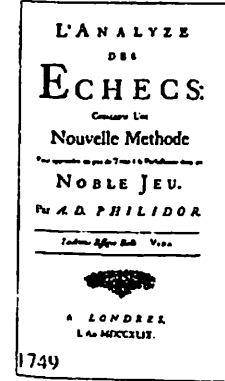
Fransua Filidor. "Şahmat oyununun təhlili" kitabı

Dünya şahmat tarixində elələri olmuşdur ki, onların adları həmişəlik olaraq bu müdrik oyunun salnaməsinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Belə şahmatçılardan biri də ilk qeyri-rəsmi dünya çempionu adlandırılan böyük fransız şahmatçısı və bəstəkarı Fransua Andre Danikan Filidordur.

Filidor 1726-cı il sentyabrın 7-də Paris yaxınlığında doğulmuşdur. 6 yaşında ikən o, nəinki musiqi bacarığı, həm də şahmatdakı uğurları ilə hamının nəzərini cəlb etməyə başlayır. Şahmatdakı müvəffəqiyyətləri ilə yanaşı, Filidor musiqi sahəsində də böyük uğurlar qazanır. Hələ 11 yaşında onun xor üçün yazdığı əsər kral XV Lyudovikin çox xoşuna gəlir. Beləliklə, musiqi karyerası təmin olunan Filidor Fransua komik operanın banilərindən biri olur. Büstü Parisin "Grand-opera"sının dəhlizini bəzəyən F.A.Filidor 25-dən çox opera yazmışdır.

14 yaşında ikən o, Parisə köçür və artıq iki ildən sonra Fransanın ən güclü şahmatçısı adını qazanır. Sonra gənc bəstəkar Londonda bütün ingilis şahmatçılarna qalib gəlir. Daha sonra isə suriyalı şahmat müdriki, cəbri notasiyanın yaradıcısı və populyar şahmat dərslisinin müəllifi olan Stammanı 8:2 hesabı ilə ağır məğlubiyyətə uğradır. Tezliklə o nəinki doğma vətəni Fransada, habelə İngiltərə və Hollandiyada da güclü şahmatçı kimi tanınır. 1749-cu ildə yazdığı "Şahmat oyununun təhlili" kitabı Filidora böyük şöhrət qazandırır. Şahmat tarixində ilk dəfə olaraq Filidor bildirmişdir ki, şahmatda obyektiv qanunauyğunluqlar mövcuddur. Hər görüşün planı olmalıdır və bütün oyun bu plana tabe edilməlidir. Müasirlərinin əksinə olaraq Filidor piyadanın yalnız qurban üçün olduğu fikrini puça çıxarır. Onun fikrincə, piyada şahmatın canıdır, piyadaların yerləşmə quruluşu isə çox vaxt oyunun strategiyasını müəyyən edir.

Filidor 1795-ci il avqustun 31-də Londonda vəfat etmişdir. Təəsüf ki, onun muasirləri ilə oynadığı görüşlər bizə gəlib çatmamışdır. Lakin Filidorun əlimizdə olan bəzi görüşləri göstərir ki, o, dünyanın ən böyük şahmatçılarından biri olmuşdur.

Birinci görüş

(*"Şahmat oyununun təhlili" kitabından*)

1. e2-e4	e7-e5
2. ♘f1-c4	♙f8-c5
3. c2-c3	♜g8-f6
4. d2-d4	bu gedişin edilməsində iki məqsəd var: 1) Rəqib filinin f2 xanasındakı piyada hücumunun qarşısını almaq; 2) mərkəz xanalarını ələ almaq, mərkəzdə üstünlüyə malik olmaq
4. ...	e5:d4
5. c3:d4	bu növ mövqelərdə, piyadaların mərkəz xanalarını tutduğu zaman, piyadaların irəlləməsinə tələsmək lazım deyil. Rəqibin piyada ilə hücumunu gözləmək lazımdır, məhz bundan sonra hücum olunan

piyadanı irəlliyərək möhkəm piyada mərkəzini yaratmaq olar.

5. ... ♙c5-b6 əgər qaralar 5... ♙c5-b4 şah elan etsələr 6. ♙c1-d2 gedişini edərək fillərin dəyişdirilməsini qaçılmaz olduğunu görürük. 6... ♙b4:d2+ gedişinə isə 7. ♞b1:d2 oyanayaraq e4 xanasındaki piyadanı müdafiə etmiş oluruz

6. ♞b1-c3 0-0

7. ♞g1-e2 ♞g1-f3 gedişi “f” xəttindəki piyadanın hərəkətindən sonra olursa daha yaxşıdır.

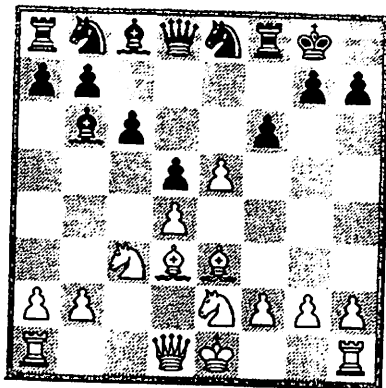
7. ... c7-c6

8. ♙c4-d3 filin geri çəkilməsində məqsəd d7-d5 gedişinə e4-e5 gedişini etməkdir. Filin c4 xanasındaki mövqeyi mərkəzdə olan piyadaların dəyişdirilməsinə səbəb olur.

8. ... d7-d5

9. e4-e5 ♞f6-e8

10. ♙c1-e3 f7-f6 gedişin məqsədi “f” xəttinin açılmasıdır. Piyadaların dəyişdirilməsi bu mövqedə qaçılmazdır.

11. ♞d1-d2 piyadanı vurmaq ağlar tərəfindən səhv gediş olardı. Mərkəz xəttlərindəki piyadaları qıraq (“c” və “f”) piyadaları ilə dəyişdirdikdə, rəqibin piyadanı vurmasını gözləmək lazımdır.

11. ... f6:e5 Qaralar topun qarşısını, xətti açmaq üçün piyadanı vururlar.

12. d4:e5 ♙c8-e6 gedişin məqsədi “c” piyadasını irəliləməkdir. Qaraların vəzir cinahındaki piyadalarını ♙e3:b6 gedişi ilə qoşalaşdırmaq olar, lakin bu növ piyadalar (müdafiə olunmuş) zəif hesab etmək olmaz, və “a” xətti qaraların topu üçün açıq olur.

13. ♞e2-f4 e5 xanasındaki piyada zərbə altında deyil, atla e6 xanasındaki filə hücum etməklə piyadanın irəliləməsinə şərait yaradılır.

13. ... ♞d8-e7

14. ♙e3:b6 şah cinahına birbaşa hücum edən rəqib filini oyunda saxlamaq təhlükəlidir.

14. ... a7:b6

15. 0-0 şah cinahındaki üstünlüyü inkişaf etdirmək üçün, “f” xanasındaki piyadanı irəliləmək üçün ağlar şah cinahında qalaqururlar.

15. ... ♞b8-d7

16. ♞f4:e6 ♞e7:e6

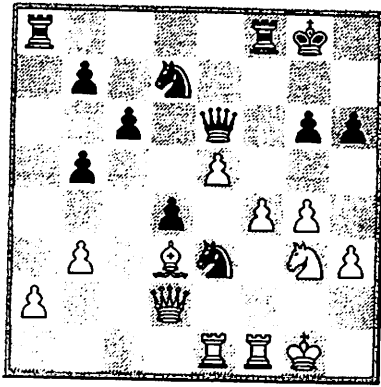
17. f2-f4 ♞e8-c7

18. ♞a1-e1 g7-g6 keçici piyadaların yaranmasının qarşısını alan məcburi gediş.

19. h2-h3 ağlar planlaşdırdığı ideyanı f4-f5 həyata keçirmək üçün h3-g4-f5 piyada zəncirini yaradırlar.

19. ... d5-d4

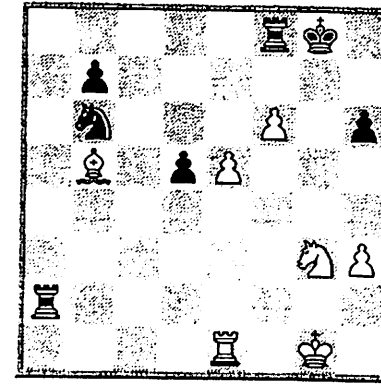
20. ♖c3-e4 h7-h6 atın g5 xanasına döşməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə oynanılan gediş.
 21. b2-b3 b6-b5
 22. g2-g4 ♖c7-d5
 23. ♗e4-g3 Fil, top və atın (üç fiqurun) müdafiəsi ilə "F" piyadasının irəliləməsini tezləşdirən gediş
 23. ... ♗d5-e3

Ağ fiqurların qarşılıqlı əlaqəsini dağıtmaq üçün qaralar atı rəqib düşərgəsinə yerləşdirirlər. Qaraların bu fikiri effektiv olardı, lakin ağlar keyfiyyət qurbanı verərək tutduğu planı sonadək həyata keçirmək məqsədindədirlər.

24. ♖e1:e3 . d4:e3
 25. ♗d2:e3 ♖a8:a2
 26. ♖f1-e1 e5 piyadasının zəif olmasına görə ağların f4-f5 gedişi mümkünsüz olur.
 26. ... ♗e6:b3
 27. ♗e3-e4 ♗b3-e6 mat təhlükəsinin qarşısını almaq üçün vəzir əvvəlki mövqeyinə qayıdırlar.
 28. f4-f5 g6:f5

29. g4:f5 ♗e6-d5 vəzir və fil ilə gözlənilən mat təhlükəsinə sovuşdurmaq üçün qaralar vəzirlərin dəyişdirilməsini təklif edirlər.
 30. ♗e4:d5+ c6:d5
 31. ♔d3:b5 ♗d7-b6
 32. f5-f6

Ağ xanalı fil qaldıqda piyadaları mümkün qədər qara xanalara düzmək lazımdır, qara xanalı fil qaldıqda isə ağ xanalara piyadaların düzülüşü daha yaxşıdır. Bu halda rəqib fiqurlarının piyadaların qarşısında blokada qurmasına fil mane ola bilər. Hücüm etdikdə, keçici piyadalar olduqda bu qaydaya riayət etmək lazımdır. Müdafiə olunduqda isə əksinə piyadaların quruluşu filin rəngi ilə eyni olmalıdır.

32. ... ♖a2-b2
 33. ♔b5-d3 ♗g8-f7
 34. ♔d3-f5 fil və piyadaların rənglərinə görə düzülüşün gözəl nümunəsi. Ağların qara xanalı fili olsa idi, qara şah rahatlıqla ağ damalardan keçərək keçici piyadaların qarşısını alardı.

hamını heyrdə qoyaraq turnirin qalibi adına layiq görüldü.

Andersen 1818-ci il iyulun 6-da Breslavda (indiki Brotslav) yoxsul bir ailədə anadan olmuşdu. 9 yaşında ikən şahmatla tanış olmuş və ömrünün axırınadək bu qədim müdrik oyuna bağlanmışdır. O, xüsusilə, Stammanın məsələləri ilə daha çox maraqlanırdı. Çox keçməmiş Andersen özü də şahmat məsələləri tərtib etməyə başladı.

1842-ci ildə çapdan çıxmış "Şahmatçılar üçün məsələlər" kitabı Andersənə böyük şöhrət qazandırır. Düzdür, həmin illər o, zəif şahmatçı sayılırdı və bir qayda olaraq keçirdiyi görüşlərdə məğlubiyyətə uğrayırdı. Lakin bütün bunlar onu ruhdan salmadı. Ona görə də keçmiş ustaların oyunlarını öyrənməyi qət etdi. İşgüzarlığı və inadkarlığı nəticəsində bir neçə ildən sonra Andersen öz şahmat biliyini nəzərə çarpacaq dərəcə də artırdı. 1848-ci ildə Almanyanın ən yaxşı şahmatçılarından biri olan D.Harbatsemle keçirdiyi görüşdə heç-heçəyə (5:5) nail olması isə onu daha da məşhurlaşdırdı.

Qələbəyə bərabər olan bu heç-heçə Andersənə Londonda keçirilən birinci beynəlxalq turnirə getməyə imkan verdi. London turnirində kimin iştirak edəcəyi məsələsi ortaya çıxanda, Berlinin şahmat cəmiyyəti ilk beynəlxalq turnirdə yarışmağı ona həvalə etdi. Andersen Londonda ona bəslənilən ümidləri doğrultdu. O, yarışlara naməlum şahmatçı kimi başlayaraq, turniri qələbə ilə başa vurdu.

Onun oyun tərzini hamını heyrdə gətirirdi. Andersen həmişə sürətlə hücumla keçərək baş gicəlləndirici konbinasiyalarla, qəfil taktiki zərbələrlə rəqibini çaşbaş

salırdı. Avropanın ən güclü şahmatçıları onun "silahı" qarşısında davam gətirə bilmirdilər.

London turnirindən qayıtdıqdan sonra o, şahmatla az məşğul olur, ancaq riyaziyyat dərsi deməklə kifayətlənirdi. Bununla belə o, müxtəlif şahmat kompozisiyaları yaratmaqla məşğul olur.

1862-ci ildə Andersen yenidən inamlı qələbələr qazanmağa başlayır. Həmin il Londonda keçirilən ikinci beynəlxalq turnirdə uğurla çıxış edərək, yenidən turnirin qalibi adına layiq görülür. 1870-ci ildə Baden-Badendəki böyük beynəlxalq turnir də onun inamlı qələbəsi ilə başa çatır. Bu qələbələr Andersenin adını daha da şöhrətləndirirdi.

A.Andersen 1879-cu il martın 13-də vəfat etmişdir.

Təvazökar riyaziyyat müəllimi Andersen şübhəsiz ki, dünyanın ən görkəmli şahmatçılarından biri olmuşdur. Onun yaradıcılığından çoxları bəhrələnmişdir. Təsadüfüdür ki, qrossmeyster R.Retzi özünün şahmat dərslərində tacsız dünya çempionu adlandırılan A.Andersen haqqında yazır: "Biz təkidlə tövsiyə edirik ki, şahmatın sirli dünyasına baş vuran hər bir kəs Andersenin bir sıra görüşlərini öyrənməlidir. Bu, nəinki şahmatçıya böyük zövq bəxş edər, həm də onun şahmat biliyinin artmasına kömək göstərər".

Pol Morfi

İlk beynəlxalq London turnirinin başlanmasına hələ 1 il qalmış həmin yarışların gələcək iştirakçısı, Macarıstan çempionu, usta İ.Levental ABŞ-da qastrol səfərində idi. 1850-ci il mayın 22-də Yeni Orleandada

olarkən ondan 12 yaşlı oğlanla oynamağı xahiş etdilər. O, ev sahiblərinin xətrinə dəyməmək üçün təklifə razı oldu. Taxtada rus görüşü oynanılarkən, 8-ci gedişdə balaca şahmatçı oyunun sürətli inkişafını davam etdirmək üçün fili atla dəyişir. 13-cü gedişdə isə kombinasiya quraraq, uduşlu sonluğa nail olur. Levental çox fikirləşsə də oyunda dönüş yarada bilmir. Rəqibinin gedişlər üzərində çox düşünməsindən yorulan balaca şahmatçı 57-ci gedişdə səhvə yol verir. Macarıstan çempionu bundan istifadə edərək, oyunu heç-heçə başa çatdırmağa müvəffəq olur.

Levental yorulduğunu bəhanə edərək, üç gündən sonra yenidən görüşməyi təklif edir. Mayın 25-də rəqiblər taxta arxasında oturlar. Çox keçmir ki, balaca şahmatçı üstünlüyü ələ alır, 45-ci gedişdə onun kombinasiyalarından çaşbaş olan Levental məğlub olduğunu bildirir. 13 yaşlı oğlanın oyunundan heyrətə gələn Macarıstan çempionu ayağa qalxaraq qələbə münasibəti ilə onu təbrik edir və təntənəli surətdə deyir: "Ümidvaram ki, sizin dünya çempionu olacağınız günü görəcəyəm".

Həmin balaca oğlan sonralar dünya şahmat səmasının ən parlaq ulduzlarından biri olan Pol Morfi idi. 1837-ci il mayın 22-də Yeni Orleanda anadan olan Pol hələ uşaqlıqdan heyrətamiz yaddaşı ilə yaşlılarından fərqlənirdi. Ailələrindəki kişilərin hamısı şahmat oynayırdı. Atası, böyük qardaşı, dayısı isə Yeni Orleanın ən güclü şahmatçılarından sayılırdılar. 10 yaşında ikən atası ona şahmat oynamağı öyrədir. Bir ildən sonra isə Pol ailələrindəki şahmatçıların hamısını məğlubiyətə uğradırdı.

Levental üzərindəki qələbədən sonra Pol 6 il ərzində elmlə məşğul olaraq, əvvəlcə kolleci, sonra isə universiteti bitirib vəkil ixtisasına yiyələndi.

Birinci beynəlxalq London turniri nəinki Avropada, eləcə də ABŞ-da böyük maraq doğurdu. Ona görə də Amerika şahmat həvəskarları birinci amerika turniri keçirməyi qərara aldılar. 1857-ci ildə Nyu-Yorkda start götürən turnirdə ABŞ-ın ən güclü şahmatçıları çıxış etdirdilər. Morfi bütün rəqiblərinə asanlıqla qalib gələrək, birinci yeri tutur. Çempion olandan sonra o, Avropa şahmatçıları ilə görüşməyi qət edir və 1858-ci ildə Avropaya yola düşür.

Londonda Morfi ilk beynəlxalq görüşlərini keçirərək, bütün ingilis şahmatçıları üzərində qələbə qazanır. Sonra o, Parisə yola düşərək, Fransa şahmatçıları ilə görüşdə də inamlı qələbə qazanır.

1858-ci ilin dekabrında şahmat aləminin çoxdankı arzusu yerinə yetir. Morfi birinci beynəlxalq London turnirinin qalibi Andersenlə görüşür. İlk görüş Andersenin qələbəsi ilə başa çatır. İkinci görüş heç-heçə nəticələnir. Sonra isə Morfi qələbə estafetinə başlayır. O, dalbadal 5 görüşdə qələbə qazanaraq, matçı öz xeyrinə başa çatdırır.

Matçdan sonra hər iki şahmatçı şah qambiti tətbiq etməklə, daha 6 görüşdə öz qüvvələrini sınağa qət edirlər. Morfi yalnız bir görüşdə məğlub olaraq, yəne də qalan 5 oyunda qalib gəlir. Bu qələbələrədən sonra "Ən güclü şahmatçı kimdir?" sualının cavabı artıq hamıya məlum olur. Təəssüf ki, vətənə qayıdandan sonra Morfi ciddi şəkildə şahmatla məşğul olmur, güclü şahmatçıların heç biri ilə görüşmür. 1884-cü il iyulun 10-da Morfi vəfat edir.

İndiyədək yaşamış şahmatçılardan ən görkəmlisi olan Morfinin şahmat həyatı cəmi 3 il çəkmişdir. Lakin Morfinin şahmatın inkişafına o qədər təsiri olmuşdur ki, indi də onun haqqında əfsanələr söylənir. Şahmatçılar açıq oyunu məhz ondan öyrənmişlər. Məhz o, bizə açıq vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi və qəti qərar çıxarmağı öyrətmişdir. Fiqurların inkişaf etdirilərək döyüşə atılması nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşıdır. Debütdə üstünlüyü ələ alan kimi, qurban verməkdən qorxmayaraq, öz fiqurların üçün xətti açmalısən-Morfinin ən böyük kəşflərindən biri olmuşdur.

6-cı Dünya çempionu, beynəlxalq qrossmeyster M.Botvinnik Morfinin şahmat irsini belə qiymətləndirir: "İndiyədək Morfi açıq oyunların keçilməz ustası olaraq qalır. Onun əhəmiyyəti bundan görünür ki, Morfidən sonra, açıq oyunda yeni heç bir yenilik yaranmamışdır. Təzəcə oynamağa başlayan şahmatçıdan tutmuş ustayadək hamı dahi Amerika şahmatçısının yaradıcılığından öyrənməlidir".

Luis Laburdonne – Aleksandr MakDonnell matçı

Matç-turnir. London 1834-cü il		
Luis Laburdonne	51,5-33,5	Aleksandr MakDonnell

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell

(1) London, 1834

1.e2-e4 e7-e5 2.d2-d4 e5:d4 3.♖g1-f3 c7-c5
4.♙f1-c4 ♜b8-c6 5.c2-c3 ♜d8-f6 6.0-0 d7-d6
7.c3:d4 c5:d4 8.♞f3-g5 ♞g8-h6 9.f2-f4 ♙f8-e7

10.e4-e5 ♜f6-g6 11.e5:d6 ♜g6:d6 12.♞b1-a3 0-0
13.♙c4-d3 ♙c8-f5 14.♞a3-c4 ♜d6-g6 15.♞g5-f3
♙f5:d3 16.♞c4-e5 ♙d3-c2 17.♞e5:g6 ♙c2:d1
18.♞g6:e7+ ♞c6:e7 19.♞f1:d1 ♞h6-f5 20.g2-g4
♞f5-e3 21.♙c1:e3 d4:e3 22.♞d1-d7 ♞f8-e8
23.♞a1-e1 ♞e7-g6 24.f4-f5 ♞g6-f4 25.♞d7-d4
♞f4-h3+ 26.♞g1-g2 ♞h3-f2 27.♞d4-c4 ♞a8-d8
28.h2-h3 h7-h6 29.♞e1-e2 b7-b5 30.♞c4-d4
♞d8:d4 31.♞f3:d4 a7-a6 32.♞g2-f3 ♞f2:h3
33.♞e2:e3 ♞h3-g5+ 34.♞f3-f4 ♞e8:e3 35.♞f4:e3
g7-g6 36.f5:g6 f7:g6 37.♞d4-c6 ♞g5-e6 38.♞e3-e4
♞g8-f7 39.♞e4-e5 h6-h5 40.g4:h5 g6:h5
41.♞e5-f5 ♞e6-c7 42.b2-b3 ♞f7-e8 43.a2-a4
b5:a4 44.b3:a4 ♞c7-d5 45.♞f5-g5 ♞d5-e7
46.♞c6-b8 a6-a5 47.♞b8-a6 ♞e7-g6 48.♞g5:h5
♞g6-f4+ 49.♞h5-g5 ♞f4-e6+ 50.♞g5-f5 ♞e8-d7
51.♞f5-e5 ♞e6-d8 1/2

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell

(2) London, 1834

1.e2-e4 e7-e5 2.♞g1-f3 ♞b8-c6 3.d2-d4 e5:d4
4.♙f1-c4 ♜d8-f6 5.c2-c3 d4-d3 6.♜d1:d3 d7-d6
7.0-0 ♜f6-g6 8.♙c1-f4 ♙f8-e7 9.♞b1-d2 h7-h5
10.♞f1-e1 ♙c8-h3 11.♞f3-h4 ♙e7:h4 12.♜d3:h3
♙h4-f6 13.e4-e5 d6:e5 14.♙f4:e5 ♙f6:e5 15.f2-f4
♞g8-e7 16.f4:e5 ♜g6-g4 17.♜h3:g4 h5:g4
18.♞d2-b3 ♞e7-g6 19.e5-e6 f7-f5 20.♞a1-d1
♞g6-e5 21.♙c4-d3 ♞h8-h5 22.♙d3-c2 ♞e8-e7
23.♞b3-d4 ♞e7-f6 24.♞e1-f1 ♞c6-e7 25.b2-b4

♖a8-h8 26. ♘d4-e2 ♗h5:h2 27. ♘e2-g3 g7-g6
 28. ♙c2-b3 ♜f6-g5 29. ♖d1-e1 ♘e5-d3 30. ♗e1-
 e3 ♘d3-f4 31. ♖f1-f2 ♗h2-h7 32. ♖f2-d2 ♘f4-h5
 33. ♘g3:h5 ♗h7:h5 34. ♜g1-f2 f5-f4 35. ♗e3-e5+
 ♘e7-f5 36. e6-e7 ♗h8-e8 37. ♖d2-d7 ♗h5-h7
 38. ♖d7:c7 ♗h7:e7 39. ♖c7:e7 ♗e8:e7 40. ♗e5:e7
 ♘f5:e7 41. a2-a4 ♜g5-f5 42. a4-a5 ♜f5-e5
 43. ♙b3-d1 g4-g3+ 44. ♜f2-f3 ♘e7-d5 45. ♙d1-c2
 g6-g5 46. b4-b5 ♘d5:c3 47. b5-b6 a7:b6 48. a5:b6
 ♘c3-b5 49. ♜f3-g4 ♘b5-d6 50. ♙c2-d3 ♘d6-e4
 51. ♙d3-e2 ♜e5-d5 52. ♙e2-f3 ♜d5-e5 53. ♙f3-e2
 ♜e5-f6 54. ♙e2-f3 ♘e4-f2+ 55. ♜g4-h5 g5-g4
 56. ♙f3:g4 ♜f6-e7 57. ♙g4-c8 ♜e7-d6 58. ♙c8:b7
 ♜d6-c5 1/2

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell

(3) London, 1834

1. e2-e4 e7-e5 2. ♘g1-f3 ♘b8-c6 3. d2-d4 e5:d4
 4. ♙f1-c4 ♗d8-f6 5. 0-0 d7-d6 6. c2-c3 d4-d3
 7. ♗d1:d3 ♗f6-g6 8. ♙c1-f4 ♙f8-e7 9. ♘b1-d2
 ♘g8-h6 10. ♖a1-e1 0-0 11. ♘f3-d4 ♘c6-e5
 12. ♙f4:e5 d6:e5 13. ♘d4-f3 ♙e7-d6 14. h2-h3
 ♜g8-h8 15. ♘f3-h4 ♗g6-h5 16. ♗d3-g3 f7-f5
 17. ♘h4:f5 ♘h6:f5 18. e4:f5 ♙c8:f5 19. ♘d2-e4
 ♙f5:e4 20. ♗e1:e4 ♖f8-f6 21. ♖e4-h4 ♗h5-f5
 22. ♗g3-e3 ♗f5-d7 23. ♙c4-d3 g7-g6 24. ♙d3-e4
 ♖a8-f8 25. ♗e3-g3 ♗d7-g7 26. b2-b4 a7-a5 27. a2-
 a3 a5:b4 28. a3:b4 c7-c5 29. ♖f1-b1 c5:b4 30. c3:b4
 ♙d6-c7 31. ♜g1-h1 ♖f6-b6 32. b4-b5 ♙c7-d8

33. ♖h4-g4 g6-g5 34. ♙e4-f3 h7-h5 35. ♖g4-e4 g5-
 g4 36. h3:g4 h5:g4 37. ♗g3:g4 ♖b6-h6+ 38. ♜h1-
 g1 ♗g7-h7 39. g2-g3 ♖f8-g8 40. ♗g4-c8 ♙d8-b6
 41. ♗c8-c3 ♖g8:g3+ 42. ♜g1-f1 ♙b6-d4 43. ♗c3-
 c8+ ♖g3-g8 44. ♗c8-c4 ♖h6-h1+ 45. ♜f1-e2
 ♖h1:b1 46. ♖e4:d4 ♖b1-b2+ 47. ♖d4-d2 ♖b2:d2+
 48. ♜e2:d2 ♖g8-d8+ 49. ♜d2-e2 ♗h7-h6 50. ♗c4-
 c3 ♗h6-g7 51. ♙f3-e4 ♜h8-g8 52. ♗c3-b3+ ♜g8-
 f8 53. ♗b3-f3+ ♗g7-f7 54. ♙e4:b7 ♗f7:f3+
 55. ♜e2:f3 1/2

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell

(4) London, 1834

1. e2-e4 e7-e5 2. ♘g1-f3 ♘b8-c6 3. ♙f1-c4 ♙f8-
 c5 4. c2-c3 d7-d6 5. d2-d4 e5:d4 6. c3:d4 ♙c5-b6
 7. d4-d5 ♘c6-e5 8. ♘f3:e5 d6:e5 9. ♘b1-c3 ♘g8-f6
 10. ♙c1-g5 0-0 11. ♗d1-f3 ♗d8-d6 12. ♙g5:f6
 ♗d6:f6 13. ♗f3:f6 g7:f6 14. g2-g4 ♜g8-g7 15. ♘c3-
 e2 ♖f8-h8 16. ♖h1-g1 ♜g7-f8 17. ♖g1-g2 ♜f8-e7
 18. 0-0-0 h7-h5 19. g4-g5 f6-f5 20. ♘e2-c3 ♙b6-c5
 21. g5-g6 ♙c5-d6 22. g6:f7 ♜e7:f7 23. f2-f4 e5:f4
 24. ♖d1-g1 ♜f7-f8 25. ♖g2-g6 f4-f3 26. e4:f5 ♙d6-
 e5 27. d5-d6 c7:d6 28. ♖g6-g8+ ♖h8:g8
 29. ♖g1:g8+ ♜f8-e7 30. ♘c3-d5+ ♜e7-d7 31. ♙c4-
 b5x 1-0

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne

(5) London, 1834

1.e2-e4 c7-c5 2.f2-f4 e7-e6 3.♘g1-f3 d7-d5
 4.e4-e5 ♘b8-c6 5.c2-c3 [5.d2-d4!? c5:d4 6.♗f1-
 d3] 5...f7-f6 6.♘b1-a3 [♗6.d2-d4] 6...♘g8-h6
 7.♘a3-c2 ♗f8-e7 8.d2-d4 0-0 9.♗f1-d3 c5-c4?
 10.♗d3-e2 ♗c8-d7 11.0-0 b7-b5 12.♘c2-e3 a7-a5
 13.♘g1-h1 f6:e5 14.f4:e5 ♘h6-f5 15.g2-g4 ♘f5:e3
 16.♗c1:e3 ♗d7-e8 17.♗d1-d2 ♗e8-g6 18.♘f3-g5
 ♗e7:g5 19.♗e3:g5 ♗d8-d7 20.h2-h4 b5-b4
 21.♘h1-h2 b4:c3 22.b2:c3 a5-a4 23.h4-h5 ♗g6-e4
 24.h5-h6 g7-g6 25.♗g5-f6 ♗a8-b8 26.♗f6-g7
 ♗d7-e7 27.♘h2-g3! ♗f8:f1 28.♗a1:f1 a4-a3
 29.♗f1-f6 ♘c6-a5 30.♗e2-d1! ♘a5-b3 31.♗d2-f2
 ♘b3-c1 32.♗d1-a4 ♘c1-d3 33.♗f2-f1 g6-g5
 34.♗a4-c2 [34.♗a4-d7 ♘d3-f4] 34...♘d3-c5?
 35.d4:c5 ♗e4:c2 36.c5-c6 ♗c2-a4 37.c6-c7 ♗b8-
 e8 38.♗f1-c1 ♗e7:c7 39.♗c1:g5 ♗a4-c2 40.♗g7-
 f8+ ♗c2-g6 41.♗f8:a3 [41.♗f6:g6+ h7:g6
 42.♗g5:g6+ ♘g8:f8 43.h6-h7 ♗c7-g7] 41...♗c7-
 d7 42.♗a3-d6 d5-d4 43.♗g5-f4 ♗d7-c8 44.♗f4:d4
 ♗c8-c6 45.♗d4-a7 1-0

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell

(6) London, 1834

1.e2-e4 e7-e5 2.♘g1-f3 ♘b8-c6 3.♗f1-c4 ♗f8-
 c5 4.c2-c3 d7-d6 5.d2-d4 e5:d4 6.c3:d4 ♗c5-b6
 7.d4-d5 ♘c6-e7 8.e4-e5 ♗c8-g4 9.♗c4-b5+ ♘e8-
 f8 10.e5-e6 f7:e6 11.d5:e6 ♘g8-f6 12.h2-h3
 ♗g4:f3 13.♗d1:f3 c7-c6 14.♗b5-d3 ♗d8-c8
 15.♗d3-f5 ♘f8-e8 16.0-0 ♗h8-f8 17.♗f3-d3

♘e7:f5 18.♗d3:f5 ♘e8-e7 19.♗c1-g5 ♗c8:e6
 20.♗f5:h7 ♗e6-f7 21.♘b1-c3 ♘e7-d7 22.♗h7-
 f5+ ♘d7-c7 23.♗g5-f4 ♗a8-d8 24.♗f5-c2 ♘c7-b8
 25.a2-a4 ♘f6-h5 26.♗f4-g5 ♗d8-e8 27.a4-a5
 ♗b6-c5 28.♘c3-a4 ♗c5-d4 29.♗c2-d2 ♘h5-g3
 30.♗f1-d1 ♗d4:f2+ 31.♘g1-h2 ♘g3-e4 32.♗d2-
 c1 ♗f2-g3+ 33.♘h2-g1 ♗f7-f2+ 34.♘g1-h1 ♗g3-
 e5 35.♗d1-d3 ♘e4-g3+ 36.♗d3:g3 ♗f2:g3
 37.♗c1-g1 ♗g3:g5 38.a5-a6 ♗g5-g3 39.a6:b7
 ♗f8-f7 40.♗a1-a3 ♗g3-f4 41.♘a4-b6 ♗f7-f8
 42.♘b6-d7+ ♘b8-c7 43.b7-b8 ♗+ ♗e8:b8
 44.♘d7:b8 ♗e5-d4 0-1

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne

(7) London, 1834

1.e2-e4 c7-c5 2.f2-f4 e7-e6 3.♘g1-f3 ♘b8-c6
 4.c2-c3 d7-d5 5.e4-e5 f7-f6 6.♗f1-e2 ♗f8-e7
 7.♘b1-a3 ♗d8-b6 8.♘a3-c2 ♘g8-h6 9.d2-d4
 c5:d4 10.c3:d4 ♗c8-d7 11.♗e2-d3 ♘c6-b4
 12.♘c2:b4 ♗e7:b4+ 13.♘e1-f2 0-0 14.♗h1-f1
 f6:e5 15.f4:e5 ♘h6-f5 16.♗d3:f5 ♗f8:f5 17.♘f2-g1
 ♗a8-c8 18.g2-g4 ♗f5-f7 19.a2-a4 ♗c8-f8
 20.♗c1-e3 ♗b4-e7 21.♗d1-e2 ♗b6-b3 22.♗e3-
 g5 ♗e7-b4 23.♘g1-g2 ♗f7:f3 24.♗f1:f3 ♗f8:f3
 25.♗a1-c1 ♗f3-f8 26.♗c1-c7 ♗d7-c6 27.♗g5-e3
 ♗b3-c4 28.♗e2-d1 ♗b4-a5 29.♗c7-e7 ♗c6:a4
 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell*(8) London, 1834*

1.d2-d4 d7-d5 2.c2-c4 d5:c4 3.♖b1-c3 f7-f5
 4.e2-e3 e7-e6 5.♙f1:c4 c7-c6 6.♗g1-f3 ♘f8-d6
 7.e3-e4 b7-b5 8.♙c4-b3 a7-a5 9.e4:f5 e6:f5 10.0-0
 a5-a4 11.♙b3:g8 ♖h8:g8 12.♙c1-g5 ♗d8-c7
 13.♗d1-e2+ ♖e8-f8 14.♖f1-e1 ♗f8-f7 15.♖a1-c1
 ♗c7-b7 16.d4-d5 h7-h6 17.d5:c6 ♗b7-a6
 18.♗c3:b5 h6:g5 19.♗b5:d6+ ♗f7-g6 20.♗f3-e5+
 ♗g6-f6 21.♗e2-h5 g7-g6 22.♗h5-h7 ♙c8-e6
 23.♗e5:g6 ♗b8:c6 24.♖c1:c6 ♗a6-d3 25.♗h7-e7+
 ♗f6:g6 26.♖e1:e6+ ♗g6-h5 27.♗e7-h7+ ♗h5-g4
 28.♖c6-c4+ f5-f4 29.h2-h3+ ♗d3:h3
 30.♗h7:h3x 1-0

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne*(9) London, 1834*

1.e2-e4 e7-e6 2.f2-f4 d7-d5 3.e4-e5 c7-c5
 4.♗g1-f3 ♗b8-c6 5.c2-c3 f7-f6 6.♗b1-a3 ♗g8-h6
 7.♗a3-c2 ♗h6-f7 8.d2-d4 ♗d8-b6 9.♗c2-e3
 c5:d4 10.c3:d4 ♙f8-b4+ 11.♗e1-f2 f6:e5 12.f4:e5
 0-0 13.♗f2-g3 ♗b6-c7 14.h2-h4 ♗c6:e5 15.d4:e5
 ♗f7:e5 16.♗g3-h3 ♗e5:f3 17.g2:f3 d5-d4 18.♗e3-g4
 h7-h5 19.♗g4-f2 ♗c7-e5 20.♙f1-d3 ♙b4-d6
 21.♗f2-e4 ♙d6-c7 22.♗h3-g2 ♙c8-d7 23.f3-f4
 ♗e5-f5 24.♗e4-g5 ♙d7-c6+ 25.♗g2-g1 ♗f5-g4+
 26.♗d1:g4 h5:g4 27.♖h1-h2 ♙c6-d5 28.h4-h5
 ♖f8:f4 29.♙c1:f4 ♙c7:f4 30.♗g5-e4 ♙f4-e3+

31.♗g1-g2 ♖a8-f8 32.♖a1-f1 ♖f8-f5 33.♖h2-h1
 ♖f5-e5 34.♗g2-g3 ♙d5:e4 35.♙d3:e4 ♖e5:e4
 36.♖h1-h4 e6-e5 37.♖h4:g4 ♙e3-f4+ 38.♗g3-f3
 ♖e4-e3+ 39.♗f3-f2 d4-d3 40.♖f1-g1 ♖e3-e2+
 41.♗f2-f3 ♙f4-h6 42.♖g4-e4 ♖e2:b2 43.♖e4:e5
 ♖b2:a2 44.♗f3-g4 d3-d2 45.♖e5-d5 ♖a2-c2
 46.♖g1-g3 b7-b5 47.♖g3-d3 ♖c2-c1 48.♗g4-f5
 ♗g8-h7 49.♖d3:d2 ♙h6:d2 50.♖d5:d2 a7-a5 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell*(10) London, 1834*

1.d2-d4 d7-d5 2.c2-c4 d5:c4 3.e2-e3 e7-e5
 4.d4:e5 ♗d8:d1+ 5.♗e1:d1 ♗b8-c6 6.f2-f4 ♙c8-e6
 7.♙c1-d2 ♙f8-c5 8.♗g1-f3 h7-h6 9.♗b1-c3
 ♖a8-d8 10.♗d1-e1 ♗g8-e7 11.♖a1-c1 ♙c5-b4
 12.♗c3-b5 ♙b4:d2+ 13.♗f3:d2 ♖d8-d7
 14.♙f1:c4 ♙e6:c4 15.♖c1:c4 0-0 16.♗d2-f3 ♖f8-d8
 17.♗e1-e2 ♗e7-d5 18.♗b5-d4 ♗c6:d4+
 19.♖c4:d4 c7-c5 20.♖d4-d2 ♗d5-b4 21.a2-a3
 ♖d7:d2+ 22.♗f3:d2 ♗b4-c6 23.♗d2-c4 b7-b6
 24.♖h1-d1 ♖d8:d1 25.♗e2:d1 ♗g8-f8 26.♗d1-e2
 ♗f8-e7 27.♗e2-d3 ♗e7-e6 28.♗d3-e4 ♗c6-e7
 29.g2-g4 g7-g6 30.a3-a4 f7-f5+ 31.e5:f6 ♗e6:f6
 32.♗c4-e5 ♗f6-e6 33.♗e5:g6 ♗e7-c8 34.f4-f5+
 ♗e6-d6 35.h2-h4 ♗d6-c7 36.♗e4-e5 ♗c8-d6
 37.f5-f6 a7-a6 38.♗e5-e6 b6-b5 39.a4:b5 a6:b5
 40.f6-f7 ♗d6:f7 41.♗e6:f7 ♗c7-d6 42.♗g6-f4 c5-c4
 43.g4-g5 h6:g5 44.h4:g5 b5-b4 45.♗f4-e2 1-0

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne*(11) London, 1834*

1.e2-e4 e7-e5 2.f2-f4 e5:f4 3.♙f1-c4 ♖d8-h4+
 4.♗e1-f1 g7-g5 5.♘b1-c3 ♙f8-g7 6.d2-d4 d7-d6
 7.♙c4-e2 ♘b8-c6 8.e4-e5 ♘g8-e7 9.♘c3-b5 0-0
 10.♘b5:c7 ♖a8-b8 11.♘g1-f3 ♖h4-h6 12.e5:d6
 ♘e7-f5 13.c2-c3 ♘f5-g3+ 14.h2:g3 ♖h6:h1+
 15.♗f1-f2 f4:g3+ 16.♗f2:g3 ♖h1:d1 17.♙e2:d1
 h7-h6 18.b2-b3 b7-b5 19.♙c1-e3 f7-f5 20.d4-d5
 f5-f4+ 21.♗g3-h2 f4:e3 22.d5:c6 g5-g4 23.♘f3-d4
 ♙g7-e5+ 24.♗h2-g1 ♙e5:d6 25.♘c7:b5 ♙d6-c5
 26.b3-b4 ♙c5-b6 27.♘b5-d6 ♙b6:d4 28.c3:d4
 ♖b8:b4 29.♘d6:c8 ♖f8:c8 30.d4-d5 ♗g8-f7
 31.♙d1-b3 ♗f7-e7 32.♗g1-f1 ♖b4-e4 33.♗f1-
 e2 ♖c8-f8 34.♗e2-d3 ♖e4-e5 35.♖a1-e1 ♗e7-d6
 36.♖e1:e3 ♖e5:e3+ 37.♗d3:e3 h6-h5 38.♗e3-e4
 h5-h4 39.♙b3-d1 h4-h3 40.g2:h3 g4:h3 41.♙d1-f3
 h3-h2 42.♙f3-g2 ♖f8-f1 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell*(12) London, 1834*

1.d2-d4 d7-d5 2.c2-c4 d5:c4 3.e2-e3 e7-e5
 4.♙f1:c4 e5:d4 5.e3:d4 ♘g8-f6 6.♘g1-f3 ♙f8-d6
 7.0-0 0-0 8.♙c1-g5 h7-h6 9.♙g5-h4 g7-g5
 10.♙h4-g3 ♙c8-g4 11.♘b1-c3 ♘b8-c6 12.♖d1-
 d3 ♗g8-g7 13.♘f3-e5 ♙d6:e5 14.d4:e5 ♘f6-h5
 15.♘c3-d5 ♘h5:g3 16.♖d3:g3 ♙g4-h5 17.f2-f4
 ♘c6-a5 18.b2-b3 ♘a5:c4 19.b3:c4 c7-c6 20.♘d5-

f6 ♖d8-d4+ 21.♗g1-h1 ♙h5-g6 22.♖a1-d1
 ♖d4:c4 23.f4-f5 ♙g6-h7 24.♘f6-d7 ♖f8-d8 25.e5-
 e6 f7-f6 26.♖g3-c7 ♖d8-c8 27.♖c7:b7 ♖c4-b5
 28.♖d1-b1 ♖b5:b7 29.♖b1:b7 ♗g7-h8
 30.♘d7:f6 ♙h7-g8 31.♖f1-d1 ♖c8-d8 32.♖d1-
 d7 ♖d8:d7 33.♖b7:d7 g5-g4 34.♗h1-g1 a7-a5
 35.e6-e7 1-0

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne*(13) London, 1834*

1.e2-e4 c7-c5 2.f2-f4 e7-e6 3.♘g1-f3 ♘b8-c6
 4.c2-c3 d7-d5 5.e4-e5 f7-f6 6.♘b1-a3 ♘g8-h6
 7.♘a3-c2 ♖d8-b6 8.d2-d4 c5:d4 9.c3:d4 ♙f8-b4+
 10.♘c2:b4 ♖b6:b4+ 11.♗e1-f2 0-0 12.a2-a3
 ♖b4-b6 13.♗f2-g3 ♘c6:d4 14.♘f3:d4 ♖b6:d4
 15.♖d1:d4 ♘h6-f5+ 16.♗g3-h3 ♘f5:d4 17.b2-b4
 f6:e5 18.f4:e5 ♘d4-c6 19.♙c1-b2 ♖f8-f7
 20.♖a1-b1 ♙c8-d7 21.♙f1-d3 ♖a8-f8 22.♖h1-f1
 a7-a6 23.♗h3-g3 ♖f7:f1 24.♖b1:f1 ♖f8:f1
 25.♙d3:f1 ♘c6-e7 26.♙f1-d3 ♙d7-e8 27.♗g3-f4
 ♙e8-g6 28.♙d3-e2 ♙g6-e4 29.g2-g3 ♗g8-f7
 30.♙e2-d1 h7-h6 31.h2-h4 ♘e7-f5 32.h4-h5 ♘f5-
 e7 33.g3-g4 ♗f7-e8 34.♙b2-d4 g7-g6 35.h5:g6
 ♘e7:g6+ 36.♗f4-g3 ♙e4-d3 37.♙d1-a4+ ♗e8-e7
 38.♙a4-d1 ♗e7-f7 39.♙d1-a4 ♘g6-e7 40.♗g3-
 h4 b7-b5 41.♙a4-d1 ♘e7-c6 42.♙d4-b2 ♗f7-g6
 43.♗h4-g3 a6-a5 44.b4:a5 ♘c6:a5 45.♗g3-f4
 ♘a5-c4 46.♙b2-c1 ♙d3-b1 47.♙d1-b3 ♙b1-d3
 48.♙b3-d1 ♗g6-f7 49.♙d1-b3 d5-d4 50.a3-a4

b5:a4 51. ♖b3:a4 ♗f7-e7 52. ♙a4-b3 ♜c4-a5
 53. ♖b3-d1 ♘d3-g6 54. ♙c1-d2 ♜a5-c4 55. ♘d2-
 b4+ ♗e7-f7 56. ♘d1-a4 d4-d3 57. ♖b4-c3 d3-d2
 58. ♙a4-d1 ♗f7-g7 59. ♗f4-f3 h6-h5 60. ♗f3-f4 h5-
 h4 61. ♙c3-d4 ♘g6-b1 62. ♗f4-f3 ♗g7-g6 63. ♗f3-
 e2 ♖b1-e4 64. ♘d4-f2 h4-h3 65. ♘f2-g3 ♗g6-g5
 66. ♘g3-h2 ♗g5:g4 67. ♗e2-f2+ ♗g4-f5 68. ♗f2-
 e2 ♙e4-d5 69. ♗e2-d3 ♜c4:e5+ 70. ♗d3:d2 ♜e5-
 c6 71. ♗d2-e3 e6-e5 72. ♗e3-f2 ♘d5-g2 73. ♗f2-
 g3 ♗f5-e4 74. ♘d1-g4 ♗e4-e3 75. ♘g4:h3 ♘g2:h3
 76. ♗g3:h3 e5-e4 77. ♗h3-g2 ♗e3-e2 78. ♘h2-f4
 ♜c6-e7 79. ♘f4-g5 ♜e7-f5 80. ♘g5-f4 1/2

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne

(14) London, 1834

1.e2-e4 c7-c5 2.f2-f4 e7-e6 3. ♜g1-f3 d7-d5
 4.e4-e5 ♜b8-c6 5.c2-c3 f7-f6 6. ♜b1-a3 ♜g8-h6
 [6...f6:e5 7.f4:e5 ♜c6:e5 8. ♜f3:e5 ♞d8-h4+ 9.g2-
 g3 ♞h4-e4+ 10. ♞d1-e2 ♞e4:h1 11. ♞e2-b5+
 7. ♜a3-c2 ♞d8-b6 8.d2-d4 [8. ♘f1-e2 ! Chigorin
 8... ♙c8-d7 9.0-0 c5-c4+ 10. ♗g1-h1 ♜h6-g4
 11.d2-d4 c4:d3 12. ♘e2:d3 ♜g4-f2+? (12...f6:e5
 13.f4:e5 (13. ♜f3:e5 ♜c6:e5 14.f4:e5 ♜g4-f2+!)
 13... ♜c6:e5? 14. ♜f3:e5 ♜g4:e5 15. ♞d1-h5+-)
 13. ♙f1:f2 ♞b6:f2 14. ♙c1-e3+-] 8... ♙c8-d7
 9. ♜c2-e3 [9. ♘f1-d3] 9...c5:d4 10.c3:d4 ♘f8-b4+
 11. ♗e1-f2 [11. ♙c1-d2 ♜c6:d4!] 11...0-0 12. ♗f2-
 g3 [12. ♘f1-e2 f6:e5 13.f4:e5 ♜c6:e5! 14.d4:e5
 ♜h6-g4+] 12...f6:e5 [12... ♙a8-c8 13.h2-h4 f6:e5

14.f4:e5 ♙f8:f3+! 15.g2:f3 ♜c6:d4 16. ♘f1-d3
 ♙c8-f8 17.f3-f4 ♖b4-c5 18. ♙h1-f1 ♘d7-b5!
 19. ♘d3:b5 ♞b6:b5 20. ♗g3-h3 ♜d4-e2 21. ♜e3-
 g2 ♜h6-f5! 22. ♗h3-h2 ♜e2-g3 23. ♙f1-f3 ♜g3-e4
 24. ♞d1-f1 ♞b5-e8 25.b2-b4 ♙c5-d4 26. ♙a1-b1
 ♞e8-h5 27. ♙b1-b3 ♙f8-c8 28. ♙c1-e3 ♙c8-c2
 29. ♗h2-g1 ♜f5:e3 30. ♙f3:e3 ♜e4-d2 31. ♞f1-d3
 ♙c2-c1+ 32. ♗g1-h2 ♜d2-f1+ 33. ♗h2-h3 ♜f1:e3
 34. ♜g2:e3 ♞h5-f3+ 35. ♗h3-h2 g1-f2-g3-h3-h2-
 g1-h2-h3-h2 35... ♙c1-h1x] 13.f4:e5 ♘d7-e8!
 14. ♗g3-h3 ♙e8-h5 15.g2-g4 ♘h5-g6 16. ♘f1-g2
 ♘g6-e4 17.g4-g5 ♜h6-f5 18. ♜e3:f5 ♙f8:f5
 19. ♙c1-e3 ♙e4:f3 20. ♘g2:f3 ♜c6:e5 21. ♘f3-g4
 ♜e5:g4 22. ♞d1:g4 ♙a8-f8 23. ♙h1-g1 ♖b4-d6
 24. ♙e3-c1 ♙f5-f3+ 25. ♗h3-h4 ♙f8-f4 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell

(15) London, 1834

1.d2-d4 d7-d5 2.c2-c4 d5:c4 3.e2-e3 e7-e5
 4. ♘f1:c4 e5:d4 5.e3:d4 ♜g8-f6 6. ♜b1-c3 ♘f8-e7
 7. ♜g1-f3 0-0 8.h2-h3 c7-c6 9. ♙c1-e3 ♙c8-f5
 10.g2-g4 ♘f5-g6 11. ♜f3-e5 ♜b8-d7 12. ♜e5:g6
 h7:g6 13.h3-h4 ♜d7-b6 14. ♙c4-b3 ♜f6-d5 15.h4-
 h5 ♜d5:e3 16.f2:e3 ♙e7-h4+ 17. ♗e1-d2 g6:h5
 18. ♞d1-f3 ♘h4-g5 19. ♙a1-f1 ♞d8:d4+ 20. ♗d2-
 c2 ♞d4-f6 21. ♙h1:h5 ♞f6-g6+ 22.e3-e4 ♜b6-d5
 23. ♙f1-h1 ♘g5-h6 24.g4-g5 f7-f5 25. ♜c3:d5
 c6:d5 26. ♖b3:d5+ ♗g8-h7 27. ♙h5:h6+ g7:h6
 28. ♙h1:h6+ ♞g6:h6 29.g5:h6 1-0

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne*(16) London, 1834*

1.e2-e4 c7-c5 2.f2-f4 e7-e6 3.♘g1-f3 ♘b8-c6
 4.c2-c3 d7-d5 5.e4-e5 f7-f6 6.♘b1-a3 ♘g8-h6
 7.♘a3-c2 ♙d8-b6 8.d2-d4 ♙c8-d7 9.♘c2-e3
 c5:d4 10.c3:d4 ♙f8-b4+ 11.♙e1-f2 0-0 12.♙f2-g3
 f6:e5 13.f4:e5 ♙a8-c8 14.h2-h4 ♙f8:f3+ 15.g2:f3
 ♘c6:d4 16.♙f1-d3 ♙c8-f8 17.f3-f4 ♙b4-c5
 18.♙h1-f1 ♙d7-b5 19.♙d3:b5 ♙b6:b5 20.♙g3-
 h3 ♘d4-e2 21.♘e3-g2 ♘h6-f5 22.♙h3-h2 ♘e2-g3
 23.♙f1-f3 ♘g3-e4 24.♙d1-f1 ♙b5-e8 25.b2-b4
 ♙c5-d4 26.♙a1-b1 ♙e8-h5 27.♙b1-b3 ♙f8-c8
 28.♙c1-e3 ♙c8-c2 29.♙h2-g1 ♘f5:e3 30.♙f3:e3
 ♘e4-d2 31.♙f1-d3 ♙c2-c1+ 32.♙g1-h2 ♘d2-f1+
 33.♙h2-h3 ♘f1:e3 34.♘g2:e3 ♙h5-f3+ 35.♙h3-
 h2 ♙c1-h1x 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell*(17) London, 1834*

1.d2-d4 d7-d5 2.c2-c4 d5:c4 3.e2-e3 e7-e5
 4.♙f1:c4 e5:d4 5.e3:d4 ♘g8-f6 6.♘b1-c3 ♙f8-e7
 7.♘g1-f3 0-0 8.♙c1-e3 c7-c6 9.h2-h3 ♘b8-d7
 10.♙c4-b3 ♘d7-b6 11.0-0 ♘f6-d5 12.a2-a4 a7-a5
 13.♘f3-e5 ♙c8-e6 14.♙b3-c2 f7-f5 15.♙d1-e2
 f5-f4 16.♙e3-d2 ♙d8-e8 17.♙a1-e1 ♙e6-f7
 18.♙e2-e4 g7-g6 19.♙d2:f4 ♘d5:f4 20.♙e4:f4
 ♙f7-c4 21.♙f4-h6 ♙c4:f1 22.♙c2:g6 h7:g6
 23.♘e5:g6 ♘b6-c8 24.♙h6-h8+ ♙g8-f7 25.♙h8-

h7+ ♙f7-f6 26.♘g6-f4 ♙f1-d3 27.♙e1-e6+ ♙f6-
 g5 28.♙h7-h6+ ♙g5-f5 29.g2-g4x1-0

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne*(18) London, 1834*

1.e2-e4 e7-e5 2.f2-f4 e5:f4 3.♙f1-c4 ♙d8-h4+
 4.♙e1-f1 g7-g5 5.♘b1-c3 ♙f8-g7 6.d2-d4 ♘b8-
 c6 7.e4-e5 ♘g8-e7 8.♘g1-f3 ♙h4-h5 9.♘c3-e4
 h7-h6 10.♘e4-f6+ ♙g7:f6 11.e5:f6 d7-d5 12.♙c4-
 d3 ♘e7-f5 13.♙d1-e1+ ♙e8-d8 14.♘f3-e5
 ♘f5:d4 15.c2-c3 ♘c6:e5 16.♙e1:e5 ♘d4-c6
 17.♙e5:d5+ ♙d8-e8 18.♙d3-b5 ♙c8-e6
 19.♙b5:c6+ ♙e8-f8 20.♙d5-c5+ ♙f8-g8 21.♙c6-
 f3 ♙h5-g6 22.♙c5-d4 c7-c5 23.♙d4-e5 ♙a8-e8
 24.♙f3-e2 f4-f3 25.♙f1-f2 f3:e2 26.♙c1-e3 b7-b6
 27.h2-h4 ♙e6-d7 28.♙e5-d5 ♙g6:f6+ 29.♙f2:e2
 ♙d7-g4+ 30.♙e2-d2 ♙e8-d8 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell*(19) London, 1834*

1.e2-e4 e7-e5 2.♙f1-c4 ♙f8-c5 3.♙d1-e2 d7-
 d6 4.d2-d3 ♘g8-f6 5.h2-h3 ♘b8-c6 6.c2-c3 ♘c6-
 e7 7.♙c4-b3 ♘e7-g6 8.g2-g3 c7-c6 9.f2-f4 e5:f4
 10.g3:f4 ♙c5:g1 11.♙h1:g1 ♙c8:h3 12.f4-f5 ♘g6-
 e5 13.♙g1-g3 ♙h3-g4 14.♙e2-g2 h7-h5 15.d3-d4
 ♘e5-d7 16.♙c1-g5 ♙d8-b6 17.♘b1-d2 0-0
 18.♙g5-f4 d6-d5 19.e4-e5 ♙f8-e8 20.♙f4-e3 h5-
 h4 21.♙g3:g4 ♘f6:g4 22.♙g2:g4 ♘d7:e5 23.d4:e5

♖b6:e3+ 24. ♘e1-d1 ♜e8:e5 25. ♘d1-c2 ♖e3-g3
 26. ♖g4-d4 ♖g3-e3 27. ♖d4:h4 ♖e3-h6
 28. ♖h4:h6 g7:h6 29. ♜a1-f1 f7-f6 30. c3-c4 ♘g8-
 f7 31. c4:d5 c6:d5 32. ♘c2-d3 ♜a8-g8 33. ♜f1-f4
 ♘f7-e7 34. ♘d2-f3 ♜g8-g3 35. ♘d3-d4 ♘e7-d6
 36. ♙b3-d1 b7-b5 37. b2-b4 a7-a6 38. a2-a4 h6-h5
 39. a4:b5 a6:b5 40. ♙d1-c2 ♜e5-e2 41. ♙c2-d3
 ♜e2-b2 42. ♘d4-e3 ♜g3-g4 43. ♘f3-d4 ♜g4:f4
 44. ♘e3:f4 ♜b2:b4 45. ♘f4-e3 ♘d6-c5 46. ♘d4-
 e6+ ♘c5-b6 47. ♘e6-f4 ♜b4:f4 48. ♘e3:f4 ♘b6-c5
 49. ♙d3-e2 h5-h4 50. ♘f4-g4 b5-b4 51. ♘g4:h4
 ♘c5-d4 52. ♘h4-g3 b4-b3 53. ♙e2-d1 b3-b2
 54. ♙d1-c2 ♘d4-e3 0-1

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne
(20) London, 1834

1. e2-e4 e7-e5 2. f2-f4 e5:f4 3. ♙f1-c4 ♖d8-h4+
 4. ♘e1-f1 d7-d6 5. d2-d4 ♙c8-g4 6. ♖d1-d3 ♘b8-
 c6 7. ♙c4:f7+ ♘e8:f7 8. ♖d3-b3+ ♘f7-g6 9. ♖b3:b7
 ♘c6:d4 10. ♖b7:a8 ♘g8-f6 11. ♘b1-a3 f4-f3
 12. g2-g3 ♙g4-h3+ 13. ♘f1-e1 ♖h4-g4 14. ♙c1-e3
 d6-d5 15. ♖a8:a7 ♘d4-c6 16. ♖a7:c7 d5-d4
 17. ♙e3-d2 ♖g4:e4+ 18. ♘e1-d1 f3-f2 19. ♘g1:h3
 ♖e4-f3+ 20. ♘d1-c1 ♖f3:h1+ 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell
(21) London, 1834

1. e2-e4 e7-e5 2. ♙f1-c4 ♙f8-c5 3. ♖d1-e2 ♘g8-

f6 [3... ♘b8-c6 4. c2-c3 (4. ♙c4:f7+ ♘e8:f7 5. ♖e2-
 c4+ d7-d5 6. e4:d5 (6. ♖c4:c5 d5:e4 7. ♖c5-c4+
 ♙c8-e6 8. ♖c4:e4 ♘g8-f6) 6... ♙c5:f2+ 7. ♘e1:f2
 ♘c6-a5 8. ♖c4-d3 e5-e4 9. ♖d3:e4 ♘g8-f6) 4...
 ♘g8-f6 5. f2-f4?! ♙c5:g1! (5... d7-d6 6. ♘g1-f3
 a7-a6 7. b2-b4 ♙c5-a7 8. d2-d3 0-0 9. f4-f5 d6-d5
 10. ♙c4-b3 ♖d8-d6 11. ♘b1-d2±) 6. ♜h1:g1 0-0
 7. d2-d3 d7-d5 8. ♙c4:d5 ♘f6:d5 9. e4:d5 e5:f4
 10. ♙c1:f4 ♜f8-e8 11. ♙f4-e3 ♘c6-e5 12. h2-h3
 ♙c8-f5; 3... ♖d8-e7 4. f2-f4 e5:f4 (4... ♘g8-f6
 5. ♘g1-f3 d7-d6 6. ♘b1-c3 c7-c6 7. d2-d3 ♙c8-
 g4=) 5. ♘g1-f3 g7-g5 6. h2-h4 f7-f6 7. h4:g5 f6:g5
 8. ♘b1-c3 c7-c6 9. d2-d4± Greco] 4. d2-d3 ♘b8-c6
 5. c2-c3 ♘c6-e7 6. f2-f4 e5:f4 7. d3-d4 ♙c5-b6
 8. ♙c1:f4 d7-d6 9. ♙c4-d3 ♘e7-g6 10. ♙f4-e3 0-0
 11. h2-h3 ♜f8-e8 12. ♘b1-d2 ♖d8-e7 13. 0-0-0 c7-
 c5 14. ♘c1-b1 c5:d4 15. c3:d4 a7-a5 16. ♘g1-f3
 ♙c8-d7 17. g2-g4 h7-h6 18. ♜d1-g1 a5-a4 19. g4-g5
 h6:g5 20. ♙e3:g5 a4-a3 21. b2-b3 ♙d7-c6 22. ♜g1-
 g4 ♙b6-a5 23. h3-h4 ♙a5:d2 24. ♘f3:d2 ♜a8-a5
 25. h4-h5 ♜a5:g5! [25... ♘g6-f8 26. ♜h1-g1±
 (26. h5-h6±)] 26. ♜g4:g5 ♘g6-f4 27. ♖e2-f3 ♘f4:d3
 28. d4-d5 [28. ♖f3:d3 ♘f6:e4! ♞] 28... ♘f6:d5!
 29. ♜h1-g1 [29. e4:d5 ♖e7:g5 30. ♖f3:d3
 ♙c6:d5] 29... ♘d5-c3+ 30. ♘b1-a1 [30. ♘b1-c2
 ♖e7:g5 31. ♜g1:g5 ♘d3-e1+ 32. ♘c2:c3 ♘e1:f3
 33. ♘d2:f3 ♙c6:e4] 30... ♙c6:e4 [30... ♘c3:e4!
 31. ♜g5:g7+ ♘g8-h8 ♙e7-e5+ 32. ♘d2-c4 ♘e4-
 g5!! ♙e7-e1+] 31. ♜g5:g7+ ♘g8-h8 32. ♖f3-g3

♖e4-g6 △♗h8xg7 △♞e7-e1+ 33.h5:g6 ♞e7-e1+
 34.♞g1:e1? [34.♗d2-b1! ♗h8:g7 (34...♞e1:g3
 35.♞g7-h7+ ♗h8-g8 36.g6:f7+ ♗g8:h7 37.♞g1-
 h1+ ♗h7-g7 38.f7:e8♞+-) 35.g6:f7+ ♞e1:g3
 36.f7:e8♗+! ♗g7-f8 37.♞g1:g3+-] 34...♞e8:e1+
 35.♞g3:e1 ♗d3:e1 ♗e1-c2x 36.♞g7-h7+ ♗h8-g8
 37.g6:f7+ ♗g8:h7 38.f7-f8♗+ ♗h7-h6 39.♗d2-b1
 ♗e1-c2x 0-1

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne

(22) London, 1834

1.e2-e4 e7-e5 2.f2-f4 e5:f4 3.♗f1-c4 ♞d8-h4+
 4.♗e1-f1 g7-g5 5.♗b1-c3 ♗f8-g7 6.d2-d4 d7-d6
 7.♗c3-d5 ♗e8-d8 8.♗c4-e2 ♗b8-c6 9.e4-e5
 ♗g8-e7 10.♗d5-c3 ♗e7-f5 11.♗g1-f3 ♞h4-h6
 12.♗c3-e4 f7-f6 13.e5:f6 ♗g7:f6 14.g2-g4 ♗f5:d4
 15.♗f1-g2 ♗c8:g4 16.h2-h4 ♗g4:f3+ 17.♗e2:f3
 ♗d4:f3 18.♞d1:f3 ♗c6-e5 19.♞f3-b3 ♞h6-g6
 20.♞b3:b7 ♞a8-c8 21.♗c1-d2 g5:h4+ 22.♗g2-f1
 ♞h8-g8 23.♗e4:d6 c7:d6 24.♗d2-a5+ ♗d8-e8
 25.♞b7:c8+ ♗e8-f7 26.♞c8-b7+ ♗f6-e7 27.♞b7-
 d5+ ♗f7-f8 28.♞a1-d1 f4-f3 29.♞d1-d2 h4-h3
 30.♞d5-a8+ ♗f8-g7 31.♞a8:a7 ♞g6-g2+
 32.♞d2:g2+ f3:g2+ 33.♗f1-g1 ♗e5-f3+ 34.♗g1-
 f2 g2:h1♞ 35.♞a7:e7+ ♗g7-h6 36.♞e7:d6+ ♗h6-
 h5 37.♞d6-d5+ ♞g8-g5 38.♞d5-f7+ ♗h5-g4
 39.♞f7-c4+ ♗f3-d4 40.♞c4:d4+ ♗g4-h5 41.♗a5-
 b6 ♞h1-h2+ 42.♗f2-e1 ♞g5-e5+ 43.♗e1-d1
 ♞h2-e2+ 44.♗d1-c1 ♞e2-e1+ 45.♞d4-d1+

♞e1:d1+ 46.♗c1:d1 h3-h2 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell

(23) London, 1834

1.d2-d4 d7-d5 2.♗c1-f4 c7-c5 3.e2-e3 ♗b8-c6
 4.♗g1-f3 ♗c8-g4 5.♗f1-e2 ♗g4:f3 6.♗e2:f3 e7-
 e6 7.c2-c4 ♗g8-f6 8.♗b1-c3 c5:d4 9.e3:d4 d5:c4
 10.0-0 ♗f8-e7 11.♗f3:c6+ b7:c6 12.♞d1-a4 0-0
 13.♞a4:c4 ♞a8-c8 14.a2-a3 ♗e7-d6 15.♗f4-g3
 ♗d6:g3 16.f2:g3 ♗f6-d5 17.♞a1-e1 ♞d8-g5
 18.♗c3-e4 ♞g5-e7 19.b2-b4 a7-a5 20.♗e4-c5
 a5:b4 21.a3:b4 ♞c8-b8 22.♗c5-a6 ♞b8-b6 23.b4-
 b5 ♞e7-a3 24.♞c4-c5 ♞a3:c5 25.♗a6:c5 ♞b6:b5
 26.♗c5-d7 ♞f8-c8 27.♗d7-e5 ♞b5-b7 28.♞e1-
 c1 ♞b7-c7 29.♞c1-c5 f7-f6 30.♗e5-c4 ♗g8-f8
 31.♞f1-a1 ♗f8-e7 32.♞a1-a6 ♗d5-b4 33.♞a6-
 a4 ♞c8-b8 34.♗c4-a5 ♗b4-d3 35.♗g1-f1 ♗d3:c5
 36.d4:c5 ♞b8-b5 0-1

Aleksandr MakDonnell - Luis Laburdonne

(24) London, 1834

1.e2-e4 e7-e5 2.♗f1-c4 ♗f8-c5 3.b2-b4
 ♗c5:b4 4.f2-f4 d7-d5 5.e4:d5 e5-e4 6.♗g1-e2
 ♗g8-f6 7.0-0 0-0 8.♗b1-c3 c7-c6 9.d5:c6
 ♗b8:c6 10.♗g1-h1 ♗c8-g4 11.♞d1-e1 e4-e3
 12.d2:e3 ♗g4:e2 13.♗c4:e2 ♗f6-e4 14.♗c1-b2
 ♞d8-a5 15.♗e2-d3 ♗b4:c3 16.♗b2:c3 ♗e4:c3
 17.♞e1-h4 f7-f5 18.♞f1-f3 ♗c3-e4 19.♞f3-h3

h7-h6 20. ♖a1-f1 ♜a5-c5 21. ♞h4-h5 ♞c5-d6
 22. g2-g4 ♖a8-e8 23. ♙d3-c4+ ♜g8-h7 24. g4-g5
 ♜c6-a5 25. g5:h6 g7-g6 26. ♞h5-e2 ♜a5:c4
 27. ♞e2:c4 ♜e4-d2 28. ♞c4-c3 ♞d6-c6+
 29. ♞c3:c6 b7:c6 30. ♖f1-d1 ♖e8-d8 0-1

Luis Laburdonne - Aleksandr MakDonnell
 (25) London, 1834

1. f2-f4 d7-d5 2. d2-d4 c7-c5 3. e2-e3 e7-e6
 4. ♜g1-f3 ♜b8-c6 5. c2-c4 c5:d4 6. e3:d4 d5:c4
 7. ♙f1:c4 ♜g8-f6 8. ♜b1-c3 ♙f8-e7 9. 0-0 0-0
 10. ♜g1-h1 a7-a6 11. ♙c1-e3 b7-b5 12. ♙c4-d3
 ♙c8-b7 13. ♜f3-e5 ♜g8-h8 14. ♙d3-c2 ♜c6-b4
 15. ♙c2-b3 ♜b4-d5 16. ♜c3:d5 ♜f6:d5 17. ♞d1-
 e2 f7-f6 18. ♜e5-f3 ♞d8-e8 19. ♖a1-e1 ♙e7-d6
 20. ♙e3-d2 ♜d5:f4 21. ♙d2:f4 ♙d6:f4 22. ♙b3:e6
 ♞e8-h5 23. g2-g4 ♞h5-h6 24. d4-d5 ♖a8-e8
 25. ♞e2-g2 ♖e8-e7 26. ♜f3-d4 g7-g6 27. ♜d4-c6
 ♖e7-c7 28. ♖e1-e4 g6-g5 29. ♜c6-d4 ♖f8-d8
 30. ♜d4-f5 ♞h6-f8 31. ♖f1-d1 ♖c7-c5 32. ♖e4-d4
 ♙f4-e5 33. ♖d4-d2 ♖c5-c4 34. ♜f5-e3 ♖c4-c7
 35. ♞g2-f3 ♙e5-f4 36. ♖d2-d3 ♞f8-d6 37. ♜e3-f5
 ♞d6:e6 38. d5:e6 ♙b7:f3+ 39. ♜h1-g1 ♖d8:d3
 40. ♖d1:d3 ♖c7-c8 41. e6-e7 ♖c8-e8 42. ♖d3:f3
 ♜h8-g8 43. ♖f3-a3 ♜g8-f7 44. ♖a3:a6 ♖e8-c8
 45. b2-b3 ♙f4-e5 46. h2-h3 b5-b4 47. ♜g1-g2
 ♙e5-f4 48. ♜g2-f3 ♙f4-e5 49. ♜f3-e4 ♙e5-f4
 50. ♖a6-a7 ♙f4-e5 51. ♜f5-g7 ♖c8-e8 52. ♜g7:e8
 ♜f7:e8 53. ♜e4-f5 ♜e8-f7 54. ♖a7-b7 1-0

Pol Morfi – Adolf Andersen matçı

Matç-turnir. Paris 1858-ci il		
Pol Morfi	11-4	Adolf Andersen

Adolf Andersen – Pol Morfi
 (1) Paris, 1858

1. e2-e4 e7-e5 2. f2-f4 e5:f4 3. ♜g1-f3 g7-g5
 4. h2-h4 g5-g4 5. ♜f3-e5 ♜g8-f6 6. ♜e5:g4 d7-d5
 7. ♜g4:f6+ ♞d8:f6 8. ♞d1-e2 ♙f8-d6 9. ♜b1-c3
 c7-c6 10. d2-d4 ♞f6:d4 11. ♙c1-d2 ♖h8-g8
 12. e4:d5+ ♜e8-d8 13. 0-0-0 ♙c8-g4 14. ♞e2-e4
 ♞d4:e4 15. ♜c3:e4 ♙g4:d1 16. ♜e4:d6 ♙d1-h5
 17. ♙d2:f4 c6:d5 18. ♜d6:b7+ ♜d8-e7 19. ♙f1-b5
 ♖g8:g2 20. ♖h1-e1+ ♜e7-f6 21. ♖e1-e8 ♙h5-g6
 22. ♜b7-d6 ♜b8-c6 23. ♖e8:a8 ♖g2:c2+ 24. ♜c1-
 d1 ♜c6-d4 25. ♖a8-e8 ♙g6-h5+ 26. ♜d1-e1 ♜d4-
 f3+ 27. ♜e1-f1 ♖c2:b2 28. ♙b5-e2 ♖b2:a2
 29. ♙f4-g5+ ♜f3:g5 30. h4:g5+ ♜f6:g5 31. ♖e8-
 e5+ ♜g5-f6 32. ♖e5:h5 1-0

Adolf Andersen – Pol Morfi
 (2) Paris, 1858

1. e2-e4 e7-e5 2. f2-f4 e5:f4 3. ♜g1-f3 g7-g5
 4. h2-h4 g5-g4 5. ♜f3-e5 ♜g8-f6 6. ♜e5:g4 d7-d5
 7. ♜g4:f6+ ♞d8:f6 8. ♜b1-c3 ♞f6-g6 9. ♞d1-f3
 ♙f8-d6 10. ♙f1-d3 ♙c8-g4 11. ♞f3-f2 ♜b8-d7

12.e4:d5 f7-f5 13.♙d3-b5 a7-a6 14.♙b5:d7+ ♘e8:d7 15.d2-d3 ♖a8-e8+ 16.♙e1-f1 ♗h8-g8 17.♗h1-h2 f4-f3 18.g2-g3 ♙g4-h5 19.♙c1-g5 h7-h6 20.♗f2-a7 h6:g5 21.♘c3-a4 g5:h4 22.♗a7:b7 h4:g3 23.♘a4-b6+ ♙d7-e7 24.♖a1-e1+ ♙e7-f7 0-1

Pol Morfi – Adolf Andersen

(3) Paris, 1858

1.e2-e4 e7-e5 2.f2-f4 e5:f4 3.♘g1-f3 g7-g5 4.♙f1-c4 ♙f8-g7 5.0-0 d7-d6 6.c2-c3 ♘b8-c6 7.♗d1-b3 ♗d8-e7 8.d2-d4 a7-a6 9.♘f3:g5 ♗e7:g5 10.♙c4:f7+ ♙e8-d8 11.♙c1:f4 ♗g5-e7 12.♙f7:g8 ♙c8-g4 13.♘b1-d2 ♙d8-d7 14.♙g8-d5 ♘c6-d8 15.♙d5:b7 ♘d8:b7 16.♗b3:b7 a6-a5 17.♙f4:d6 ♙g7:d4+ 18.c3:d4 ♗e7:d6 19.♖f1-f7+ 1-0

Pol Morfi – Adolf Andersen

(4) Paris, 1858

1.e2-e4 e7-e5 2.♘g1-f3 ♘b8-c6 3.♙f1-c4 ♙f8-c5 4.b2-b4 ♙c5:b4 5.c2-c3 ♙b4-a5 6.d2-d4 e5:d4 7.0-0 ♘g8-f6 8.e4-e5 d7-d5 9.♙c4-b5 ♘f6-e4 10.c3:d4 0-0 11.♙b5:c6 b7:c6 12.♗d1-a4 ♙a5-b6 13.♗a4:c6 ♙c8-g4 14.♙c1-b2 ♙g4:f3 15.g2:f3 ♘e4-g5 16.♘b1-d2 ♖f8-e8 17.♙g1-h1 ♘g5-h3 18.f3-f4 ♗d8-h4 19.♗c6:d5 ♘h3:f2+ 20.♙h1-g1 ♘f2-d3 21.♙b2-c3 ♘d3:f4 22.♗d5-f3 ♘f4-h3+

23.♙g1-h1 ♘h3-g5 24.♗f3-g2 ♖a8-d8 25.♖f1-g1 h7-h6 26.♖a1-f1 ♗h4-h3 27.♗g2-c6 ♗h3-d7 28.♗c6-g2 ♙b6:d4 29.♙c3:d4 ♗d7:d4 30.♘d2-f3 ♗d4-d5 31.h2-h4 ♘g5-e6 32.♗g2-g4 ♗d5-c6 33.♖g1-g2 ♖d8-d3 34.♗g4-f5 ♖e8-d8 35.♗f5-f6 ♗c6-d5 36.♗f6-f5 ♖d3-d1 37.♖f1:d1 ♗d5:d1+ 38.♙h1-h2 ♖d8-d3 39.♖g2-f2 ♖d3-e3 40.♘f3-d2 ♖e3-e2 41.♗f5:f7+ ♙g8-h8 42.♘d2-e4 ♖e2:f2+ 43.♘e4:f2 ♗d1-d5 44.♘f2-g4 ♗d5:a2+ 45.♙h2-g3 ♗a2-b3+ 46.♙g3-h2 ♗b3-c2+ 47.♙h2-g3 ♗c2-c3+ 48.♙g3-h2 ♗c3-c6 49.h4-h5 a7-a5 50.♘g4-f6 g7:f6 51.♗f7:f6+ ♙h8-g8 52.♗f6-g6+ ♙g8-f8 53.♗g6:h6+ ♙f8-e8 54.♗h6-g6+ ♙e8-d7 55.h5-h6 ♗c6-d5 56.h6-h7 ♗d5:e5+ 57.♙h2-g1 ♘e6-g5 58.h7-h8 ♗ ♗e5:h8 59.♗g6:g5 ♗h8-d4+ 60.♙g1-f1 a5-a4 61.♗g5-f5+ ♙d7-c6 62.♗f5-c8 ♙c6-b5 63.♙f1-e1 c7-c5 64.♗c8-b7+ ♙b5-c4 65.♗b7-f7+ ♙c4-c3 66.♗f7-f3+ ♗d4-d3 67.♗f3-f6+ ♙c3-b3 68.♗f6-b6+ ♙b3-c2 69.♗b6-a7 ♗d3-c3+ 70.♙e1-e2 a4-a3 71.♗a7-a4+ ♙c2-b2 72.♗a4-b5+ ♗c3-b3 0-1

Adolf Andersen – Pol Morfi

(5) Paris, 1858

1.e2-e4 e7-e5 2.♘g1-f3 ♘b8-c6 3.♙f1-b5 a7-a6 4.♙b5-a4 ♘g8-f6 5.d2-d3 ♙f8-c5 6.c2-c3 b7-b5 7.♙a4-c2 d7-d5 8.e4:d5 ♘f6:d5 9.h2-h3 0-0 10.0-0 h7-h6 11.d3-d4 e5:d4 12.c3:d4 ♙c5-b6 13.♘b1-c3 ♘d5-b4 14.♙c2-b1 ♙c8-e6 15.a2-a3

♖b4-d5 16. ♜c3-e2 ♜d5-f6 17. ♙c1-e3 ♚f8-e8
 18. ♜e2-g3 ♙e6-c4 19. ♜g3-f5 ♙c4:f1 20. ♚d1:f1
 ♜c6-e7 21. ♜f3-h4 ♜e7:f5 22. ♜h4:f5 ♚d8-d7
 23. ♙e3:h6 g7:h6 24. ♚f1-c1 ♙b6:d4 25. ♚c1:h6
 ♚e8-e1+ 26. ♜g1-h2 ♜f6-e4 27. ♙b1:e4 ♚e1:e4
 28. ♚h6-g5+ ♜g8-f8 29. ♚g5-h6+ ♜f8-e8
 30. ♜f5:d4 ♚d7-d6+ 31. ♚h6:d6 c7:d6 32. ♚a1-d1
 ♜e8-f8 33. ♚d1-d2 ♚a8-e8 34. g2-g4 ♚e8-e5
 35. f2-f3 ♚e4-e1 36. h3-h4 ♚e5-d5 37. ♜h2-g3 a6-
 a5 38. h4-h5 ♜f8-g8 39. ♜g3-f2 ♚e1-e8 40. ♜f2-
 g3 ♚e8-e7 41. ♜g3-f4 ♜g8-h7 42. ♜f4-g3 ♚e7-e3
 43. ♜g3-f4 ♚e3-e8 44. ♜f4-g3 ♚e8-e3 1/2

Pol Morfi – Adolf Andersen

(6) Paris, 1858

1. e2-e4 e7-e5 2. ♜g1-f3 ♜b8-c6 3. ♙f1-b5
 ♜g8-f6 4. d2-d4 ♜c6:d4 5. ♜f3:d4 e5:d4 6. e4-e5
 c7-c6 7. 0-0 c6:b5 8. ♙c1-g5 ♙f8-e7 9. e5:f6
 ♙e7:f6 10. ♚f1-e1+ ♜e8-f8 11. ♙g5:f6 ♚d8:f6
 12. c2-c3 d7-d5 13. c3:d4 ♙c8-e6 14. ♜b1-c3 a7-
 a6 15. ♚e1-e5 ♚a8-d8 16. ♚d1-b3 ♚f6-e7
 17. ♚a1-e1 g7-g5 18. ♚b3-d1 ♚e7-f6 19. ♚e1-e3
 ♚h8-g8 20. ♚e5:e6 1-0

Adolf Andersen – Pol Morfi

(7) Paris, 1858

1. e2-e4 e7-e5 2. ♜g1-f3 ♜b8-c6 3. ♙f1-b5 a7-
 a6 4. ♙b5-a4 ♜g8-f6 5. d2-d3 ♙f8-c5 6. c2-c3 b7-

b5 7. ♙a4-c2 d7-d5 8. e4:d5 ♜f6:d5 9. h2-h3 0-0
 10. 0-0 h7-h6 11. d3-d4 e5:d4 12. c3:d4 ♙c5-b6
 13. ♜b1-c3 ♜d5-b4 14. ♙c2-b1 ♙c8-e6 15. a2-a3
 ♜b4-d5 16. ♙c1-e3 ♜d5-f6 17. ♚d1-d2 ♚f8-e8
 18. ♚f1-d1 ♙e6-d5 19. ♜f3-e5 ♚d8-d6 20. ♚d2-c2
 ♜c6:d4 21. ♙e3:d4 ♙b6:d4 22. ♜c3:d5 ♚d6:e5
 23. ♜d5:f6+ ♚e5:f6 24. ♚c2-h7+ ♜g8-f8 25. ♙b1-
 e4 ♚a8-d8 26. ♜g1-h1 ♙d4:b2 27. ♚a1-b1
 ♚d8:d1+ 28. ♚b1:d1 ♚f6:f2 29. ♚h7-h8+ ♜f8-e7
 30. ♚h8-h7 ♙b2-e5 31. ♙e4-f3 ♚f2-g3 32. ♜h1-g1
 ♚g3-g6 33. ♚h7:g6 f7:g6 34. ♙f3-b7 ♚e8-b8
 35. ♙b7:a6 c7-c6 36. ♜g1-f2 ♙e5-d6 37. ♚d1-d3
 ♜e7-d7 38. ♜f2-e2 ♚b8-a8 39. ♙a6-b7 ♚a8:a3
 40. ♚d3-d1 ♜d7-c7 41. ♙b7-c8 ♚a3-a2+ 42. ♜e2-
 f3 ♙d6-c5 43. ♙c8-e6 ♚a2-f2+ 44. ♜f3-g3 ♚f2-f6
 45. ♚d1-d7+ ♜c7-b6 46. ♙e6-g4 ♙c5-d6+
 47. ♜g3-h4 c6-c5 48. ♙g4-f3 c5-c4 49. ♚d7:g7
 ♚f6-f4+ 50. ♙f3-g4 c4-c3 51. g2-g3 ♚f4:g4+ 0-1

Pol Morfi – Adolf Andersen

(8) Paris, 1858

1. e2-e4 d7-d5 2. e4:d5 ♜g8-f6 3. d2-d4 ♜f6:d5
 4. c2-c4 ♜d5-f6 5. ♜b1-c3 ♙c8-f5 6. ♜g1-f3 e7-e6
 7. ♙c1-e3 ♙f8-b4 8. ♚d1-b3 ♙b4:c3+ 9. b2:c3
 ♙f5-e4 10. ♜f3-d2 ♙e4-c6 11. ♙f1-d3 ♜b8-d7
 12. ♚b3-c2 h7-h6 13. 0-0 0-0 14. ♚a1-e1 b7-b6
 15. h2-h3 ♚d8-c8 16. ♜g1-h2 ♜g8-h8 17. ♚f1-g1
 ♚f8-g8 18. g2-g4 g7-g5 19. f2-f4 ♚c8-f8 20. ♚g1-
 g3 ♚a8-d8 21. ♜d2-f3 ♙c6:f3 22. ♚g3:f3 ♚f8-d6

23. ♖h2-g2 ♜f6-h5 24. f4:g5 h6:g5 25. g4:h5 g5-g4
 26. h3:g4 ♞g8:g4+ 27. ♕g2-f1 f7-f5 28. ♞c2-f2
 ♜d7-e5 29. d4:e5 ♞d6:d3+ 30. ♞f2-e2 ♞d3-e4
 31. ♙e3-f2 ♞e4-c6 32. ♞e1-d1 ♞d8:d1+
 33. ♞e2:d1 ♞c6:c4+ 34. ♞d1-d3 ♞c4:a2 35. ♞f3-
 g3 ♞a2-c4 36. ♞d3:c4 ♞g4:c4 37. ♞g3-g6 ♞c4-c6
 38. c3-c4 a7-a5 39. ♕f1-e2 ♞c6:c4 40. ♞g6:e6
 ♞c4-c2+ 41. ♕e2-f3 a5-a4 42. ♞e6-g6 ♞c2-c4
 43. ♞g6-g1 a4-a3 44. e5-e6 a3-a2 45. ♞g1-a1
 ♞c4-e4 46. ♞a1:a2 ♞e4:e6 47. ♕f3-f4 ♞e6-d6
 48. ♕f4:f5 ♞d6-d5+ 49. ♕f5-g4 b6-b5 50. ♞a2-a8+
 ♕h8-h7 51. ♞a8-a7 ♞d5-d7 52. ♙f2-g3 ♞d7-g7+
 53. ♕g4-h3 1-0

Adolf Andersen – Pol Morfi

(9) Paris, 1858

1. a2-a3 e7-e5 2. c2-c4 ♜g8-f6 3. ♜b1-c3 d7-d5
 4. c4:d5 ♜f6:d5 5. e2-e3 ♙c8-e6 6. ♜g1-f3 ♙f8-d6
 7. ♙f1-e2 0-0 8. d2-d4 ♜d5:c3 9. b2:c3 e5-e4
 10. ♜f3-d2 f7-f5 11. f2-f4 g7-g5 12. ♙e2-c4 ♙e6:c4
 13. ♜d2:c4 g5:f4 14. e3:f4 ♞d8-e8 15. 0-0 ♞e8-c6
 16. ♞d1-b3 ♞c6-d5 17. ♞a1-b1 b7-b6 18. ♞b3-a2
 c7-c6 19. ♞a2-e2 ♜b8-d7 20. ♜c4-e3 ♞d5-e6
 21. c3-c4 ♜d7-f6 22. ♞b1-b3 ♕g8-f7 23. ♙c1-b2
 ♞a8-c8 24. ♕g1-h1 ♞f8-g8 25. d4-d5 c6:d5
 26. c4:d5 ♞e6-d7 27. ♜e3-c4 ♕f7-e7 28. ♙b2:f6+
 ♕e7:f6 29. ♞e2-b2+ ♕f6-f7 30. ♞b3-h3 ♞g8-g7
 31. ♞b2-d4 ♕f7-g8 32. ♞h3-h6 ♙d6-f8 33. d5-d6
 ♞g7-f7 34. ♞h6-h3 ♞d7-a4 35. ♞f1-c1 ♞c8-c5

36. ♞h3-g3+ ♙f8-g7 37. h2-h3 ♕g8-h8 38. ♞g3:g7
 ♞f7:g7 39. ♞c1-c3 e4-e3 40. ♞c3:e3 ♞c5:c4
 41. ♞d4-f6 ♞c4-c1+ 42. ♕h1-h2 ♞a4:f4+ 0-1

Pol Morfi – Adolf Andersen

(10) Paris, 1858

1. e2-e4 d7-d5 2. e4:d5 ♞d8:d5 3. ♜b1-c3 ♞d5-
 a5 4. d2-d4 e7-e5 5. d4:e5 ♞a5:e5+ 6. ♙f1-e2 ♙f8-
 b4 7. ♜g1-f3 ♙b4:c3+ 8. b2:c3 ♞e5:c3+ 9. ♙c1-d2
 ♞c3-c5 10. ♞a1-b1 ♜b8-c6 11. 0-0 ♜g8-f6
 12. ♙d2-f4 0-0 13. ♙f4:c7 ♜c6-d4 14. ♞d1:d4
 ♞c5:c7 15. ♙e2-d3 ♙c8-g4 16. ♜f3-g5 ♞f8-d8
 17. ♞d4-b4 ♙g4-c8 18. ♞f1-e1 a7-a5 19. ♞b4-e7
 ♞c7:e7 20. ♞e1:e7 ♜f6-d5 21. ♙d3:h7+ ♕g8-h8
 22. ♞e7:f7 ♜d5-c3 23. ♞b1-e1 ♜c3:a2 24. ♞f7-f4
 ♞a8-a6 25. ♙h7-d3 1-0

Adolf Andersen – Pol Morfi

(11) Paris, 1858

1. a2-a3 e7-e5 2. c2-c4 ♜g8-f6 3. ♜b1-c3 d7-d5
 4. c4:d5 ♜f6:d5 5. e2-e3 ♙c8-e6 6. ♜g1-f3 ♙f8-d6
 7. ♙f1-e2 0-0 8. d2-d4 ♜d5:c3 9. b2:c3 e5-e4
 10. ♜f3-d2 f7-f5 11. f2-f4 ♞d8-h4+ 12. g2-g3 ♞h4-
 h3 13. ♙e2-f1 ♞h3-h6 14. c3-c4 c7-c6 15. c4-c5
 ♙d6-c7 16. ♙f1-c4 ♜b8-d7 17. 0-0 b7-b5
 18. c5:b6 a7:b6 19. ♞d1-b3 ♞f8-e8 20. ♙c1-b2 b6-
 b5 21. ♙c4:e6+ ♞h6:e6 22. ♞b3-c2 ♞e6-d5
 23. ♞f1-c1 ♞a8-a6 24. a3-a4 ♞e8-a8 25. a4:b5

♣d5:b5 26.♣c2-c4+ ♣b5:c4 27.♠d2:c4 ♠a6:a1
 28.♠b2:a1 ♠d7-f6 29.♠a1-c3 ♠a8-a2 30.♠c3-d2
 ♠f6-d5 31.♠g1-f1 ♠c7-d8 32.♠f1-e1 ♠d8-e7
 33.♠c1-b1 h7-h6 34.♠c4-e5 c6-c5 35.d4:c5
 ♠e7:c5 36.♠b1-b5 ♠d5:e3 37.♠b5:c5 ♠e3-g2+
 38.♠e1-e2 e4-e3 39.♠e5-f3 g7-g6 40.♠c5-d5
 ♠g8-f7 41.♠d5-d6 ♠f7-g7 42.h2-h4 e3:d2
 43.♠d6:d2 ♠a2-a4 44.♠e2-f2 ♠g2:f4 45.g3:f4
 ♠a4:f4 46.♠d2-d4 ♠f4:d4 47.♠f3:d4 ♠g7-f6
 48.♠f2-e3 g6-g5 49.h4-h5 ♠f6-e5 50.♠d4-f3+
 ♠e5-f6 51.♠f3-d4 ♠f6-e5 1/2

Pol Morfi – Adolf Andersen
 (12) Paris, 1858

1.e2-e4 c7-c5 2.♠g1-f3 ♠b8-c6 3.d2-d4 c5:d4
 4.♠f3:d4 e7-e6 5.♠d4-b5 d7-d6 6.♠c1-f4 e6-e5
 7.♠f4-e3 f7-f5? [7...♠g8-f6 8.♠e3-g5 a7-a6]
 8.♠b1-c3! f5-f4 [8...a7-a6 9.♠c3-d5! a6:b5
 10.♠e3-b6 ♣d8-h4 11.♠d5-c7+ ♠e8-d7
 12.♠c7:a8 ♣h4:e4+ 13.♣d1-e2] 9.♠c3-d5! f4:e3
 10.♠b5-c7+ ♠e8-f7 11.♣d1-f3+? [11.♠c7:a8]
 11...♠g8-f6 12.♠f1-c4 ♠c6-d4! 13.♠d5:f6+ d6-
 d5! [13...♠f7-g6 14.♣f3-h5+ ♠g6:f6 15.♠c7-e8+
 ♣d8:e8 16.♣h5:e8 ♠d4:c2+ (16...d6-d5 17.0-0-
 0!) 17.♠e1-f1 e3-e2+! (17...♠c2:a1 18.g2-g4!)
 18.♠c4:e2 ♠c2:a1 19.g2-g4!] 14.♠c4:d5+ ♠f7-
 g6? [14...♣d8:d5 15.♠f6:d5+ ♠d4:f3+ 16.g2:f3
 e3:f2+ 17.♠e1:f2; 14...♠f7-e7! 15.♣f3-h5 g7:f6
 16.♣h5-f7+ ♠e7-d6 17.♠c7:a8] 15.♣f3-h5+

♠g6:f6 16.f2:e3! [16.♠c7-e8+? ♣d8:e8 17.♣h5:e8
 ♠f8-b4+] 16...♠d4:c2+ [16...♣d8:c7 17.♠h1-f1+
 ♠d4-f5 18.♠f1:f5+! ♠c8:f5 19.♣h5:f5+ ♠f6-e7
 20.♣f5-e6+ ♠e7-d8 21.0-0-0! ♠f8-d6 22.♠d5:b7
 etc.] 17.♠e1-e2 1-0

Adolf Andersen – Pol Morfi
 (13) Paris, 1858

1.a2-a3 e7-e5 2.c2-c4 ♠g8-f6 3.♠b1-c3 d7-d5
 4.c4:d5 ♠f6:d5 5.e2-e3 ♠c8-e6 6.♠g1-f3 ♠f8-d6
 7.♠f1-e2 0-0 8.0-0 ♠d5:c3 9.b2:c3 f7-f5 10.d2-
 d4 e5-e4 11.♠f3-d2 ♠f8-f6 12.f2-f4 ♠f6-h6 13.g2-
 g3 ♠b8-d7 14.♠d2-c4 ♠e6:c4 15.♠e2:c4+ ♠g8-
 h8 16.♠a1-a2 ♣d8-e7 17.a3-a4 ♠d7-f6 18.♣d1-
 b3 b7-b6 19.♠c4-e6 ♠a8-e8 20.♠e6-c4 ♠f6-g4
 21.♠a2-g2 ♠e8-b8 22.♠c4-e2 ♠g4-f6 23.c3-c4
 c7-c6 24.♠c1-b2 ♣e7-f7 25.♣b3-c2 ♠d6-e7
 26.♠b2-c3 ♠b8-g8 27.♠f1-a1 g7-g5 28.f4:g5
 ♠g8:g5 29.a4-a5 ♠e7-d6 30.a5:b6 a7:b6 31.♠a1-
 a8+ ♠g5-g8 32.♣c2-a4 ♠g8:a8 33.♣a4:a8+ ♣f7-
 e8 34.♣a8:e8+ ♠f6:e8 35.c4-c5 ♠d6-c7 36.♠e2-
 c4 ♠h8-g7 37.c5:b6 ♠c7:b6 38.♠g2-b2 ♠b6-c7
 39.♠b2-b7 ♠g7-f6 40.♠c3-b4 ♠h6-g6 41.♠b4-f8
 h7-h5 42.♠g1-f2 h5-h4 43.g3:h4 ♠g6-g4 44.h4-
 h5 ♠g4-h4 45.h5-h6 ♠h4:h2+ 46.♠f2-g1 ♠h2-h3
 47.♠c4-f1 ♠h3-g3+ 48.♠g1-f2 ♠g3-g4 49.♠f1-
 c4 ♠g4-h4 50.♠c4-g8 ♠c7-d6 51.♠f8:d6 ♠e8:d6
 52.♠b7-d7 ♠d6-e8 53.h6-h7 ♠f6-g5 54.♠d7-e7
 ♠e8-d6 55.♠e7-e6 ♠d6-c4 56.♠e6:c6 ♠c4-d2

57. ♖f2-e2 ♙h4-h2+ 58. ♗e2-d1 ♘d2-f3 59. ♛c6-c7 ♕g5-g6 60. d4-d5 f5-f4 61. e3:f4 e4-e3 62. ♛c7-e7 e3-e2+ 63. ♛e7:e2 ♙h2-h1+ 64. ♗d1-c2 ♘f3-d4+ 65. ♗c2-d2 ♘d4:e2 66. ♗d2:e2 ♕g6-g7 67. ♗e2-e3 ♙h1-e1+ 68. ♗e3-d4 ♛e1-f1 69. ♗d4-e5 ♛f1-e1+ 70. ♗e5-f5 ♛e1-d1 71. ♙g8-e6 ♛d1-d4 72. ♗f5-e5 ♛d4-d1 73. f4-f5 ♛d1-h1 74. f5-f6+ ♗g7:h7 75. ♗e5-d6 ♙h1-a1 76. ♗d6-e7 ♛a1-a7+ 77. ♙e6-d7 1-0

Pol Morfi – Adolf Andersen

(14) Paris, 1858

1. e2-e4 e7-e6 2. d2-d4 g7-g6 3. ♙f1-d3 ♙f8-g7 4. ♙c1-e3 c7-c5 5. c2-c3 c5:d4 6. c3:d4 ♘b8-c6 7. ♘g1-e2 ♘g8-e7 8. 0-0 0-0 9. ♘b1-c3 d7-d5 10. e4-e5 f7-f6 11. f2-f4 f6:e5 12. f4:e5 a7-a6 13. ♛d1-d2 ♘c6-b4 14. ♙e3-g5 ♘b4:d3 15. ♛d2:d3 ♙c8-d7 16. ♛d3-h3 ♛d8-e8 17. ♘e2-g3 ♛a8-c8 18. ♛f1:f8+ ♛e8:f8 19. ♛a1-f1 ♛f8-e8 20. ♛h3-h4 ♘e7-f5 21. ♘g3:f5 g6:f5 22. ♛f1-f3 ♙d7-b5 23. ♛f3-g3 ♛c8-c7 24. ♙g5-f6 f5-f4 25. ♛h4:f4 ♛e8-f8 26. ♘c3:b5 a6:b5 27. ♛f4-h6 ♗g8-h8 28. ♛g3:g7 ♛c7:g7 29. ♗g1-f2 ♗h8-g8 30. ♛h6:g7+ ♛f8:g7 31. ♙f6:g7 ♗g8:g7 32. g2-g4 b5-b4 33. h2-h4 b7-b5 34. ♗f2-e3 b4-b3 35. a2-a3 1-0

Pol Morfi – Adolf Andersen

(15) Paris, 1858

1. e2-e4 e7-e5 2. f2-f4 e5:f4 3. ♘g1-f3 g7-g5 4. h2-h4 g5-g4 5. ♘f3-e5 ♘g8-f6 6. ♘e5:g4 ♘f6:e4 7. d2-d3 ♘e4-g3 8. ♙c1:f4 ♘g3:h1 9. ♛d1-e2+ ♛d8-e7 10. ♘g4-f6+ ♗e8-d8 11. ♙f4:c7+ ♗d8:c7 12. ♘f6-d5+ ♗c7-d8 13. ♘d5:e7 ♙f8:e7 14. ♛e2-g4 d7-d6 15. ♛g4-f4 ♙h8-g8! 16. ♛f4:f7 ♙e7:h4+? [16... ♛g8-f8!-+ 17. ♛f7:h7 ♘h1-g3 18. ♘b1-d2 ♙c8-f5-+] 17. ♗e1-d2 ♛g8-e8 18. ♘b1-a3 ♘b8-a6 19. ♛f7-h5 ♙h4-f6 20. ♛h5:h1 ♙f6:b2 21. ♛h1-h4+ ♗d8-d7 22. ♛a1-b1 ♙b2:a3 23. ♛h4-a4+ 1-0

ŞAHMAT AZƏRBAYCANDA

Azərbaycanda şahmat haqqında ilk məlumat

Mənbələr və ayrı-ayrı tədqiqatçılar şahmatın Hindistandan Sasani İnanına gətirilməsi barədə məzmun etibarlı ilə biri digərinə tam yaxın olan iki fikir yürüdürlər: birincilər (Firdovsi, Ravəndi, Merrey, Fürsət Hüseyni, İ.Orbeli, K.Trever və başqaları) belə bir fikri qəbul edirlər ki, Şahmat VI əsrdə hind şahı tərəfindən İran-Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvana göndərilmişdir. Bu müəlliflər həmin fikri irəli sürərkən qədim pəhləvi əfsanəsinə əsaslanıb onu qeyd-şərt qoymadan, olduğu kimi qəbul edirlər. İkincilər (Biruni, Mirxond, Xandemir, Amili və başqaları) isə göstəririlər ki, şahmatı I Xosrov Ənuşirəvanın saray həkimi Bərziyə «Kəlilə və Dimnə» kitabı ilə birlikdə Hindistandan gətirmişdir. Gördüyümüz kimi, bu müəlliflər əsasən eyni fikir yürüdürlər. Fərq ancaq burasındadır ki, birincilər Şahmatın VI əsrdə hind şahı tərəfindən İrana göndərilməsini qəbul edirlərsə, ikincilər onun Bərziyə tərəfindən gətirilməsini qeyd edirlər.

Şahmatın İranda VI əsrdə məlum olmasını xəber verən yeganə mənbə «Çatrak-namak» («Çətrəng haqqında kitab») adlanan qədim pəhləvi povestidir. Əvvəlcə həmin povestin məzmunu ilə qısaca tanış olaq:

«Hind hökmdarı Devsarm iranlıların aqlını və fərasətini yoxlamaq məqsədilə daşlarının 16-sı zümrüddən, 16-sı isə yaqutdan olan şahmatı 1200 dəvə yükü qızıl-gümüş və 90 fil yükü cəvahirat ilə birlikdə İran şahı Xosrov Ənuşirəvana göndərir və belə bir məktub yazır: «Əgər siz — İran şahı bizim də şahımızsınızsa, bu şahmatın mahiyyətini açın.

Əgər açmasanız, vergi və xərac göndərin». Məktub ilə birlikdə göstərilən şeylər Xosrov Ənuşirəvanın hüzuruna gətirilir. Üç gün alimlər çalışırlar, lakin Şahmatın oyun qaydalarını tapa bilmirlər. Üçüncü gün Şahin adlı-sanlı vəzirli Büzürgmehr gəlib deyir: «Mən bu oyunun sirrini açaram və Devsarmın özündən də xərac alaram, üstəlik də elə bir şey düzəldərəm ki, onlar bunun sirrini heç bilməzlər və biz də onlardan ikiqat vergi və xərac alarıq». Büzürgmehr şahmatı gətirən hindliyə dedi: «Bu oyun döyüşə oxşayır və özü də iki dövləti göstərir. Şah sola-sağa gedə bilər, at atlı dəstənin rəisidir, piyadalar döyüşən əsgərlərdir». Bundan sonra onlar oyuna başlayırlar. Büzürgmehr onu 12 əl (şahmatda və nərddə işlədilən bu ifadə «dəfə» mənasını bildirir) udur. Bütün İran bu hadisədən sevinir. Şahın əmri ilə Büzürgmehrə 12 min dirhəm mükafat verilir. Hindli deyir: «Siz əbədi, ölməz olacaqsınız, Allah sizə ağıl və fərasət vermişdir». Büzürgmehr ertəsi gün nərd oyununu düzəldib Hind padşahına göndərir ki, o da bu oyunun qaydasını, zər və daşların mənasını açma bilmir».

Hər şeydən əvvəl, VII əsrdə yazılmış və VI əsrdən bəhs edən bu povestin mühüm cəhəti ondadır ki, o, bədi əsər olsa da, ondakı məlumatları təkzib edən heç bir dəlil və ya mənbəyə rast gəlmirik. Görkəmli şərqşünasların çoxu şahmatın VI əsrdə İranda məlum olması barədə hər hansı bir fikir yürüdərkən əvvəlcə bu povestin adını çəkir və ona da istinad edirlər. İ.Orbeli və K.Trever Firdovsinin «Şahnamə»sindəki epizodların hansı mənbədən götürülməsini aydınlaşdırmaq istədikdə həmin bu povestdə göstərilən əfsanəyə rast gəlmişlər. Belə məlum olur ki, Firdovsi bu əfsanəni bilmiş, Hav və Təlhənd əfsanəsini öz

əsrinə daxil edərkən də belə əfsanələrdən çoxunu eşitdiyini xəbər vermişdir. Əlbəttə, Firdovsi heç də iddia etmir ki, bu əfsanə tam doğrudur, lakin o, öz növbəsində, bu əfsanənin şərq ölkələrində yayıldığını xəbər verir. İ.Orbeli və K.Trever şahmatın I Xosrova göndərilməsi haqqındakı pəhləvi əfsanəsinin qeyd-şərtsiz qəbul edərkən Təbəri (IX əsr) və Səlibi (XI əsr) kimi nüfuzlu müəllifləri etibarlı mənbə hesab etdiklərini özləri göstərirdilər. Milliyətcə ingilis olan görkəmli şahmat tarixçisi H.Merrey də heç bir qeyd-şərt qoymadan şahmatı hind padşahının Xosrov Ənuşirəvana göndərməsini və beləliklə də, bu oyunun İranda VI əsrdə məlum olmasını təsdiq edir. H.Merrey hətta öz fikrini əsaslandırmaq üçün Hindistana daima basqın edən hünnülərin Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən darmadağın edilməsi əhvalatını da xatırladır. Z.Xocayev və F.Dümmel pəhləvi əfsanəsindən danışarkən burada göstərilən faktların, yəni şahmatın hind şahı tərəfindən VI əsrdə İrana göndərilməsini təsdiq etməsə də, bunun tamamilə mümkün hal olmasını irəli sürürlər. Hər iki müəllif bu əfsanəni ona görə qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər ki, guya buna oxşar Hav və Təlhənd, Sisse ben-Daher və qeyri bir çox əfsanələr də vardır. Lakin onlar məsələnin bu cəhətini dolaşmaq salırlar ki, pəhləvi povestində söhbət şahmatın ancaq Hindistandan İrana gətirilməsindən gedirsə, Hav və Təlhənd, Sisse ben-Daher haqqındakı əfsanələrdə isə söhbət ancaq Şahmatın icad edilməsindən gedir. Qədim müəlliflərdən Ravəndi də şahmat haqqında ətraflı danışarkən onun I Xosrov zamanında İrana gətirilməsini qeyd etmişdir. Bu fikir Fürsət Hüseyni Şirvaninin «Asari-Cəm» əsərində də təkrar edilir. Lakin hər iki müəllif istinad etdikləri mənbələri göstərməyib bunların

əfsanələrdə söyləndiklərini qeyd edirlər. İkinci mülahizə «Kəlilə və Dimnə» ilə əlaqədardır. Görünür ki, bu mülahizəni irəli sürən tədqiqatçılar şahmatın bu kitabla birlikdə I Xosrovun saray həkimi Bərzizə tərəfindən İrana gətirilməsini qeyd edərkən həmin kitaba Behnud ibn Səhvanın yazdığı müqəddiməyə əsaslanmışlar. Məlumdur ki, II-III əsrlərdə Hindistanda meydana çıxmış «Kəlilə və Dimnə»nin Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvanın saray həkimi Bərzizə tərəfindən İrana gətirilməsi məsələsi bir sıra mənbələrdə qeyd edilir. Behnud ibn Səhva («Kəlilə və Dimnə»də göstərilir ki, bu şəxs İbn əl-Şah əl-Farisi adı ilə məşhur imiş) adlı bir şəxsin bu kitaba yazdığı müqəddimədə göstərilir ki, Bərzizə şahmatı «Kəlilə və Dimnə» ilə birlikdə Hindistandan gətirmişdir. Behnud ibn Səhva da bunu iddia edərkən əsaslandığı mənbəni göstərmir. Qədim müəlliflərdən Mirxond və ona istinad edən Xandəmir də dəxi şahmatın «Kəlilə və Dimnə» ilə birlikdə Bərzizə tərəfindən gətirilməsini qeyd edirlər. XIV əsr müəlliflərindən Məhəmməd Amili də eyni fikri təkrar edərkən yenə də istinad etdiyi mənbəni göstərmir və bu əhvalatı deyilənlərə görə qələmə aldığı qeyd edilir. Akademik İ.Y.Kraçkovski də Behnud ibn Səhvanın müqəddiməsinə əsaslanaraq şahmatın «Kəlilə və Dimnə» ilə birlikdə Hindistandan gətirilməsini qeyd edir və bu faktın doğruluğunu tam təsdiq etməsə də, göstərir ki, əgər bu belədirsə, onda çox ehtimal ki, həmin hadisə (yəni şahmatın və göstərilən kitabın gətirilməsi) təqribən 550-ci illərdə baş vermişdir. İ.Y.Kraçkovski bu hadisəni təxminən 550-ci illərə aid edərkən onu əsas götürmüşdür ki, Sasani dövləti bu dövrdə daha qüdrətli olmuşdu və hind dilində yazılan əsərlərin pəhləvi dilinə tərcümə edilməsi, ümumi

ədəbi əlaqələrin daha da genişlənməsi məhz bu dövrə təsadüf edir. M.S.İvanov da bu dövrlərdən bəhs edərkən göstərir ki, Sasani İnanında musiqi, ədəbiyyat və Hindistandan gətirilmiş şahmat həmin dövrlərdə geniş yayılmışdı. A.Sarıkin «Kəlilə və Dimnə»ni orijinal deyil, «Pançatantra»nın tərcüməsi hesab etsə də, sonuncuya yazdığı müqəddimədə göstərir ki, VI əsrdə İran şahı Xosrov əmr etdi ki, Bərziyə gedib Hindistandan bu kitabı gətirsin. O isə, əfsanəyə görə, gedib hər cür fənd işləmiş və şahmatla birlikdə həmin kitabı gətirmişdir. Görkəmli Polşa Şərqsünası F.Maxelski də şahmat oyununun İrana məhz Xosrov Ənuşiravan dövründə gətirildiyini qeyd edir. Lakin hansı mənbəyə əsaslandığını göstərmir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan yazıçısı A.Zöhrəbəyov əsaslandığı mənbəni göstərsə də, qeyd edir ki, şahmatı hakim Bərziyə «Kəlilə və Dimnə» ilə birlikdə Hindistandan İrana gətirmişdir. Belə görünür ki, adlarını çəkdiyimiz tədqiqatçıların hamısı şahmatın «Kəlilə və Dimnə» ilə birlikdə gətirilməsini qeyd edərkən yalnız Behnüd ibn Səhvanın müqəddiməsinə əsaslanmışlar.

Şahmata dair elm aləminə indiyə kimi məlum olmayan yeni mənbə və yaxud da məxəz ələ keçməyib ancaq məlum mənbə və tədqiqat əsərlərindən danışılıb. Maraqlı cəhət budur ki, yuxarıda göstərilmiş müəlliflərin hamısı bir nəfər kimi bu və ya digər şəkildə də olsa, şahmatın İranda məhz VI əsrdə məlum olması fikrini qeyd edirlər. Deməli, şahmatın VI əsrin axırlarında Sasani İnanında məlum olması faktı həqiqətə tamamilə uyğundur. Digər tərəfdən, şərqsünaslar arasında indiyə kimi bir şəxs olmamışdır ki, o, şahmatın Sasani İnanında VI əsrdə deyil, tamamilə başqa bir dövrdə məlum olması fikrini ortalığa atmış olsun,

əksinə, şahmatın tarixindən az da olsa, bəhs etmək lazım gəldikdə bu mənbələr və tədqiqatçılar VI əsrin axırlarını Sasani İnanı üçün şahmatın məlum olduğu dövr kimi qeyd etmişlər.

Nəhayət, şahmat Sasani İnanına VI əsrin axırlarında gətirilmişsə və bu dövrdə də Azərbaycan xalqı bu oyundan xəbərdar olmuşsa, bəs şahmat Sasanilərə hansı yolla gətirilmişdir? Başqa sözlə desək, şahmatı hind hökmdarı özü İrana göndərmişdir, yoxsa Bərziyə gətirmişdir? Bu suala cavab verildiyi zaman pəhləvi eposuna üstünlük verilməlidir. Belə ki, bu ədəbi əsər şahmat haqqında ayrıca bir traktatdır və onun bu yaxınlarda deyil, məhz VII əsrdə qələmə alınmasını təkzib edən hələlik heç bir yazıya rast gəlmək olmur. Doğrudur, bir sıra tədqiqatçılar, məsələn, Z.Xocayev, F.Dümmel və başqaları pəhləvi povestini bir əfsanə hesab edirlər. Məlumdur ki, məşhur Firdovsi özü də bunu və buna oxşar əfsanələrdən çoxunu eşitdiyini xəbər vermişdir. Lakin bununla belə, həmin əfsanələrdə müəyyən bir həqiqət vardır və bu həqiqəti üzə çıxarıb ona inanmaq mümkündür. Rus şərqsünaslıq elminin banilərindən biri professor Mirzə Kazım bəy yazırdı: «Əfsanələr savadsız ölkənin tarixini təşkil edir, onlar nəsildən-nəsilə, qəbilədən-qəbiləyə keçir və xalqın xatirəsi ilə birlikdə yaşayır. Əfsanələr çox vaxt heç dəyişilmədən qalır, çox vaxt da müxtəlif şəkillərə salınır, lakin onların əsas mahiyyəti, demək olar ki, dəyişdirilmir və tənqidçi bunlardan çoxlu həqiqi və faydalı şeylər ortalığa çıxara bilər. Biz onlardan sağlam düşüncənin yol verdiyi şeyləri əldə etməyə borclu yuq». Daha sonra Mirzə Kazım bəy qədim tarixi öyrənərkən mənbələr və ədəbi abidələr olmadığına görə ehtiyatlı olmağı tələb edib yazırdı: «Tədqiqatçı istədiyi şeyi

öyrənmək üçün hər cür vasitəyə əl atır, ona məlum olan bütün mənbələrdən qaranlıq dövrlər, naməlum xalqlar, onların məşğuliyyətləri haqqında məlumatları, onlar haqqında əfsanə və nağılları toplayır, orada olan həqiqətləri yalandan, inandırıcı şeyi şübhəlidən təmizləyib bunun əsasında tarix yazır. Birsisi bir şeyi tamam inkar edir, başqası onu qəbul edir, birisi bir şeyi həqiqət kimi qəbul edir, başqası onu yalan hesab edir. Yazılı tarixi olmayan qədim xalqların taleyi belə olmuş və belə də olacaq. Belə xalqlar haqqında məlumatları biz onların özlərinə tamamilə yad olan qəbilələrdən və qaranlıq halda gəlib bizə çatan əhvalatlardan toplayırıq». Görkəmli Şərqsünasın bu göstərişlərinə əsaslanaraq biz qədim pəhləvi əfsanəsini araşdırdıqda görürük ki, o, öz dövrünün tarixi deyil, ədəbi abidəsi olsa da, VI əsrə öyrənmək üçün əsas mənbədir və ona inanmamağa haqqımız da yoxdur. Bu əfsanədə inanılması çətin olan və yaxud da ağıla batmayan və professor Kazım bəyin sözləri ilə desək, «sağlam düşüncənin» yol vermədiyi heç nə yoxdur. Povest şahmatın İrana gətirilməsi münasibəti ilə xalq arasında yayılmış əfsanə əsasında yazılmışdır. Bu povestin inandırıcı cəhəti bir də ondadır ki, o, şahmatın İrana gətirildiyi dövrdən cəmi 100 il sonra (VII əsrdə) qələmə alınmışdır ki, nisbətən bu qısa dövr ərzində də həmin əfsanə dəyişikliyə uğramadan qala bilər. Behnud ibn Səhvanın müqəddiməsi isə bizdə bir qədər şübhə doğurur. Belə ki, əvvəla Behnud ibn Səhvanın özünün şəxsiyyəti ətraflı məlum deyil. Əsrimizin ən böyük ərəbşünası İ.Y.Kraçkovski yazır ki, «mən onun şəxsiyyətini ətraflı tanımıram». Hətta o göstərir ki, öz dövrünün böyük alimi olan Abdulla ibn əl-Müqəffanın və ondan da xeyli əvvəl Büzürgmehr

yazdıqları müqəddimələr (burada şahmatın adı çəkilmir) ola-ola Behnud ibn Səhvanın müqəddimə yazmasına heç ehtiyac da yox idi. Digər tərəfdən, Behnud ibn Səhvanın müqəddiməsi şahmat haqqındakı pəhləvi yazısından təqribən 100 il sonraya təsadüf edir. Belə bir sual yaranır: Əgər şahmatı Bərziyə gətirmişsə, bəs nə üçün onun haqqında yazılan fəsildə bu barədə heç bir məlumat yoxdur? Bundan əlavə, əgər şahmatı Bərziyə gətirmişsə, Büzürgmehr və Abdulla ibn əl-Müqəffa bu barədə öz müqəddimələrində mütləq müəyyən bir işarə verməli idilər. Halbuki onlar öz müqəddimələrində şahmatın adını çəkmirlər. Bunun səbəbi odur ki, Büzürgmehr özü şahmatın sirrini ilk dəfə açmış və oradakı oyun əməliyyatlarına kənardan müdaxilə edən zəri gördükdə şahmatdan fərqli olan nərd oyununu düzəldib zərleri bu oyuna daxil etmişdir. Belə olduqda da Büzürgmehr «Kəlilə və Dimnə»yə yazdığı müqəddimədə şahmatın adını çəkməmişdir. Digər tərəfdən, Behnud ibn Səhvanın təsvir etdiyi şahmat guya 64 xanalı deyil, 100 xanalı olmuşdur ki, bu da şübhələri artırır. Belə ki, yüz xanalı şahmata biz ancaq ərəb istilalarından sonrakı dövrlərdə meydana çıxan əsərlərdə rast gəlirik. Hindistandan başqa ölkələrə yayılan şahmat isə əslində 64 xanalı olmuşdur, XI əsrdə 100 xanalı şahmat olmamışdır. Bərziyənin «Kəlilə Ve Dimnə»ni və başqa kitabları gətirmək üçün Hindistana getməsi tamamilə mümkün haldır.

Məlumdur ki, bu dövrdə Hindistan ilə Sasani dövləti arasında geniş mədəni əlaqə var idi. I Xosrov müxtəlif elm sahələrinə aid kitabların üzünü çıxarmaq üçün İrandan Hindistana çoxlu alimlər göndərmişdi. Əgər bu, doğrudan da, belədirsə, bəs nə üçün Bərziyə «Kəlilə və Dimnə»ni ələ

keçirmək üçün hiylələr işlədir. Yaxud da inandırıcı deyil ki, Bərziyə Hindistandan qayıdarkən xəlvəti olaraq şahmatı da gətirir. Əgər hər iki ölkə arasında mədəni əlaqə var idisə. Bərziyənin bu cür fənd işlətməsi də inandırıcı deyildir. Lakin burası inandırıcıdır ki, «Kəlilə və Dimnə» VI əsrin axırlarında İranda məlum olmuşdur. Behnud ibn Səhvanın Şahmat barədəki göstərişinin meydana çıxması, onunla əlaqədar olmuşdur ki, bu müqəddimənin meydana çıxdığı dövrlərdə şahmat oyunu sürətlə yayılırdı və hər yerdə hind oyunu kimi tanındığından onun taleyi Hindistandan gətirilən «Kəlilə və Dimna» ilə də bağlanmışdır.

Cəlaləddin Naxçıvani öz dövrünün ən güclü şahmatçısı kimi.

Şahmat oyunu Azərbaycanda VI əsrdən məlum olsa da, o dövrün oyunçularından heç kəsin adı hələlik bizə məlum deyildir. Adı bir Orta Asiya əlyazmasında çəkilən ilk Azərbaycan şahmatçısı Cəlaləddin Naxçıvanidir. Cəlaləddinin adı bu qədim əlyazmada orta əsrin ən görkəmli şətrənc ustaları Əbu Hafız, Cabir əl-Kufi, Ənsəri, Zöhrab Kətan, Ər-Razi, Məvərdi, Əs-Suli, Əl-Ədli, Əbül-Abbas Serahşi. Əbülfərəc Ladlac və başqa «ali» dərəcəli oyunçularla bir siraya qoyulur. Cəlaləddin Naxçıvani ətraflı bir məlumat olmasa da, hər halda onun barəsində müəyyən mülahizələr yürütmək mümkündür. Hər şeydən əvvəl güman edilir ki, Cəlaləddin yuxarıda adları çəkilən şətrənc ustaları ilə təqribən bir dövrdə, yəni IX-X əsrlərdə yaşamışdır. Daha sonra belə güman edilir ki, o, ömrünün müəyyən dövrünü Orta Asiyada yaşamış, orada Naxçıvani təxəllüsü ilə məşhur olmuşdur. Cəlaləddinin Orta Asiyaya

getməsinin əsasən iki səbəbi ola bilər: birincisi, IX-XI əsrlərdə şətrənc Orta Asiyada sürətlə inkişaf edir, görkəmli ustalar meydana çıxır. tez-tez yarışlar keçirilir, ən qüvvətli oyunçular şöhrətləndirilirdi. Məlumdur ki, ilk böyük şahmat yarışları da 819-cu ildə Xorasanda keçirilmişdir. Çox güman ki, xüsusi istedad sahibi olan Cəlaləddin bu yarışlarda iştirak etmək üçün Orta Asiyaya getmiş, orada şöhrətlənmiş və buna görə də o dövrün yazılarına daxil edilmişdi. Bu, təbii bir haldır, ona görə ki, o dövrün ən güclü şətrənc ustaları şərqin bir çox ölkələrini gəzib dolaşır, özlərinə daha qüvvətli rəqib axtarır, ona qalib gəlmək yolu ilə yüksək şöhrətə çatırdılar. İkincisi, Bağdad o dövrdə islam dünyasının mədəni mərkəzi hesab edilirdiyindən görkəmli elm, sənət adamları burada özlərinə məskən salırdılar. Şərqin bütün ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da Bağdada gedib müxtəlif elmlər sahəsində bilik əldə etdikdən sonra orada qalıb yaşayırdılar, yaxud da şərqin başqa ölkələrinə gedirdilər. Cəlaləddin Naxçıvaninin də Orta Asiyada yaşaması bu iki səbəb dolayısı ilə mümkün ola bilərdi.

Cəlaləddinin oyunları bizə gəlib çatmasa da, onun adı çəkilən yeganə qədim mənbənin verdiyi məlumatla görə, gözəl şahmat məsələləri (mənsübələr) tərtib etmiş və özü də incə fəndlər işlədərək ən mahir oyunçu olmuşdur. Buna görə də onun adı «ali» dərəcəli oyunçular, yəni «Leylaclar» sırasına daxil edilmişdir. Maraqlısı burasıdır ki, Orta Asiyada Cəlaləddin Naxçıvanidən başqa Məhəmməd Qazeruni və Sürx Şətrənci adlı Şətrənc ustaları da yaşamışlar, lakin onların haqqında ətraflı məlumat yoxdur. XI-XII əsrlərdə öz həyatını şahmata həsr edən digər

oyunçuların adları da tarixin qara pərdəsi altında yox olmuşdur.

Əbülfərəc Leylac (X əsr)

X əsrdə adı şərqin çox ölkələrində tanınan şahmatçılardan biri də Əbülfərəc Leylacdır. Bu böyük şahmat ustasının milliyyəti barədə mənbələr dürüst məlumat vermirlər. Daşkənd Əlyazmalar Fondunda saxlanılan bir əlyazmada göstərilir ki, o, İranda anadan olmuşdur. Lakin burada onun İranın məhz hansı vilayətindən çıxması və yaxud hansı şəhərində anadan olması konkret göstərilir. Əbülfərəc Leylacın adı Azərbaycan ilə bağlı olduğundan Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində onun adı tez-tez çəkildiyindən belə güman etmək olur ki, o, milliyyətcə azərbaycanlıdır. Bu ehtimala görə biz onun haqqında müfəssəl danışmağı qərara aldığımız. Qədim Orta Asiya mənbələrinə əsaslanan Z.Xocayev və F.Dümmelin verdikləri məlumata görə, Leylac iranlıdır, Bağdad və Şiraz Şəhərlərində yaşayıb, təqribən 970-ci illərdə də vəfat etmişdir.

Bizim tədqiqatlarımıza görə, Leylacın adı əvvəlcə Əbülfərəc Ladlac olmuş, yalnız ölümündən bir müddət keçəndən sonra «Leylac» kimi tanınmışdır. Bu əhvalatın maraqlı bir tarixi vardır: Hazırkı Türkmənistan ilə İran sərhədindəki Atrek çayı vadisində yaşayan Orta Asiyanın türkmən qəbilələrində Əbubəkr əs-Suli adlı çox görkəmli bir şahmatçı X əsrin ortalarında bütün Şərq ölkələrində şöhrət tapır. Bu böyük türkmən Şahmat ustası bir çox məmləkətləri gəzib dolaşır və şahmat sahəsində öz istedadını nümayiş etdirərmiş. Bir dəfə Əbubəkr əs-Suli

İranda olarkən bir uşağın şahmat oyununda çox mahir olduğunu görüb onu öz yanında şagirdliyə dəvət edir. Bu uşaq Əbülfərəc idi. O, Əs-Sulinin təklifini qəbul edib bir neçə müddət Şahmatı dərinlən öyrənir, bu oyunun sirlərinə mükəmməl bələd olur. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Əbülfərəcin ustası olmuş Əbubəkr əs-Suli öz zamanəsinin bütün güclü şahmatçılara qalib gəldiyi üçün bir sıra şahmat tarixçiləri haqlı olaraq onu mahiyyət etibarlı ilə ilk dünya çempionu hesab edirlər. Əs-Sulinin şahmata dair yazdığı əsəri Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar Fondunda saxlanılır və indi də əməli mahiyyətə malikdir. Nəhayət, Əbülfərəc Ladlac bu böyük şahmatçıdan dərs alıb tezliklə özü də məşhurlaşır, hətta şahmat nəzəriyyəsinə dair kitab yazıb, orta əsr şətrəncinin dorin tehliini verir. Əbülfərəc Ladlac Bağdad və Şiraz şəhərlərində yaşadığı illərdə daha da məşhurlaşır. Onun ölümündən sonra adı dillər əzbəri olur. Kim şahmatda mahir olursa, xalq arasında deyirlər: filankəs lap Ladlac kimi oynayır, yaxud «filankəs lap Ladlacdır». Ladlacın adı Orta Asiya, İran və Zaqafqaziyada əfsanəvi şəkil alıb dillər əzbəri olur. Nəinki şahmat sənətində, hətta nərd və qeyri oyunlarda da hər kim şöhrət tapırsa, ona da «Ladlac kimi oynayır», «Ladlacın lap özüdür» – deməyə başlayırlar. Nəhayət, zaman keçdikdə «Ladlac» sözü danışq dilimizdə öz şəklini dəyişib «Laclac», «Leclac», «Ledlac» Və nəhayət, «Leylac» şəklinə düşür. Ədəbiyyatşünas Mirzə Abdulla Qafarov da bu fikiri təsdiq edərək yazır: «Leylac» sözü Ladlac sözündən əmələ gəlmişdir. Ladlac elə bir qüvvətli, məğlubedilməz şahmatçı olmuşdur ki, xalq arasında belə Zərbul-məsəl yaranmışdı: «Mən hamısını yaxşı yazmışam, əgər Sən oxuya bilmirsənsə, Ladlac

günahkar deyil ki, sən Şahmat oynaya bilmirsən». Daha sonra lüğətdə deyilir: «Kim Ladlaca qarşı oyunu uda bilər?» Ən axırda lüğətin tərtibçisi göstərir ki, «Ladlac» sözü danışıq zamanı Leylac kimi tələffüz edilir. Orta əsrlərdə bəzi müəlliflər Ladlac haqqında hətta əfsanələr düzəldib, onun dərrakəsinə heyran qaldıqlarını da bildirmişlər. Məhəmməd Amili «Nəfayis-ül-Fünun» əsərində şahmatın yaranması və onun yayılmasını Leylacın adı ilə bağlayan maraqlı bir əfsanəni təsvir etmişdir. Odur ki, həmin əfsanəni, qısaca da olsa, verməyi lazım bildik: müharibə hərəsi olan bir padşah var imiş. Bir gün o xəstələnir, ata minə bilmir, əmr edir ki, bir oyun düzəldilsin, ata minmədən də müharibə aparmaq mümkün olsun. Nəhayət, şahmatı düzəldib gətirirlər. Padşah görür ki, bu oyun həqiqi müharibə təcrübəsindən götürülmüşdür. Odur ki, onunla məşğul olur, ata minmədən də «müharibə aparır», şahmat oynamaqla müharibə hərəsliyi də yavaş-yavaş soyuyur. Həmin padşah öldəndən sonra onun Şahmata aid olan işlərini Leylac davam etdirir. Padşahın ölümündən bir az sonra onun hamilə qadını bir uşaq doğur, adını Şah qoyurlar. O da atası kimi müharibələr aparmağı sevir, bütün ömrünü döyüşlərdə keçirməyə başlayır. Bir döyüş zamanı Şah öldürülür. Bu xəbəri anasına deməkdən qorxurlar. Nəhayət, anası oğlunun yolunu çox gözləyir, ondan bir xəbər çıxmır. Bu zaman bir müdrik adam Şahmatı o arvadın yanına gətirib oynamalarını təklif edir. Müdrik adam həmin qadının şahını mat etdikdə qadın deyir: «Şah mat oldu». Müdrik adam deyir: «Məleykə sağ olsun, biz bu xəbəri sizə deməyə cürət etmirdik. İndi siz özünüz öz dilinizlə dediniz. Ağah olun ki, doğrudan da, şah ölmüşdür» (yeni oğlunuz şah ölmüşdür). Müdrik Şəxs şahın anasına təsəlli verib

axırda deyir: «Fikir etməyin, cahangirlik xülyasının sonu belədir». Bu əfsanənin nə vaxt yaranması məlum olmasa da, hər halda o, görkəmli şahmatçı Leylacın ölümündən sonrakı dövrə təsadüf edir. Çünki Leylacın şöhrəti onun ölümündən sonra belə əfsanələrin yaranmasına səbəb olmuşdu. Gördüyümüz kimi, Amili Əbülfərəcin adını o qədər yüksək tutmuşdur ki, onu Şahmatı icad edən şəxsin müasiri və onun işlərini davam etdirən bir ustad kimi təsvir etmişdir. Halbuki, Əbülfərəc Ladlac şahmatı icad edən şəxsdən təqribən min il sonra dünyaya gəlmişdir. Leylacın adına Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» poemasında da rast gəlirik. Poemada göstərilir ki, Keyvan şahın oğlu Fərhad şahmat oyununda belə mahir idi ki, hətta şahmatı icad edən şəxsin oğlu Ladlacın da səhvlərini tutub onun yazdıqlarına düzəlişlər verə bilərdi. Burada da Leylac şahmatı icad edən şəxsin oğlu kimi təsvir edilir. Zeynəddin Vasifi görkəmli Azərbaycan şahmatçısı Xacə Əli Təbrizinin şahmat istedadından bəhs edərkən onu bu oyunun «Leylac»ı adlandırır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə «Leylac» sözünə biz Xaqaninin «Töhfətül-İraqeyn» əsərində rast gəlirik. Böyük şair şeir sənətini şahmat mübarizəsinə bənzədirək özünü bu meydanın «Leylac»ı adlandırır və yazır ki, mən fələyin də ustasını şeir Sənətində mat etməyə qadirəm. Cənubi Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar da Leylacın adını çəkir, qumarbazlıqda mahir oyunçu kimi göstərsə də, görkəmli musiqişünas Tacbəxşi onunla müqayisə edir və öz sənətini bilməklə Tacbəxşin Leylaca bərabər olduğunu qeyd edir. M. Müştəq da «Bəhanə şahmat oldu» hekayəsində «Müseyyib də şahmat Leylacı idi» dedikdə onun bu oyunda çox mahir olmasını nəzərdə tutmuşdur. Əbülfərəc Leylacın

adı xalq arasında da bir sıra şifahi söhbətlər üçün mövzu olmuşdur. Bu söhbətlərdən və rəvayətlərdən birini qeyd edək: «Rəvayətə görə, keçmişdə bir neçə nəfər gənc oğlan nərd oyununda ad qazanurlar, bir qadar pul toplayıb qumarbazlığa başlayırlar. Bir çoxlarını udandan sonra «biz bunu icad edeni axtarıyıq», «bizə bunun Leylacı lazımdır, görək o, necə oyunçudur» — deyərək xeyli axtarışdan sonra Əbülfərəc Leylacın özünü tapırlar. Təklif edirlər ki, nərd oynayaq. Əvvəlcə Əbülfərəc Leylac bu gəncləri məsləhət görür ki, siz bu «peşədən» əl çəkin, qumarbazlığın axırı yoxdur. Onlar bu sözlərə qulaq asmırlar və Leylacın onlarla nərd oynamasını təkid edirlər. Bunu gören Leylac onlardan bir cüt zər alıb baş barmağının üstünə qoyur və gücü gəldikcə atır. Zərlər bir hasarın başından asıb o biri torefında bir xaraba evin kalafasına (xarabalığa) düşür. Leylac deyir: «Gedib görəcəksiniz ki, zərlər şeş-qoşa düşüb. Oğlanlar dərhal hasarın başından aşıb gedirlər və zərlərin Şeş-qoşa düşdüyünü gördükdə heyrət edirlər və qayıdıb Leylaca deyirlər: «Sən bu cür mahir oyunçu olduğun halda bəs nə üçün oynamırsan?» Leylac çuxasını qaldırıb təkçə bir alt köynəyində qaldığını göstərir və deyir: «Mən bu oyunun Leylaci ola-ola bu günə qalmışam, evim de zerlərin düşdüyü xarabalığa çevirilib, indi görün siz oynasanız, Sonunuz necə olacaq?» Bunu eşidən gənclər Leylaca alqış deyib qumarbazlığa birdəfəlik nifrət edirlər. Dediklərimizdən aydın olur ki, Əbülfərəc Leylac öz dövrünün ən mahir Şahmatçısı olmuş, ölümündən sonra onun adı xalq arasında bir sıra əfsanələrin yaranması üçün mövzuya çevrilmişdir. «Leylac» sözü beynəlxalq şahmat aləmində qrossmeyster (almanca — böyük usta) mənasını verir.

Məhsəti Gəncəvi (XI-XII əsrlər)

Şahmatın tarixi xeyli qədim olsa da, şərq ölkələrində qadınlar bu oyuna təqribən VII-VIII əsrlərdə maraq göstərməyə başlamışlar. Məxəzlər bu dövrdə qadın şahmatçılarının görüşləri barədə bəzi məlumatlar versələr də, onların heç birinin adını çəkmirlər. Yalnız X—XI əsrlərdə şahmat oyunu ilə maraqlanan iki qadın adına rast gəlirik. Onlardan biri Azərbaycanın istedadlı şairi Məhsəti Gəncəvi, digəri isə bir ərəb əyanının arvadı hesab edilən və şəxsiyyəti barədə heç bir əlavə məlumat olmayan Dilaram adlı əfsanəvi qadıdır.

Məhsəti Gəncəvinin oyunlarından nümunələr bizə gəlib çatmamışdır. Dilaramın isə adı ilə bağlı olan tek bir oyun vəziyyəti saxlanılmışdır. Şərq qadınlarının yüksək şahmat zövqünü təsəvvür etmək üçün əvvəlcə «Dilaramın matı» adı ilə məşhur olan vəziyyətə nəzər salaq.

Bu mat vəziyyəti ilk dəfə Türkiyə sultanı Əbdülhəmidin kitabxanasında saxlanılan bir əlyazmada göstərilmişdir. Onun tərtib edildiyi il 1140 göstərilir. Başqa bir ərəb əlyazmasında bu tarix 1501-ci il qeyd edilir. Burada da Dilaramın şəxsiyyəti barədə heç nə deyilmir. Y.Averbax da «Dilaramın matı» vəziyyətindən danışarkən onun şəxsiyyəti barədə əlavə bir şey söyləmərsə də, həmin mat vəziyyətinin IX—X əsrlərdə tərtib edildiyini güman edir. Həmin VƏziyyətə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, Y.Averbaxın fikri həqiqətə uyğundur. Bu vəziyyət orta əsr Şətrənc qanunlarının tələblərinə uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

Təkcə bu oyun sonluğu onu göstərir ki, Şərqi qadınları hələ orta əsrlərdə şahmat oyununda yüksək istedad sahibləri idilər.

Belə istedadlardan biri də sevimli şairimiz Məhsəti Gəncəvi idi. Şairin şahmat oyunu ilə nə dərəcədə maraqlandığını aydınlaşdırmaq üçün onun öz rübailərinə nəzər yetirək:

Xoşbəxtdir rüxünə rüx qoysa hər kəs, rüxün eyləyəni şah edə bilməz. Mən oyuna baxım, yoxsa rüxünə? Bu halla neyləyim, mat qalmayım bəs?

Rübainin məzmunundan aydın olur ki, o, şahmat taxtası arxasında deyilmişdir. Belə məlum olur ki, Məhsəti xanım öz əri Gəncə xətibinin oğlu Tacəddin Əmir Əhmədlə şahmat oynaymış. Vəziyyət elə olur ki, şair uduzur. Amma oyun bitdikdən az sonra görür ki, çıxış yolu var imiş. Əgər Məhsəti öz topunu rəqibin topu ilə üz-üzə qoysa imiş, mat olmazmış. Amma gecdir. Şair uduzsa da, özünü sındırmır və rüx sözünün farsca iki məna (həm üz, yanaq, həm də şahmatda top fiquru) verməsindən istifadə edərək yuxarıdakı rübaini deyib başa salır ki, kim üzünü, yanağını (şahmatda isə topunu) sənin üzünə, yanağına (şahmatda topuna) qoysa, xoşbəxtdir, məni mat edən sən top (rüx) fiqurun deyil, üzün, yanağın (rüxün) oldu. Mən topa deyil, sən üzünə baxdım, odur ki, mat oldum. Uduzsam da, xoşbəxtəm, çünki mənim topum (rüxüm) sən topuna (rüxünə) qarşı durmasa da, üzüm (rüxüm) Sən üzünə (rüxünə) qarşı durmuşdu. Şair eyhamla başa salır ki, əgər oyuna lazımı dərəcədə diqqət yetirsəydi, mat olmazdı. Şair yenə bir dəfə Əmir Əhmədlə şahmat oynayan zaman elə bir vəziyyət yaranır ki, rəqibinin fili qüvvətli mövqe tutduğu üçün şairin bir neçə daşını zərbə altına alır. Şair şahmat

fiqurlarının nisbi qüvvəsindən məharətlə istifadə edərək oradaca aşağıdakı rübaini deyir:

Şahın qoşununu filin dağıdar, Vəzirin min qeysər, min xaqan yıxar, Mən sən rüxünə qurban olum ki, Şahları o, atdan düşürdüüb salar.

Rübainin qısa məzmunu belədir: sən filin mənim daşlarıma hücum edib onları «dağıtsa» da, vəzirin nə qədər qüvvətli olub «min qeysər», «min xaqan» yıxsın da, yenə o, topun müqabilində zəifdir və yalnız sən topun (üzün, yanağın) şahları ümitsiz vəziyyətə salıb mat edə bilər.

Şair başa salır ki, sən filin mənə heç bir şey edə bilməz, məni əsir edən ancaq sən rüxündür (yanağıdır). Məhsəti Əmir Əhmədi hədsiz dərəcədə sevdiyi kimi, onun «Zülmkar bir yar» olmasından təəssüflənmiş və məhəbbət uğrunda çəkdiyi iztirabları tərənnüm edərək yenə də Şahmata müraciət etmişdir.

Zülmdür, riyadır işlərin tamam. Biza covrii cofa verərsən madam. Səni mat eyləsəm, incimə, oğlan, bununçün eşqinlə mən oynayıram — deyən şair Əmir Əhmədi başa salır ki, bizim sevgimiz, məhəbbətimiz heç də adi şahmat oyunu olmayıb, elə bir eşq oyunudur ki, burada ancaq mən səni mat etməyə qadirəm. Məhsəti yarının zülmkarlığından giley edir, eyni zamanda xəbərdarlıq edir ki, sən ilə adi şahmat oyunu deyil, eşq oyunu da oynadığım üçün taxta üzərində səni mat etsəm də, gərək məndən incimeyoson, çünki, son cefakar yarsan.

Məhsəti xanımın yüksək şahmat istedadı onun tədqiqatçılarından olan məşhur alman alimi Frits Meyerin də diqqətini cəlb etmişdi. O, Məhsətinin şahmatdan qüvvətli bədii vasitə kimi istifadə etdiyi aşağıdakı iki rübaisini qeyd edib, onların ətraflı izahını vermişdir.

Wenn du das pferd auf die Rennbahn des Fröhlichkeit jagst, verrichstest du dank Dienes feinen Sinnes wahre Zaubereirn Dame. König. Bauer, Zäufer Turm und Springer Spielst du Scon, Trfflich, hübsch und flott

Həmin rübai orijinalda belədir:

Cün asb be meydani terab mitazi Əz təbi Lətifsehrha mi sazi

Fərzinü şahü piyadə filü rüxü Əsb Xubu sərəhə türfəhə xoş mi bazi.

(Tərcüməsi: Sən atını şadlıq meydanında çapırsan. Lətif təbindən sehlər yaradırsan. Şah, vəzir, fil, top, at və piyadalardan istifadə edib yaxşı, sərrast, qəşəng oyun çıxarırsan).

Məhsəti burada Şahmatın bütün fiqurlarının adını çəkərək yarına müraciətlə: «Sən eşq meydanında at oynadırsan, şahdan, vəzirdən, fildən, topdan, atdan və piyadalardan lazımi dərəcədə istifadə edib elə sehlər yaradırsan ki, bu meydanda sənə qalib gəlmək mümkün olmur» — deyir. Şair başa salır ki, Şahmatın bütün fiqurlarından səmərəli istifadə edən oyunçunu udmaq çətin olduğu kimi, sənə də qalib gəlmək çətinidir, çünki sən də eşq meydanında məhəbbət qanununun bütün tələblərini yerini yetirirsən, bu meydanda mahir oyunçu kimi at oynadırsan.

Orada cəfakar olduğuna görə yarı mat etməkdən, ona cəza verməkdən və bu cəzadan da inciməməsini təmənnə etməkdən söhbət getdiyi kimi, bu rübaidə də yar öz aşiqinə zülm edir, onunla «qəm Şətrənci» oynayır. Burada aşiq yarının bu zülmünə baxmayaraq, onun cöhrəsi (rüxü, topu) qarşısında diz çökür, ona qul olur, nəhayət, bütün bu yalvarmalardan sonra xəbərdarlıq edir ki, əgər bu işlərdən

sonra sənə mat etsəm, inciməli deyilsən. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk olaraq «qəm Şətrənci» ifadəsini Məhsəti işlədir. Şairin başqa rübailərinə də nəzər saldıqda belə aydın olur ki, onun yarı sadıq olduqda, vəfalı olub eşqdə möhkəm mövqə tutduqda bunu «meydani-tərəb», «Şadlıq Şətrənci», başqa sözlə, sevinc gətirən şahmat oyunu adlandırırsa, yar aşiqinə cəfa verdikdə, onu çox incitdikdə, əhdinə əməl etmədikdə şair bu eşq macərasına «qəm Şətrənci» deyir. başqa sözlə, onu kədər gətirən, uduzulan oyun hesab edir. F.Meyer Məhsətinin işlətdiyi şahmat istilahlarnı Qətran Təbrizinin və Ravəndinin işlətdikləri istilahlarla müqayisə edib belə nəticəyə gəlir ki, şərq şairlərinin şahmatdan bədii vasitə kimi istifadə etmək məharətləri Qərbə də öz təsirini göstərmişdir. Meyer bu fikrin hələ 1924-cü ildə Hannoverdə Yakov tərəfindən nəşr edilən «Orta əsrlərdə şərq ölkələrinin qərb ölkələrinə təsiri» adlı əsərdə də təsdiq edildiyini xəbər verir. Nəhayət, şahmata münasibət baxımından Məhsəti ilə Dilaram arasında ümumi cəhətlər varmı və əgər varsa, bunlar nədən ibarətdir? Gördüyümüz kimi, onların hər ikisi şərq qadınıdır. Hər ikisi təqribən bir dövrdə yaşayıb. Hər ikisi şeir vasitəsi ilə öz şahmat istedadlarını büruzə verib. Hər ikisi musiqi həvəskarıdır. Hər ikisi şahmatı bilib. Hər ikisi top fiquru ilə əlaqədar vəziyyət haqqında tam oxşar fikirlər söyləmiş, hər ikisi yarın zülmkarlığına məruz qalmış, hər ikisi haqqında xalq arasında əfsanələr söylənmiş və hətta «Məhsəti və Əmir Əhməd» adlı məşhur bir dastan da yaranmışdır. «Dilaramın matı» vəziyyətindəki topların qurban verilməsi ilə məqsədə nail olunursa, Məhsəti topların gücü ilə baş verən mat vəziyyətini təsvir edir. Hər iki halda toplar eyni məqsədi güdür. Bu müqayisələri

etməklə. əlbəttə, biz Azərbaycanın istedadlı şairi Məhsəti xanımı əfsanəvi bir şəxsiyyət olan Dilaramın səviyyəsinə endirmirik və ya əksinə. Dilaramı bu hörmətli şairin səviyyəsinə qaldırmırıq. Lakin hər iki Şərq qadınında olan ümumi cəhətlər göstərir ki, hələ X—XII əsrlərdə şərq qadınları mürəkkəb şahmat mübarizəsinin incəliklərinə dərinlən bələd olmuş, ondan zövq almağı bacarmışlar. Məlumdur ki, Məhsəti bir müddət Səlcuqluların sonuncu hökmdarı Sultan Mahmud Səncərin (vəfatı 1157-ci il) sarayında qulluq etmişdir. Səlcuq hökmdarlarının çoxunun şahmata böyük maraq göstərmələrini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Məhsəti xanım bu sarayda yaşayarkən çoxları ilə şahmat taxtası arxasında mübarizə aparmış, onlarla «döyüşdə» yüksək istedad sahibi olduğunu ustalıqla nümayiş etdirmişdir. Belə məlum olur ki, o, eşqə, məhəbbətə dair odlu rübailər yazan, musiqidən və yeri gələndə müsahibləri ilə altmış dörd xanalı taxta arxasında öz gücünü sınamaqdan xüsusi zövq alan azad fikirli bir sənətkar olmuşdur. Şair şahmatla yaxından maraqlandığına görə də bu oyunun incə mübarizəsi onun şeir rübabını dilləndirə bilmiş, şahmatın adı, oyun qaydaları onun əlində qüvvətli bədii vasitəyə çevrilmişdir. XII əsrdə yazılması güman edilən «Məhsəti və Əmir Əhməd» dastanında da şairin və onun əri Tacəddin Əmir Əhmədin şahmata böyük həvəs göstərmələri, onların arasında tez-tez şahmat yarışlarının keçirilməsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Bu dastanda aşıq ilə məşuq arasındakı Şahmat oyunu onların hər sənətdə mahir olmalarını isbat etmək məqsədini güdür. Bütün bunlar göstərir ki, şahmat oyunu o dövrdə Azərbaycanda geniş yayıldığına görə o, xalqın yaratdığı nağıl və dastanlarda öz əksini tapmışdır. Məhsəti

Gəncəvinin şahmatı harada və kimdən öyrənməsi suallarına hələlik cavab vermək mümkün deyilsə də, belə mülahizə yürütmək olar ki, şair bu oyunla bilavasitə Gəncədə tanış olmuşdur. Aydın ki, burada Məhsətinin şahmat rəqibi təkcə Əmir Əhməd olmamışdır. Şairin yaşadığı dövrdə Gəncədə çoxlu Şahmat biliciləri olmasa idi, şübhəsiz ki, Məhsəti və Əmir Əhməd də bu cür geniş şahmat dünyagörüşünə malik ola bilməzdilər. Kiçik bir haşiyəni qeyd edək: Məhsətinin şahmatdan bəhs edən rübailərinin rus dilinə tərcüməsinə nəzər saldıqda görürük ki, rus dilində mütləq edən oxucu Məhsətinin yuxarıda iqtibas gətirdiyimiz birinci rübaisi ilə tanış olduqda istəristəmiz belə nəticəyə gələcəkdir ki, bu qadın şair şahmatın bütün qaydalarına yaxından bələd olmuşdur. Elə ki, oxucu ikinci iqtibas etdiyimiz rübaini oxudu, o zaman burada «Ты можешь пешкой победить ферзя» cümləsini başa düşə bilməyəcək. Doğrudan da, heç bir qeyri-adi vəziyyət yaranmasa, piyada qətiyyən vəzirə qalib gələ bilməz. Azərbaycan dilində yuxarıda ikinci misal gətirdiyimiz rübaidə «vəzirin min qeysər, min xaqan yıxa» bilməsindən söhbət gedirsə, ruscasından belə çıxır ki, vəzir, əksinə, özü məğlub olur. Başqa sözlə, Məhsəti Əmir Əhmədin vəzirini qüvvətli hesab etdiyi halda, tərcüməçi onu piyada qarşısında məğlub edir ki, bu da şairin fikrini təhrif edir.

Şətrəncin əsas xüsusiyyətləri və onun təkmilləşdirilməsi

Biz demişdik ki, şahmatın təkmilləşdirilməsində ikinci mərhələ olan şətrəncin meydana çıxması yalnız zərlərdən imtina edilməsi ilə əlaqədardır. Oyunun əvvəldən axıra qədər bütün gedişinə müdaxilə edən, daşların hərəkət

imkanlarını özünə tabe edib mübarizəyə süst bir xarakter verən zərlərin uzun osrlardan beri şahmatdakı hökmranlığına son qoyulduqdan sonra bu oyun sürətlə inkişafa başladı. Çox keçmədən mövcud şahmat taxtası və daşlar oyunçuların sanki tələbatını ödəmədi. Bir sıra xalqlarda Şahmat taxtasının xanaları yüzə qaldırıldı. Hər xalqda onun öz milli məişət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif daşlar əlavə edildi, yeni-yeni şahmat meydana çıxmağa başladı.

Bu şahmatlardan Səlcuqilər dövründə məlum olan ikisini qeyd etməliyik, ona görə ki, onlar çox geniş yayılmasa da, müəyyən vaxt Azərbaycanında məlum olmuşlar.

Ərəblərdə silah kimi istifadə edilən divar sökən maşın xarici görünüşünə görə tısağa oxşadığı üçün bu cür də adlanır. İndi ərəblər tanka da «dəbbabətun» deyirlər. Təkcə «dəbbabə»yə görə güman etmək olur ki, bu, ərəb şahmatıdır. Burada 100 xana vardır. Ravəndi heç bir izah vermədən nədənsə bunu Vizantiya kimi qeyd edir. Burada dörd qala vardır. Onların şahmat taxtasında görünməsi şətrəncdə tamamilə yenilikdir. Qalaların şahmata daxil edilməsinin yalnız bir səbəbi ola bilər. Məlumdur ki, hələ Sasanilər dövründən başlayaraq şərqin bir çox ölkələrinə hərbi istehkam xarakterli çoxlu qalalar tikilirdi. Ərəb istilaları zamanı bu cür qalaların sayı daha çoxalmışdır. Burası da məlumdur ki, orta osrlərdə belə bir qeyri-adi ənənə əmələ gəlmişdir ki, arasıkəsilməz feodal müharibələri zamanı ayrı-ayrı şahlar və hökmdarlar döyüş meydanında öldürülə bilməzdi. Akademik İ.Orbeli də bununla bağlı göstərir ki, şahmatda Şahların başqa daşlar kimi vurula bilməməsi öz kökünü bu mülahizələrdən götürmüşdür. Şahların və hökmdarların təhlükəsizliyini

təmin etmək məqsədi ilə onlar vəziyyət tələb etdikdə bu qalalarda yerləşdirilir və buradan da hərbi əməliyyata nəzarət edirdilər. Şahmatdakı qalalar bu istehkam-qalaların sürətidir. Ravəndi də məhz bu qalaların «bir hikməti» olduğunu göstərərək onları belə izah edir: «Vəziyyət ağır olanda və ya məğlubiyyət təhlükəsi yarandıqda şahlar bu qalalardan birinə daxil olur. İşlər düzəlməyə kimi orada qalır və vəziyyət əlverişli olan kimi oradan çıxıb qoşuna başçılıq edirlər». Şahlar bu qalaya daxil olarsa, düşmənin heç bir daşı ona hücum edə bilməz. Özü də düşmənin daşlarını vura bilməz. Ravəndi də orta Əsrlər üçün xas olan yuxarıda dediyimiz şahların vurulmaması qaydasına bəraət qazandıraraq şahların bu qalalara girməsi, onların vurulmaması, işlər düzəldikdə isə qaladan çıxıb qoşuna başçılıq etməsini əsaslandırmaq üçün «min kəklikdə bir şahın yerişi olmaz» — deyir, şahı «mərkəz», ordu ilə xalq dairəsinin (şahmatın) «mühitinə» bənzədir, göstərir ki, «mərkəz» (şah) yerində olsa, «mühit» də yerində olar. Şahlar indi də vəziyyət tələb etdikdə qaladan çıxıb döyüşə atılırlar. Lakin o zamankı qalalara girən şahı hücum etmək olmazdısa, indi buna yol verilir. Mənbələr Azərbaycanda şahmatın yayılması barədə məlumat verməsələr də, güman edilir ki, o, ərəblərin idarəçiliyində olan ölkələrin hamısında az-çox dərəcədə məlum olmuşdur. Şətrəncin klassik forması Ota Asiya, Azərbaycan, İran və ərəb xalqları arasında X-XII əsrlərdə daha geniş yayılmışdır. Həmin bu dövrlər Şətrəncin tarixində xüsusi yer tutur. Ən qüvvətli şətrənc ustaları da bu dövrlərdə meydana çıxmışlar. O zamanlardan nümunə qalan oyun sonluqları, mənsubələr (şahmat məsələləri) göstərir ki, orta əsr Şətrənc ustaları yüksək istedad sahibləri olmuşlar. Onlar bu oyunun

inkişaf etdirilməsi üçün xeyli böyük işlər gördülər. Oyunda bir sıra yeni gedişlər tətbiq edilməklə ona ciddi bir xarakter verildi. Çətrəngdə atın cəngəl (şahrux) hücumu, «filbənd» gedişi və başqaları ancaq Zərin hökmünə tabe edilmişdisə, burada həmin tabeçilik olmadığı üçün o, rəqibinin ixtiyarında təhlükəli gediş kimi dayanmışdı. Atların, fillərin, topların hərəkət sərbəstliyi üçün hər cür imkanlar yaranmışdı. Fillər daima təhlükə yaratmaq məqsədilə taxtanın ortasında saxlanılır və öz piyadaları ilə də müdafiə edilirdi. Şətrəncdə bir sıra oyun sistemlərinin yaranması xüsusilə qeyd edilməlidir.

Oyunçular primitiv də olsa, bu «debüt»lərdən istifadə edib mübarizəni pranlı surətdə aparırdılar. Bu «debüt»lərdən orta əsr şahmat ədəbiyyatında «mancanaq» (müharibələrdə divar sökən. daş tullayan dəzgah), «qılınca», «Sel», «müdrük» adlanan oyun üsullarına rast gəlmək olur. Müasir Sicilya müdafiəsinin «əjdaha» qolunda piyadaların yerləşdirilməsi əjdahanın bədənini xatırladığı kimi, orta əsrlərdə də oyunçular daşların düzülüşünün qılınca bənzədiyindən ona şərti olaraq qılınca sistemli oyun adı vermişdilər. Bezi oyunçular topları oyunun sonunda deyil, ortasında işə salırdılar ki, buna «mancanaq» üsulu deyilirdi. «Sel» və «müdrük» adlanan üsullar daha maraqlı idi. «Sel» adlanan oyun üsulunda daşlar başqa debütlərə nisbətən sürətlə taxtanın ortasına çıxarıldı. Oyunun ortası üçün də müəyyən qaydalar meydana çıxırdı. Müdrük adlanan oyun sistemi məhz oyunun ortası üçün imkanlar yaradırdı. Burada oyunçular tədricən xırda üstünlükləri əldə etməklə (indiki mövqeli oyunlar kimi) ümumi mövqə üstünlüyünə nail olur, oyunu ince yol ilə öz xeyirlərinə qurtarırdılar. Oyunun son mərhələsi ince texnika tələb etdiyindən bu

barede xüsusi qaydalar yaradılmışdı. XI əsrin görkəmli ərəb şahmat nəzəriyyəçisi Əbdülhəmid oyun sonluqlarını dərinlən təhlil etmişdir. H.Merrey Əbdülhəmidin təhlillərini o dövr üçün böyük müvəffəqiyyət hesab edirdi. Oyun sonluqlarının bu cür təhlilləri şətrəncin inkişafı üçün daha böyük imkanlar açırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, orta Əsr şətrənci üçün xas olan bir xüsusiyyət var idi ki, o da debütdə daşların, ümumiyyətlə, zəif inkişaf etdirilməsi idi. Bunun bir səbəbi də o idi ki, şah bir xana, vəzir iki xana, fil çəpinə bir xananın üstündən o birisinə tullanır, piyadalar isə ilk gedişdə iki deyil, bir xana irəliləyə bilirdi. Piyada ancaq vəzirə çevrilirdi. Qalaqurma ibtidai şəkildə idi. Şətrəncin inkişafına mane olan bu cür qaydalar zaman keçdikcə şahmat fantaziyasının genişlənməsindən irəli gələn tələbatları ödəmir və beləliklə də, daşların sürətlə inkişaf etdirilməsi zərurəti meydana çıxırdı. Nisbətən sürət tələb edən «sel» adlı debüt də bu zərurət nəticəsində əmələ gəlmişdi.

Bu dövrün oyunçularının dərəcələrə bölünməsi daha maraqlıdır. Bütün oyunçular altı dərəcəyə bölünürdü. Birinci dərəcəli oyunçulara «ali» dərəcəli oyunçular deyilirdi. Azərbaycan və İranda bunlara, eyni zamanda «Leylac» da deyilirdi. Orta əsrlərdə «ali» dərəcəli oyunçuların («Leylacların») sayı 10-15 nəfərdən artıq deyildi. Azərbaycan şahmatçılarından Cəlaləddin Naxçıvani, Əbdülfərəc, Xacə Əli Təbrizi «ali» dərəcəli oyunçular idilər. O zaman belə bir qayda var idi ki, ali dərəcəli oyunçular ikinci dərəcəliyə bir piyadanı qabaqcadan güzəştə gedib oyuna başlayırdılar. Hazırda şahmatda belə bir qayda yoxdursa da, hər halda bu, o dövrün «Leylaclarının» məharətini bildirən əlamət kimi

diqqəti cəlb edir. Xaqaninin əsərlərindən belə məlum olur ki, bu cür oyunlar Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. XIV əsrdə Xacə Əli Təbrizi rəqibinə hətta bir top güzəştə gedib oynamış və yenə də qələbə qazanaraq hamını heyrətdə qoymuşdur. Şahmat qərbi Avropaya şərqdən keçdiyi üçün zəif rəqibə piyada və ya başqa daş güzəştə gedib oynama qaydası da elə oradan gəlmişdir. XIX əsrdə «Qandikap» adlanan belə yarışlar qərbi Avropada və Rusiyada tez-tez keçirilirdi. Böyük rus şahmatçısı M.İ.Çiqorin zəif rəqiblərə hətta atını da güzəştə gedib onu məğlubiyətə uğradırdı. Əlbəttə, belə oyunlar tam keyfiyyətli hesab edilməsə də, o dövr şahmatçılarının yüksək istedad sahibləri olduğunu göstərir.

X-XII əsrlərdə Azərbaycanda daşların nisbi qüvvəsi haqqında tam aydın təsəvvür yaranmışdır. Oyunçular əməli və nəzəri əsaslarla sübut etmişdilər ki, bir top səkkiz piyadaya bərabərdir. Məlumdur ki, toplar o zaman indiki vəzir kimi hərəkət edirdilər, ona görə də bir top səkkiz piyadaya bərabər tutulurdu. Fillər və atlar qüvvə etibarını ilə bir-birinə bərabər idilər.

Əssar Təbrizi (XIV əsr)

Son bu daş bu məqsədlə oynamaq istəyirsən.

Şahmat mədəniyyətinə böyük əhəmiyyət verən Sənətkarlardan biri də görkəmli Azərbaycan şairi Mövlana Şəmsəddin Hacı Məhəmməd Əssar Təbrizidir (vəfatı 1390-cı il). O, məşhur «Mehr və Müştəri» poemasında şahmatı sənətlər sırasına daxil edir, haqqında çox maraqlı fikirlər söyləyir. Poemada şahmatın adı çəkilən yerləri qısaca veririk: Şahın oğlu Mehr və vəzirin oğlu Müştəri bir yerdə

tərbiyə alırlar. Onlar sərf, nəhv, şeir, fəlsəfə, nücum, musiqi və bir sıra elmlərlə yanaşı, şahmat və nərd oyunlarını da mükəmməl öyrənirlər. Şahmat oyununda heç kəs onlara qalib gələ bilmir. Hər ikisi dost olurlar. Hiyləgər bir gənc bu iki dostun arasını vurmaq məqsədi ilə Şayiə yayır ki, guya Müştəri Mehr haqqında pis-pis sözlər danışır. Şah bunu eşidib Müştərini ölkədən qovur. Mehr öz dostunu axtarmağa gedir. Olmazın əziyyətlər çəkə-çəkə bir çox ölkələri gəzib dolaşır, nəhayət. Xarəzm ölkəsinə gedib çıxır. Xarəzmdə Keyvan şahın sarayında olan alimlərlə söhbətdə, musiqidə, çovqan oyununda, şahmatda, nərddə mahir bir gənc kimi özünü göstərir. Keyvan şahının oğlu Fərhad adlı qüvvətli bir şahmatçı ilə üz-üzə gəlir. Fərhad nə qədər hiylə işlədirsə, Mehr əks hiylə ilə onu qabaqlayır, fikrini bilir, Fərhad hansı daşa əl atırsa, Mehr deyir: «Sən bu daş bu məqsədlə oynamaq istəyirsən». Fərhad piyadalarını qurban verirsə də, uduzur və «mən uduzdum» — deyərək Mehrin qarşısında təslim olur. Mehr uzun axtarışlardan sonra dostu Müştərini tapır. Poemada şahmatın daşlarından Şah, günəş, rüx, beydaq (ərəbcə piyada), at, fil və fərzinin (vəzirin) adları çəkilir. Burada «günəş» adlı daş göstərir ki, söhbət astronomik şahmatdan gedir. Bu da təsadüfi deyildir. Əssar Təbrizi astronomiya elminə yaxşı bələd idi. O, insanların taleyinin səma cisimləri ilə bağlı olmasına inanırdı. Maraqlı cəhət burasıdır ki, Əssar Təbrizi poemada Ladlacın adını çəkir. Şair göstərir ki, Mehrin qalib gəldiyi Fərhad bu oyunda guya elə mahir idi ki, hətta Ladlacın da yazdıqlarına təshihlər verə bilərdi. Ladlacın adının burada ən kamil bir usta kimi çəkilməsi göstərir ki, o, istedadlı şahmatçının adı XIV əsrdə geniş tanınmışdır. Poemada Sertabek adlı bir

qüvvətli şahmatçının da adına rast gəlirik ki, onun Leylacdan qüvvətli oyunçu olması barədə poemada müəyyən göstərişlər olsa da, şəxsiyyəti barədə ətraflı məlumat verilmir. Diqqəti cəlb edən bir cəhət budur ki, Əssar Təbrizinin bütün qəhrəmanları şahmatı bilmişlər. Bu da ondan irəli gəlir ki, o dövrlərdə bütün elmlərlə yanaşı, şahmatı da bilmək kamillik əlaməti hesab edilirdi. Şairin qəhrəmanlarının başına gələn saysız-hesabsız əzab-əziyyətlərə dözmələrinin, iradəli olmalarının səbəbi bir də o idi ki, hər iki gəncdə bu keyfiyyətlər lap kiçik yaşlarından tərbiyə edilməyə başlanmışdır. Bu tərbiyə sistemində şahmat oyunu da var idi. Poemada XIV əsr şahmatında nəzəri cəlb edən oyun qaydaları da təsvir edilir. Burada at və filin nisbi qüvvəsi barədə göstərişlər vardır. Belə aydın olur ki, Əssar Təbrizi fil ilə atın qüvvəsini bərabər hesab edirmiş.

«Mehr və Müştəri» poeması bədii əsər olsa da, burada cərəyan edən hadisələr islamiyyətdən əvvəlki dövrlərə aid olduğundan deyə bilərik ki, bu əsər Şahmatın Azərbaycanda ərəb istilalarından əvvəl məlum olmasını göstərən qiymətli ədəbi abidədir. Görünür, Azərbaycanda şahmatın tarixini ərəb istilalarından əvvəlki dövrlərə aid etməkdə Əssar Təbrizinin əlində müəyyən dəlillər olmuşdur və bunlar hələlik bizə məlum deyildir.

Xacə Əli Təbrizi (XIV—XV əsrlər)

XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan şahmat fikrinin daha çox inkişaf etdiyi Təbriz şəhərində Xacə Əli adlı bir şəxs son dərəcə istedadlı bir şətrənc ustası kimi parlayıb meydana çıxdı. Tərcümeyi-halı haqqında

əlimizdə məlumat olmayan bu şahmat ustası haqqında bizə ilk məlumat verən XVI əsr görkəmli fars tarixçisi Xandəmir yazır: «Xacə Əli Təbrizi Quranı əzbər bilirdi. hədis elmində kamil məharəti var idi. Şətrənc fənninə o qədər vaqif idi ki, o dövrün əhli, uşaqdan böyüyə, hamı onu ustad sayırdı. Hətta qaibənə də haziranə kimi gözəl oynayırdı.

Əmir Teymur Gürganinin məclislərində həmişə o oynayırdı.

Xandəmirin verdiyi məlumata görə, Xacə Əli şahmat sahəsində o qədər dərin biliyə malik idi ki, hətta özünə «Əl-Şətrənc» («Şahmatçı») ləqəbini götürmüşdü və Teymurləngin sarayında bu ləqəblə də məşhur olmuşdu.

Xacə Əli Təbrizini Teymurləngin sarayı ilə bağlayan nə idi?

Məlumdur ki, Teymurləng ehtiraslı şahmat həvəskarı idi. O hətta yeni bir şahmat da düzəltmişdi ki, şətrənc daşlarından fərqli olaraq general, rıtsar, hərbi maşın, dəvə, fil, zürafə və yelkənli gəmi də var idi.

Bu Şahmat, ümumiyyətlə, intişar tapa bilməsə də, V.V.Bartold göstərir ki, Teymurləng şahmatda nadir istedad idi.

İslam dininin qadağan etməsinə baxmayaraq, onun seyidlərlə də şahmat oynaması haqqında məlumatlar var. Lakin Şərafəddin Yəzdi xəbər verir ki, Teymurləng ömrünün sonlarında şahmatı və nərdi dini nöqtəyi-nəzərdən «günah və qadağan edilmiş şey» hesab edərək onlardan imtina etmişdi.

V.V.Bartoldun verdiyi məlumata görə, Teymur bir dəfə ölüm ayağında tövbə edib şahmat və nərd oynamayacağına söz vermişdi. Teymurləng ömrünün son vaxtlarında şahmata bu cür münasibət bəsləsə də, vaxtı ilə istedadlı

sənətkarlarla birlikdə mahir Şahmatçıları da öz ətrafına toplayırdı.

Məlumdur ki, Teymurləng 1386-cı ildə Azərbaycana yürüş edib ölkəni istila etdi. Belə güman edilir ki, qızğın şahmat həvəskarı olan Teymurləng Təbrizdə Xacə Əlinin şöhrətini eşidib, görkəmli alim və sənətkarları öz sarayına dəvət etdiyi kimi, onu da dəvət edir. Bu zaman Teymurləngin sarayında məşhur şahmatçılar toplaşmışdı. Onlardan ən görkəmlisi məşhur ərəb coğrafiyaşünası və tarixçisi Şihabəddin Abdulla ibn Lütvulla əl Xvafi (vəfatı 1430-cu il) idi. Akademik İ.Y.Kraçkovski göstərir ki, coğrafiya elmi sahəsində Hafiz-i Əbru adı ilə tanınan bu alim Teymurləngin sarayında şahmatçı kimi məşhur idi". Xacə Əli Təbrizi Teymurləngin sarayına gələndən sonra Hafiz-i Əbru və qeyri şahmatçılar ilə görüşər və çox tezliklə Şahmatda misilsiz istedad sahibi olduğunu göstərər. Teymurləng öz sarayında tez-tez yarışlar təşkil etdiyindən Xacə Əli bu yarışlarda iştirak edə-edə məşhurlaşır, onunla birlikdə Səfərlərdə iştirak edir, nəhayət gedib Səmərqəndə çıxır. O, çox keçmədən imperiyanın birinci şahmatçısı, indiki şahmat dili ilə desək, çempionu olur, sarayda olan «şətrəncbazlar» dəstəsinə başçılıq edib, Teymurun Şəxsi hörmətini qazanır, onun məclislərində daima iştirak etməyə başlayır. Beləliklə, görkəmli Azərbaycan şahmatçısı Xacə Əli Təbrizi Teymur imperiyasının ən qüvvətli şahmatçısı kimi «Əl-Şətrənci» ləqəbi ilə tanınır. Xacə Əli Təbrizinin haqqında Zeynəddin Vasifi «Badai əl-Vəkai» adlı əsərində yazır: «Təbrizli Əmir Əli adlı bir şəxs Şətrənc fənnində elə mahir idi ki, Leylac olub, atı və vəziri elə hərəkətə gətirirdi ki, şətrənci yaradan özü ona təslim olarmış». Vasifi göstərir ki, hətta hindli Bərəkə adlı qüvvətli bir şahmatçı Əmir

Əlinin dəvətilə Hindistandan Təbrizə gedib padşahın hüzurunda şahmatı açdılar, üç gün şahmat oynadılar. Birisi hansı daşa əl atırdısa, o birisi deyirdi: «Sən filan məqsədə görə bunu edirsən». Dördüncü gecə hindli dedi: «əgər sən toplarından birini mənə bağışlasan, səni 15 gedişə mat edərim». Sabah Bərəkə Əlinin evinə gəldi və dedi: «Başlayaq». O cavab verdi: Lovğa-lovğa danışma, meni topsuz uda bilməzsən. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Məhəmmədəli Təbriyyə «Danışməndani-Azərbaycan» adlı əsərində Xacə Əlinin mahir Şahmatçı olmasını təsdiq etməklə onu görkəmli sənətkarlarla bir siraya qoymuşdur. Akademik H.Araslı da Xacə Əlinin qüvvətli şahmatçı kimi şöhrət tapmasını təsdiqləyərək onun XIV əsrdə yaşamasını qeyd edir. Ədəbiyyatşünas Q.Beqdeli Xacə Əli Təbrizdən başqa digər Şahmat mütəxəssislərinin də olmalarını, hətta onların öz aralarında qaibənə oynamalarını da göstərir. Lakin o, bu şahmatçılardan heç kəsin adını çəkmir. Bütün bunlara baxmayaraq, bir sıra tarixçilər XIV-XV əsrlərdə yaşamış Xacə Əli Təbrizinin adını qətiyyənlə çəkmir, əksinə XII əsrdə Səmərqənddə yaşamış və şahmatın ancaq həvəskarı olmuş saray şairlərindən Əli Şətrəncini XII əsrdən XV əsrə gətirərək Teymur imperiyasının birinci şahmatçısı elan etmiş, Təbrizli Əlinin xidmətlərini onun adına çıxarmışlar. Sovet şahmat ədəbiyyatında Təbrizi Əlinin (XV əsr) əvəzinə Səmərqəndli Əlini (XII əsr) Teymur imperiyasının çempionu elan edən ilk dəfə Z.Xocayev ilə F.Dümmel olmuşlar. Hər iki müəllif hələ 1951-ci ildə yazırdılar: «XV əsrin görkəmli şahmatçısı Səmərqəndli Əli Şətrənci idi. O, Teymurləng imperiyasının birinci şahmatçısı şərəfinə layiq idi. Güman edilir ki, XV əsrə aid olan şahmat traktatı Əli

Şətrəncinin qelemindən Qixmişdir)'. Onlar bu fikiri söylədikdən sonra XV əsrə aid olan həmin Şahmat traktatını səhi olaraq bir neçə sətirlə təhlil edirlər. Z.Xocayev 1964-cü ildə yuxarıdakı fikirləri yenə də təkrar edərək onu «Şahmat lüğəti»nə daxil etdirmişdir. Bundan əlavə, «Şahmat lüğəti»nin (Moskva 1964-cü il) müəllifləri yuxarıdakı faktların doğruluğunu yoxlamadan Z.Xocayev və F.Dümmelin 1951-ci ildə «Шахматы В СССР» jurnalının 10 və 11-ci nömrələrindəki məlumatlarına əsaslanaraq lüğətin 187-ci səhifəsində «Əli Şətrənci» (XV əsr) adlı başlıq altında yazırlar: «Əli Şətrənci orta əsrlərin görkəmli ustasıdır, əsl Şəmərqənddendir, Teymurləng imperiyasının birinci şahmatçısı hesab edilir. Şahmat ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərmiş, özünün Şahmat traktatı var ki, bu, 60 mənsubdan ibarətdir. Bundan 19-u özünüdür». İ.Birbrager də XII əsrdə yaşamış Əli Şətrəncini XV əsrin görkəmli şahmatçısı kimi qələmə verərək onun bir Şahmat məsələsini 1961-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabına daxil etmişdir. Aparılan tədqiqatlar inandırıcı surətdə sübut edir ki, Təbrizli Əlini Şəmərqəndli Əli adı ilə qələmə verən bu göstərdiyimiz müəlliflər yanlışdır. Teymurləng imperiyasının birinci şahmatçısı Şəmərqəndli Əli deyil, Təbrizli Əlidir. Daha doğrusu, Əli Şətrənci Şəmərqəndi və Xacə Əli Təbrizi tamamilə başqa-başqa çoxlardır. Əli Şətrənci Şəmərqəndi XII əsrdə Şəmərqənddə yaşadığı halda, Xacə Əli Təbrizi XIV əsrin ikinci yarısı və XV əsrin başlanğıclarında əvvəlcə Təbrizdə, sonra isə Şəmərqənddə yaşamış çox güman ki, orada da vəfat etmişdir. Əli Şətrənci əsasən şairliklə məşğul olmuş, Şahmata isə ancaq bir həvəskar kimi yanaşmış, Əli Təbrizi isə öz dövrünün ən qüvvətli şətrənc ustası kimi

peşəkar şahmatçı olmuşdur. Fikrimizi isbat etmək üçün mənbələrə müraciət edək. XII əsrin sonunda yaşamış məşhur ədəbiyyatşünas Lütfəli bəy Azər Bəkdili «Təzkireyi-Atəşkədə» əsərində Əli Şətrəncinin adını «Əbu Əli əş-Şətrənci Şəmərqəndi» deyərək yazıb onun haqqında aşağıdakı məlumatı verir: «Əbu Əli əş-Şətrənci Şəmərqəndi incə və dəqiq Söz baxçasının bağbanıdır, şahlar haqqında mədhlər yazmışdır. Şeyrlərindən ancaq biri məlumdur ki, onun da məzmunu belədir: «Ey qardaş, Sən evdə olmayanda Sənin gözəl gəlinin hamilə olubsa, ondan incimə, bədgüman olma, çünki toyuq əgər cins toyuq olsa, Xoruzsuz da yumurtlayar». Lütfəli bəy Azər Bəkdili Əli Şətrənci haqqında verdiyi məlumatı bununla da bitirir. Lələbaşı adı ilə şöhrət tapmış Əmirü-ş-Şüəra Rzaqulu xan Hidayət (XIX əsr) məşhur «Məcməü-l-Füsəha» əsərində yenə Şəmərqəndli Əli haqqında məlumat verir. O yazır: «Əli Şətrənci Şəmərqəndi Xacə Dehqan Əli adı ilə məşhur idi. Bələğət karvanının ağası və fəhəhət dəftərinin ilk zinətli vərəqi idi. Söz meydanında şahlar piyada gəlib onun fikir atının ayağının altına rüx sürtdülər. İdrak ərsəsində fil bədənli fərzinlər, müdrək şahlar onun qarşısında mat qalardı. Lameyi Cürcani və Şəms Xalid ilə müsahib olub Suzənindən Şairlik qaydalarını kəsb etmişdi. Həkim Süzəni onun haqqında mədh demiş və bir neçə qəsidə yazmışdır. Fəzilətli və səxavətli bir şəxs idi». Daha sonra Rzaqulu xan Hidayət Əli Şətrəncinin şeir yazmaq bacarığını təsdiq etmək məqsədilə bir şeirdən parçalar getirir. Gördüyümüz kimi, «Məcməü-l-Füsəha» müəllifi Şəmərqəndli Əlinin Şairlik istedadını yüksək qiymətləndirir, hətta onun müsahiblərindən Cürcanda doğulub Şəmərqənddə vəfat etmiş şair Lameyi Cürcaninin və şair Şəms Xalidin adlarını

çəkir, Əlinin Səmərqəndin görkəmli şairlərindən həkim Suzəni Şəmsəddindən (vəfatı 1173-cü il) dərs aldığını qeyd edir. XIX əsr görkəmli türk alimi Şəmsəddin Sami bəy «Qamusu-l-Elam» əsərində Əli Şətrəncinin adını «Əbu Əli Səmərqəndi» — deyə yazıb haqqında yalnız aşağıdakı məlumatı verir: «Məşareyi-şüəradən olub, şətrənc oynamaqda məharətnaməsi olduğundan «Şətrənci» təxəllüsü ilə şöhrət bulmuşdur». Bundan sonra, Əli Şətrəncinin bir şeirindən parçalar gətirməklə kifayətlənir. V.V.Bartold Əli Şətrəncinin «Türküstan şairi» olmasını qeyd edərək yazır: «XI-XII əsrlərdə yerli təbiət və həyatı əks etdirən əsərlər az idi, onlar isə istisnalıq təşkil edirdi, çünki çox şairlər Şərabı, sevgini, hökmdarları tərif edirdilər. İstisnalıq təşkil edən şairlərdən ən məşhuru XII əsrin sonunda yaşamış Türküstan şairi Dehqan Əli Şətrənci idi». Bartold da Əlinin şeirlərindən yalnız bir nümunə gətirir. Nəhayət, şahmatın tarixinə dair çox qiymətli tədqiqatlar aparan ingilis tarixçisi H.Merreyə müraciət edək. O, yazır: «Teymurun rəqibi o dövrdə məşhur İran şahmatçısı və şahmat məsələləri tərtib edən Əli idi. Teymur onun köməyi ilə Şahmat məsələləri tərtib edirdi». H.Merrey Xacə Əli Təbrizini Əli Şətrənci kimi tanımaqda, əlbəttə, səhv etməmişdi, çünki Əli Təbrizi Xandəmir dediyi kimi, Teymurləngin məclislərində Əli Şətrənci kimi tanınırdı. H.Merrey hətta Əlaəddin adlı başqa bir Azərbaycan şahmatçısının o dövrdə də yüksək istedad sahibi olması haqqında məlumat verir. Beləliklə, aydın olur ki, Xandəmir, Zeynəddin Vasifi, H.Merrey, M.Terbiyyet, H.Arasli və Q.Beqdeli XIV—XV əsrlərdə yaşamış Təbrizli Xacə Əli haqqında məlumat vermişlərsə, Şəmsəddin Sami bəy, Lütfəli bəy Azər, Rzaqulu xan Hidayət və V.V.Bartold

XII-XIII əsrlərdə yaşamış Səmərqəndli Əli şətrənci haqqında danışıqlar. Deməli, bu böyük alim və tədqiqatçılar Xacə Əli Təbrizi ilə Əli şətrənci Səmərqəndini bir-birinə qarışdırmayaraq onların tamamilə başqa-başqa şəxsiyyətlər olduğunu göstərmiş, hər biri haqqında ayrıca məlumatlar vermişlər. Nəhayət, Azərbaycanın ən görkəmli orta əsr «qrossmeysteri» hesab edilən Xacə Əli Təbrizinin şahmat yaradıcılığı haqqında aşağıdakıları demək olar. Belə məlum olur ki, Xacə Əli hələ gənc yaşlarında peşəkar şahmatçı kimi bir çox şəhərləri gəzib dolaşaraq özünün geniş şahmat biliyinə malik olmasını ustalıqla nümayiş etdirirdi. Odur ki, Xandəmir onu «ruzigarin ustadi» adlandırır. Xacə Əli geniş fantaziyaya malik olmaqla uzaq və dəqiq hesablamalarda əvəzsiz oyunçu idi. Odur ki, o, öz topunu hor hansı bir rəqibə qabaqcadan güzəştə gedib onu asanlıqla məğlubiyyətə uğrada bilirdi. Xacə Əli Təbrizi şahmat taxtasına baxmadan da oynamaqda çox mahir idi. Bu cür oyun barədə ilk məlumat 970-ci ilə aiddir. Həmin il Yunan səyyahı Çələbi Tripoliyada bir adamla, 1266-cı ildə Florensiyalı Butseka üç adamla taxtaya baxmadan oynayır. Şərqdə də belə oyunlar barədə məlumatlar vardır. Lakin heç kəs dörd adamla şahmat taxtasına baxmadan oynamamışdı. Hətta məşhur Filidor üç-dörd adamla oynadıqda hamını heyratə gətirmişdi. Lakin Filidordan təqribən iki yüz il əvvəl Xacə Əli Təbrizi ilk dəfə dörd adamla bu cür oyun keçirib hamısını məğlubiyyətə uğratmışdı. Xacə Əli Təbrizi gözəl şahmat oynamaqdan əlavə son dərəcədə çətin həll edilən şahmat məsələləri də tərtib edirdi. Şətrəncin inkişaf etdirilməsində Xacə Əlinin olduqca böyük xidmətləri olmuşdur. O, şərq ölkələrində şahmat fikrinin inkişafına, onun dərinləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Onun

Şahmata dair yazdığı məşhur traktatı indi də öz əməli əhəmiyyətini saxlayır. Azərbaycan şahmat mədəniyyətinin inkişafında Xacə Əli Təbrizin böyük xidmətləri olmuşdur. Xacə Əli Təbrizi əl-Şətrənci və Əli Şətrənci Səmərqəndi haqqında məlumatları müqayisə etmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salmaq.

Qasım Bəy Zakir (1784 – 1857)

Azərbaycan satirik poeziyasın görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakir böyük şahmat həvəskarı idi. Şair istər satirik və istərsə də müxtəlif məzmunlu şeirlərində bu oyunun qaydalarından, onun daşlarının hərəkətindən qüvvətli vasitə kimi istifadə etmişdir. Biz Zakirin şahmat taxtası üzərindəki rəqiblərinin adını dürüst bilməsək də, hər halda bunu söyləmək mümkündür ki, o, dostları M.F.Axundov, Baba bəy Şakir və dövrünün digər görkəmli adamları ilə çoxlu şahmat oynamışdır. O, bir şeirində Şahmatın bütün daşlarının (Şah, vəzir, top, at, fil, piyada) adını çəkərək dostu və qohumu Baba bəy Şakirin vəfatından sarsıldığını qəmli misralarla izhar etmişdir.

O. «Diriqa, getdi bir-bir dərdbilənlər, fərd mən qaldım» — deyə başladığı bu şeirində Baba bəyin ölümündən ürək ağrısı çəkdiyini belə ifadə edir:

Vəziri şah rüx tutdu piyada xaneyi-fərzə, Səməndi-fil ləng oldu, dağıldı nərd, mən qaldım". —

misralarında şair şahmat və nərd oyunlarından bədii vasitə kimi istifadə edir, həcvkarlıqda yüksək istedad sahibi olan «dərdbilən», «mehriban» Baba bəy Şakiri «vəzirü-şah» adlandırır, onun piyada bir vəziyyətdə «xaneyi-fərzinə» (burada O dünya, axirət, həqiqət mənzili

mənasındadır) getməsinə ürək ağrısı ilə təsvir edir. Baba bəyin vəfatından sonra Zakir bu dünyanın (burada nərd dünya mənasındadır) dağıldığından acı-acı şikayətlənir özünü «bihünər» şagird, onu isə «ustad» adlandırır. Zakir Qarabağ xanı Cəfərqulu xana yazdığı və şahmatın da adını çəkdiyi şeirində ölkənin ümumi vəziyyətinin acınacaqlı olduğunu təsvir edib göstərir ki, halımız günbəgün yaman olur, ölkənin «maili-kart» olan bir adama tapşırıldığına görə də yaman yaxşıdan irəli düşür. vilayətimiz dağılıb əldən gedir.

Şair qeyd edir ki, dövr, zamana vəzirlərə, vilayət hakimlərinə, xanlara, bəylərə elə hüquq, ixtiyar vermişdir ki, ölkədə istədiklərini edirlər. Zakir cahil adamları şahmatın piyadasına, mərd və dövrünün elm, sənət adamlarını isə ata bənzədərək göstərir ki, məmləkət elə bir günə qalmışdır ki, piyadalar (cahil adamlar) atın (mərd adamların) yolunu kəsirlər, avara adamlar ortalıqda cövlan edir, ağıllı adamlar isə «qəm evində» — bu dünyada mat olurlar. Burada da şahmatın bütün daşlarının adı yerində çəkilir və şair bunların vasitəsilə ölkənin vəziyyəti haqqında adama tam bir təsəvvür yaradır.

Qasım bəy Zakirin şahmatdan bu cür bədii vasitə kimi istifadə etməsi göstərir ki, XVIII-XIX əsrlərdə Qarabağın müəyyən dairələrində bu oyun geniş yayılmış mədəni əyləncələrdən biri idi.

Seyid Əbülqasim Nəbati (1812–1873)

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən biri olan Seyid Əbülqasim Nəbati əsasən xalq şeiri səpgisində qoşmalar yazdığından onun

əsərlərində şahmatdan bədii vasitə kimi istifadə edilməsinin tamamilə başqa bir əhəmiyyəti var, çünki bu, bir daha onu göstərir ki, şahmat oyunu aşıqlıq sənəti ilə məşğul olan sənətkarların da diqqətini cəlb etmişdir.

Məcnun binəvanı ayaq üstə saxlama bu şahı eşqbazı xilas elə matidən. — deyən şair yarına müraciət edir, özünü Məcnun adlandırır, eşq yolunda mat qaldığını bəyan edir və yarından təvəqqe edir ki, eşqin — şahmatın şahı olan bu Məcnunu matdan xilas et, onu azadlığa çıxar, qoy vəslinə yetsin. Füzuli kimi Nəbati də özündən əvvəlki sənətkarlardan fərqli olaraq şahmatın şahı dedikdə eşq oyununun şahı olan aşıqi nəzərdə tutmuşdur ki, bu da eşq macərəsini şahmat oyununa bənzətməyin ən gözəl nümunəsidir. Nəbati başqa bir şeirində özünün mat olduğu xananı, yeri göstərir.

Nəbati Şahmat oyununa yaxından bələd olduğuna görə də belə bir fikir söyləmək mümkündür ki, o dövrdə şairin vətəni olan Qarabağda, o cümlədən Üstibin kəndində, gəzib dolaşdığı Ağdamda, Əsgəranda, Lənkəranda, Salyanda şahmat oyunu bir mədəni əyləncə kimi məşhur idi və şair yeri düşdükcə bu oyunla da məşğul olurdu.

Şahmat və islam dini

İslam dininin müqəddəs kitabı olan Quranda şahmat haqqında heç bir göstəriş yoxdur və təbiidir ki, ola da bilməzdi, çünki Quran tərtib edilən zaman bu oyun orablero malum deyildi. Onların şahmatla tanışlığı 632-ci ildən, yəni İrani istila etdikdən sonrakı dövrə aiddir. Çox keçmədən ərəblər istila etdikləri yerlərin adət və ənənələrinə öz münasibətlərini bildirdikləri kimi, şahmata da

münasibətlərini bildirdilər. İlk dövrdə onların diqqətini şahmat oyunundakı incə və mürəkkəb mübarizə cəlb etdi. Ərəblər bu oyunu nəinki öyrəndilər, hətta onu özləri ilə aparıb Qərbi Avropaya da çıxartdılar. VII-VIII əsrlərdə ərəblər içərisində şahmat oyunu özünə geniş yer tutdu. X əsrdə Əbu-Hafiz, Əl-Ədli və qeyri qüvvətli ərəb şahmatçıları meydana çıxdı. Bağdad xəlifələri şahmata böyük həvəs göstərdilər. Harun ər-Rəşid, Əl-Məmun əl-Müktafi və qeyriləri öz saraylarında şahmat yarışları keçirirdilər. Bu oyun ərəblərin yürütdüyü siyasətə də uyğun gəlirdi. Məlumdur ki, İslam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbər islam dinini yaymaq məqsədilə ailə başçılarına məsləhət görmüşdü ki, hər b sənətini özləri öyrənməkdən əlavə, öz uşaqlarına da təlim etsinlər, igidlik və düşməne hücum qaydalarını bilsinlər. Şahmat oyununda müharibə səhnələri təsvir edildiyindən ərəblər onu uşaqlarına da öyrədirdilər. Hətta IV xəlifə Əli ibn Əbutalibin dostu Əbu Hüreranın özü uşaqları dəvət edib onlarla şahmat oynayırdı. Bu barədə məlumat verən

Əs-Suli Əbdüləziz bin Əli adlı bir şəxsin dediklərinə əsaslanaraq göstərir ki, başqa bir görkəmli din xadimi Əli Müslüm bin ən-Nazar da Əbdüləzizin başqa şəxslərlə şahmat oynadıqlarını görüb heç bir söz deməmişdi. Hətta İraqda bin Əli-Abbas dövləti zamanı kim şahmatı bilirdisə, ona xüsusi hörmət qoyulurdu. Dördüncü Xəlifə Əli ibn Əbutalibin özünə gəldikdə onun müasirlərindən Müsəddədin bin Abdulla bin Davudun verdiyi məlumat maraqlıdır. Onun deməsinə görə, bir dəfə Əli şahmat oynayanların yanından keçərkən oyunçuların səssizcə oturub daşlara baxdıqlarını və fikirləşdiklərini görüb soruşmuşdu ki, «bunlar nə abidələrdi ki, siz onlara tamaşa

edib, onlardan asılı qalmısınız?». Oyunçular şahmatın bir oyun olması barədə Əliyə izahat vermişlər. Əs-Suli göstərir ki. Əli bu oyunu qadağan etmək və yaxud da bəyənib oynamaq barədə heç fikir söyləmədən çıxıb getmişdir. Daha sonra Əs-Suli qeyd edir ki. Əli, ümumiyyətlə, şahmat oyunu ilə maraqlanmamışdır, lakin bununla belə onu qadağan etmək barədə söz də deməmişdir. İslam dininin görkəmli xadimlərindən Bəhlul ibn İshaq da Şahmat fiqurlarının adam və heyvan surətlərində olduğuna görə bu oyuna rəğbət bəsləməzdisə də, onu oynayanlara bunu qadağan etməzdi. Şahmat fiqurları canlıların heykəllərini xatırladığından zaman keçdikcə ərəblər onun Quran ruhuna zidd olduğunu gördülər və «canlıları ancaq Allah yarada bilər» deyərək şahmatı qadağan etməyə başladılar. Ərəblərin içərisində bu müdrək oyundan əl çəkmək istəməyənlər də meydana gəldi. Onlar dinin ruhuna zidd olmamaq üçün həmin fiqurların şəkilini dəyişmək qərarına gəldilər. Şahmat fiqurları insan (Şah, vəzir, piyada) və heyvan (at, fil) şəkillərinə oxşamasın deyərək onların başlarını kesib adi bir ağac parçasına çevirdilər. Beləliklə də, yeni ərəb Şahmat fiqurları meydana çıxdı. Din xadimləri şahmatı qadağan edərkən daha bir sıra məqsədlər güdürdülər. Onlar çalışırdılar ki, xalq kütlələri Şahın mat edilə bilməsi kimi üsyankar bir fikiri taxta üzərində görməsinlər. Bu ideya güya adamlarda Şahlara qarşı müəyyən fikir yaradar. Daha sonra din xadimləri çalışırdılar ki, piyadanın vəzirə çevrilməsi məsələsindən xalq kütləsi xəbərsiz qalsın. Məlumdur ki, piyadanın vəzirə çevrilə bilməsi şahmat oyununda demokratik ünsürlərdən biridir. Rühənilər hesab edirdilər ki, bu ideyanı bilən adamda güya vəzir olmaq iddiası yarana bilər və sairə. Din

xadimləri aydın görürdülər ki, bu oyun insanda müəyyən estetik zövq yaradır, din isə estetik zövq yaradan hər şeyin düşmənidir. Din xadimləri sırası ərəbləri də şahmata qarşı qaldırıb onların fikirini zəhərləmişdilər.

İsveçrə Şərqsünası Adam Mets IX əsrdə xilafətdə vəzir olmuş Əbu-l-Qasım Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Məruf ər Rahib el-İsfahaninin Kitab muxtarat el-Udoba və muxavarat əş-Şüəra və-l-Buləha» adlı kitabına Əsaslanaraq yazır: «Bu fikir ondan irəli gəlir ki, ruhanilər xalq kütlələri arasında şahmat oyununu hörmətdən salmağa çalışırdılar. Mədinə əhalisində də belə bir fikir yaradan məhz bu din xadimləri idi. İslam dininin müxtəlif təriqətləri də şahmata müxtəlif cür yanaşırdılar. Bütün məzhəblərdən fərqli olaraq VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində meydana gələn və əsaslı islamıyyətin görkəmli alimlərindən biri olan Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İdris Şafeyi tərəfindən qoyulan və nisbətən mütərəqqi mövqe tutan Şafeyilər məzhəbi şahmata müsbət münasibət bəsləyirdi. Şafeyilərin sonrakı başçılarından Seyid ibn Xəbir şahmat oynayanlara tamaşa edərdi. Bir dəfə ondan «Əgər Şahmat günahdırsa, niyə siz ona tamaşa edirsiniz?» — deyərək soruşduqda o, demişdir: Şahmat oyunu səfəvilər məzhəbində haram sayılır. Sufilərin bir hissəsi özlərini o qədər müqəddəs hesab edirdilər ki, hətta namaz qılmır və dua oxumurdular, iddia edirdilər ki, bunlara ehtiyac yoxdur. Onlar qadağan edilən şeyləri, məsələn, Şərabı, müxtəlif oyunları, o cümlədən şahmatı da qəbul edir və deyirdilər ki, biz Allahın özünü görürük, onunla danışıq, biz nə iş görsək, Allah özü bizə məsləhət görür və bu işlər həqiqətdir. İslam dininin geniş yayılmış sünnü məzhəbine aid olan Hənəfi təriqəti də şahmatı qəbul edirdi. Belə ki, Ravəndi özü də bu təriqətin

görməli nümayəndəsi olduğu halda, şahmata böyük əhəmiyyət verirdi. Məlumdur ki, o, XII-XIII əsr şahmatı barədə ətraflı məlumatlar da vermişdir. Ravəndiyə görə. Şahmat oyunu müsəlmanlar üçün «məkrühdür», yəni oynasanda olar, oynamasan da. Bu məsələdən bəhs edən Ravəndi belə məsləhət görürdü ki, şahmat oyna, amma çalış ki, namazın vaxtını keçirməyəsən, çünki namazı ancaq öz vaxtında qılmalısən. Şahmat isə Şəriətə görə, məkrühdür. X—XI əsrlərdə məşhur din xadimlərindən bəziləri şahmatla barışmışdılar. Məsələn, görkəmli din xadimi Səhl ibn Əbu Səhl (vəfatı 1013-cü il) deyirdi: «Əgər var-dövlətə ziyan dəymək təhlükəsi yoxdursa və ibadət etməyi öz vaxtında icra edirsənsə, şahmat iki dostun məşğuliyyətidir». Elə bu vaxtlar idi ki, məşhur Əbu Bəkr Əs-Sulinin şahmatdakı istedadı onu şöhrətləndirdi və onun xəlifə sarayına daxil olmasına imkan verdi. A.Mets yazır ki, əs-Suli bu dövrdə xəlifələrin sarayında görkəmli şahmatçı kimi şöhrət tapmışdı. Hətta belə məlumat var ki, əs-Suli (vəfatı 942-ci il) xəlifə ər-Radinin və onun oğlunun yaxın dostu olmuşdur. Lakin o, bir dəfə xəlifə Əlinin əleyhinə çıxış etdiyi üçün təqib edilmişdi. Görünür, bu təqib onun şahmata münasibəti ilə əlaqədar deyildi. X əsr müsəlman alimlərindən bəziləri qumarbazlığın əleyhinə çıxdıqları zaman şahmata ehtiyatla yanaşdılar. Məsələn, Osman bin Musa adlı bir müsəlman alimi demişdi ki, namaza xələl gətirmirsə və qumarbazlıq üçün istifadə edilmirsə, şahmatı oynamaq olar. Qureyşi qəbiləsindən olan adamlardan şahmat oynayanlar var idi. Akademik V.V.Bartold ibn Ərəbşaha istinad edərək göstərir ki, XV əsrdə Səmərqənd Şeyxülislamı Əbdülməlik özündə şahmat oynayırdı. Halbuki bu dövrdə islam dini şahmatı qəbul

etmirdi. İslam dininə sitayiş edən ayrı-ayrı adamların şahmat oyunu ilə maraqlanmalarına baxmayaraq, ümumiyyətlə, bu din şahmatı bütün müsəlmanlar üçün günah iş elan etmişdi. Bu oyunla maraqlananlar təqib edilirdi. Buxara əmirliyində Şahmat oyunçuları şiddətli surətdə təqib edilirdi. XIX əsrin qüvvətli oyunçularından Buxaralı Əhməd Xoca Əmirin təqibindən qaçıb Tacikistanın Dağlıq yerlərində gizlənmişdi. XVIII-XIX əsrlərdə islam dininin görkəmli xadimləri, dini mədhiyyə yazmaqla məşğul olan Şairlər Şahmat oyununa qarşı açıq-aşkar hücumla keçdilər. Onlar iddia edirdilər ki, şahmat oyunu ilə məşğul olmaq müsəlman dininə zidd hərəkətdir. Dərbənd şairi Qumri açıq-aşkar deyirdi ki, «Hüseyn məddahı Şətrənc ilə məşğul olmalı deyil». Belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqının görkəmli mütəfəkkiri M.F.Axundov elmi surətdə sübut etdi ki, cəmiyyətin mədəni həyatında estetik zövq yaradan vasitələrdən biri də şahmatdır. Görkəmli maarifpərvər şair S.Ə.Şirvani şahmatı müdafiə edib məddah şairlərə qarşı çıxdı və göstərdi ki, şahmat mədəni bir eylencedir. Dediklərimizə yekun vursaq, qeyd etməliyik ki, islam dininin şahmata münasibətini əsasən iki dövrə bölmək olar: Birinci dövr VII-X əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə şahmat oyunu islam dininin təsir dairəsindən kənarında inkişaf edirdi. Xəlifələrin bəzilərinin bu oyuna maraq göstərmələri şahmatın inkişafına az da olsa, müsbət təsir edirdi. Görkəmli ustaların meydana çıxması da bu dövrə təsadüf edir. İkinci dövr isə XI əsrdən sonra ta XIX əsrə qədər davam etmişdir. Artıq XI əsrdən sonra islam dini getdikcə daha artıq mürtəcə xarakter almağa başlayır. Din hər şeyə qarışır, insan həyatının müxtəlif sahələrinə nəzarət edirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu doqquz əsr

müddətində tək-tək din xadimləri şahmatla maraqlansalar da, ümumiyyətlə, islam dini Şahmatı müsəlmanlar üçün günah iş hesab etmiş, onun inkişafına hər vasitə ilə maneçilik törətmişdir. Bu da onunla əlaqədardır ki, zaman dəyişdikcə din öz mahiyyətini dəyişib daha irticaçı olur, xalqın maariflənməsi və onun cəhalət girdablarından xilas olmasına qarşı hər cür mübarizə vasitələrinə əl atırdı. Lakin dinin bu hücumları da şiddətli əks hücumla qarşılandı. Məsələn, əgər XIX əsrə qədər ayrı-ayrı elm, Sonet adamları məşğul olur və ondan yalnız qüvvətli bədii vasitə kimi istifadə edirdilərsə, artıq XIX əsrdə şahmatı islam dininə qarşı qoyan M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani kimi simalar meydana çıxdı. Buna görə də XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yaranmış ədəbi məclislərdə şahmat oyunu mədəni bir əyləncə kimi geniş yer tutmağa başladı.

Mirzə Fətəli Axundov (1812–1878)

Azərbaycan şahmat mədəniyyəti tarixində görkəmli filosof M.F.Axundov xüsusi yer tutur. Əgər M.F.Axundova qədərki alim və şairlərimiz Şahmat oyunu ilə yaxından maraqlanıb ondan bədii vasitə kimi istifadə edirdilərsə, o, şahmatı incə sənətlər sırasına daxil edərək onu İslam dininə qarşı qoyurdu.

M.F.Axundov 1864-cü ildə Tiflisin Qocur yaylağında «Şahmat oyunu» adlı şeiri yazaraq əvvəlcə onun bütün qaydalarını aydın şəkildə təsvir etdi. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, böyük mütəffəkir əvvəlcə bu şeiri «Qamusı Firuzabadi» kitabının cildinə özü nəstəlik xətti ilə köçürmüş, sonra isə onun oğlu Rəşid bəy tərəfindən üzü

çıxarılmışdır. Bu da onu göstərir ki, Rəşid bəy də şahmatla maraqlanmışdır.

Tarixdə fəlsəfi dərsliklərin şeirlə yazılması halları olmuşdur. Şərq ölkələrinin bir çoxunda nəzmlə dərsliklər yazılmışdır. Qərbdə də belə hallar məlumdur. Romalı Lukresiya Karrın «Təbiət haqqında» kitabı da nəzmlə yazılmışdır. Nəzm isə məlumdur ki, şeir demək deyildir. O, dilin müəyyən ifadə ölçüsüdür ki, «Şətrənc oyunu» şeiri də bu baxımdan yazılmışdır. Şərqdə şahmatın Şətrənc forması haqqında bu qayda ilə ilk şeirə biz XII əsr ərəb şairlərindən İbn-Əzra və İbn Yəhyanın yazılarında rast gəlirik. Bu müəlliflərdən fərqli olaraq, M.F.Axundov şətrəncin deyil, onun müasir forması olan şahmatın qaydalarını nəzmə çəkmişdir. Güman edilir ki, o, şahmat oyununa dair Şərq ölkələrində müəyyən bir yığcam dərslik olmadığından uzun-uzadı yazılar əvəzinə, şeirə əl atmış və əzbərləmək yolu ilə tez bir zamanda yayılmasına ümid bağlamışdır. «Şahmat oyunu» şeirinin meydana çıxdığı tarixi şəraiti biz əvvəlcə göstərmişik. Bu şeir XIX əsrdə Şahmata hücum edən din xadimlərinə kəskin cavab idi. «Şahmat oyunu» şeiri bütün şərq ölkələrində şahmat aləmini öz mənəşəsində sıxan İslam dininə qarşı ittiham kimi səslənib Şahmat mədəniyyəti sahəsindəki durğunluğu sarsıtdı. O, ictimai mövzuya həsr edildiyindən realist sənətkarlıq üçün səciyyəvi əsərdir. Burada şahmat daşlarının hərəkət qaydaları elə gözəl, aydın və sadə dildə təsvir edilmişdir ki, şahmatı heç bilməyən bir şəxs bu gün bu şeiri diqqətlə oxusa, heç şübhəsiz ki, şahmatı çox asanlıqla öyrənib onun mürəkkəb mübarizəsindəki əsl məqsədini tezliklə başa düşə biləcəkdir. Əgər şahmatı yeni öyrənənlər üçün yazılmış dərslikləri bu şeirlə müqayisə

etsək, deyə bilərik ki, o. irihəcmli bir kitabın poeziya dilində yığcam. gözəl aydın şəkildə şərhidir. Həmin şeir Şamil Cəmişid tərəfindən farscadan tərcümə edilmişdir: Bir şah, bir vezirdir, iki fili-nər. İki at, iki top durur səfərbər. Səkkiz piyada da ikinci səfdə, Şaha keşikçidir qabaq tərəfdə. Altmış dörd xanadır oyun məclisi. bəzisi qaradır. ağdır bəzisi sakit gedə bilər şah xana-xana İrəli, ya geri bütün dörd yana.

M.F.Axundov şahmatın oyun «məclisini» belə təsvir edir: «Bir şah, bir vəzir, iki fil, iki at, iki top, səkkiz piyada hər tərəfdə olmaqla bu məclisi təşkil edir». Taxta altmış dörd xanalıdır. Şah bir xana irəliyə və geriyyə qeyli-qalsız hərəkət edə bilər. Vəzirin hərəkəti düz və çəp, meydanı isə geniş və uzundur. Fillər daima çəp gedir, atlar iki xana düz, sonra çəpinə gedir. Rəqibin hər hansı bir daşını görsə. əzrayilə dönür. Piyada düz gedir, yanakı olduqda vurur. Piyada düşmənin 8-ci xəttinə çatarsa, hər hansı bir daşa çevrilir. Əgər şah köməksiz və tək qalsa, düşmən ona hücum keçər, o artıq əsirdir, sən şahı mat say, çünki onun ölüm günüdür.

«Şahmat oyunu» şeirindən bir il sonra 1865-ci ildə tamamladığı siyasi-fəlsəfi əsəri olan «Kəmalüddövlə məktubları»nda M.F.Axundov şahmatın ictimai məzmununa malik olmasını, onun estetik zövq yaradan vasitələr sırasına daxil edilməsinin səbəblərini elmi nöqteyi-nəzərdən əsaslandırır sübut etdi.

Böyük mütəfəkkir müsəlman rühanilərinə üz tutub yazırdı:

«Siz nəyə əsasən adamları bu dünyanın nemətlərindən məhrum edirsiniz? Nəğmə oxuma, haramdır; nəğməyə qulaq asma, haramdır; rəqs etmə, məkruhdur; rəqsə tamaşa

elemə, məkruhdur, saz çalma haramdır; saza qulaq asma, haramdır; «şahmat oynama, haramdır; nord oynama, haramdır»: şəkil çəkmə, haramdır; mənzildə heykəl saxlama, haramdır. Bir halda ki, bunların hər birisi müəyyən ölçüdə olarsa, «insan düşüncəsinə cila verir, əqli saflaşdırır və artırır». Çünki insan təbiəti şadlıq və kədər üçün çox həssasdır. Hər bir hissini özünəməxsus qüvvələri vardır ki, bunlar bekar qaldıqda kütləşib fəaliyyətindən düşürlər. Necə ki, əli və ayağı bircə il hərəkətsiz saxlasan, quruyub şikəst olar. Eləcə də sevinc və şənlik bəxş edən vasitələrdən uzaqlaşmaq hissələrin sütləşməsinə və aqlın kütləşməsinə səbəb olar. M.F.Axundov bununla da musiqinin, heykəltarılığın, rəssamlığın, nəğmənin, Şahmatın, nərdin insan təbiətinə fərəh verən vasitə olduğunu və buna görə də insanlar üçün zəruriliyini elmi surətdə isbat etdi. O, müsəlman rühanilərinə üz tutub yazırdı ki, əgər siz xalqın qayğısına qalmaq istəyirsinizsə. Şərabı qadağan etdiyiniz kimi, qumarı da qadağan edin. M.F.Axundov özü çox gözəl şahmat oyunçusu idi. O, dost və tanışları ilə şahmat və nərd oynamaqdan, Söhbət etməkdən, birlikdə musiqiyə qulaq asmaqdan xüsusi zövq alırdı? Onun dost və yaxın yoldaşları Bestujev-Marlinski, Q.Eristavi, İ.Çavçavadze, Y.Polonski şahmata böyük maraq göstərirdilər. M.F.Axundovun yaxın dostu və Tiflisdə uzun illər iş yoldaşı olmuş şair Y.Polonski qüvvətli şahmatçı idi. Onların arasında tez-tez Şahmat döyüşləri olurdu. M.F.Axundov öz dostunda şahmata elə bir böyük maraq oyatmışdı ki, Y.Polonski Tiflisdən Peterburqa gedəndən sonra orada şahmat klubuna üzv yazılmışdı. Y.Polonski, İ.Turgenyev və L.N.Tolstoyla da dost idi və onlarla çoxlu şahmat oynayırdı. M.F.Axundovun şahmat

oyunu haqqındakı fikirləri Şərqi şahmatında dönüş yaratdı. Azərbaycan ziyalılarının çoxu bu oyunu öyrənməyə başladı. Bununla belə, M.F.Axundovun «Şətrənc oyunu» seiri və onun şahmata dair digər fikirləri uzun illərdən bəri islam dininin təzyiqi ilə şahmat aləmini bürümüş dərin sükutu pozdusa da, yene de o dövrdə bu oyunun əməli əhəmiyyətini az adam başa düşürdü.

Azərbaycan şahmat istilahları

Şahmat Hindistan sərhədlərini keçib başqa ölkələrə yayıldıqdan sonra hər yerdə eyni dərəcədə inkişaf etmədi. Hər xalqın tarixində baş verən hadisələr, onun mədəni səviyyəsi, milli və məişət xüsusiyyətləri şahmatın inkişafına öz təsirini göstərməyə başladı. Xalqların həyatında bəzən elə hadisələr baş verdi ki, onlar şahmatın inkişafına maneçilik törətdi və yaxud da əksinə, onun inkişafı üçün imkanlar yaratdı. Elə xalqlar oldu ki, şahmatı qəbul etdikdən sonra onun daşlarının adlarını dəyişib özlərinə müvafiq şəkllə saldılar, elə xalqlar da oldu ki, milli və məişət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq və həm də şahmatın qədim mənasına xələl gətirməmək məqsədilə bu adları eyni ilə saxladılar. Şahmat daşlarının bu qədim adları özözlüyündə həmin xalqın tarixində şahmatı öyrənmək nöqtəyindən böyük əhəmiyyətə malikdir.

Şahmat Azərbaycanda məlum olduqdan sonra bu oyunun və onun daşlarının adları əsaslı dəyişikliyə uğramadı. Bu da, əlbəttə, bir tərəfdən Azərbaycan, Orta Asiya, İran xalqlarının tarixən bir çox cəhətdən bir-birinə yaxınlığı ilə izah edilirsə, digər tərəfdən inandırıcı surətdə sübut edir ki, bu xalqlar şahmata, zaman etibarını ilə kiçik bir

fərq nəzərə alınmazsa, təqribən eyni vaxta yiyələnmişlər. Lakin şahmat daşlarının adlarının Azərbaycan dilində olduğu kimi saxlanılmasının əsas səbəbi bir də ondan ibarətdir ki, bu adların çoxu bizim ana dilimizdə, klassik ədəbiyyatımızda əsrlər boyu işlənərək Vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Azərbaycan şahmat istilahlarını nəzərdən keçirək:

ŞAHMAT — «Şah» və «mat» sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək oyunun əsas mahiyyətini ifadə edir. «Şah» sözü Azərbaycan, fars, tacik, türkmən, özbək, hind dillərində «hökmdar», «mat» sözü isə mənşə etibarını ilə hind və ərəb sözü olub mənası «ölmək» deməkdir. «Mat» sözü öz mənşəyini hind və ərəb dillərindən götürsə də, Azərbaycan dilində «ölmək» mənasında deyil, «ümitsiz vəziyyətə düşmək», «köməksiz qalmaq», «bir şeyə heyran qalmaq» kimi mənalarda işlədilir. Füzuli «halımın heyranlığı mat eylədi ulduzları» — dedikdə «mat» sözü «heyret etmək» kimi başa düşülür. Şair başa salır ki, ulduzlar da mənim halımı, vəziyyətimi gördükdə heyret etdilər. «Mat» sözü Azərbaycan klassiklərinin bir çoxlarının Şeirlərində məhz həmin mənada işlənmişdir. M.P.Vaqif «Sənin hüsnün mat eyləyib fələyi» — dedikdə yene də «mat» sözü «heyret etmək» kimi anlaşılır. Belə çıxır ki, qadının gözəlliyi fələyi heyretə qoymuş, onu çıxılmaz vəziyyətə salmışdır. Mikayıl Müşfiq də «mat» sözünü «heyretə qalmaq», «təəccüb etmək» və «çıkılmaz vəziyyətdə qalmaq» mənasında işlətməmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilində «mat» sözü ölmək deyil, «ümitsiz hala düşmək», «çıkılmaz vəziyyətdə qalmaq», «heyran olmaq», «heyret etmək» kimi anlaşılır ki, bunlar da şahmat oyununun məzmununa tam uyğun gəlir. Doğrudan da, «Şah

mat oldu» — dedikdə şah əslində ölmür, yəni o, başqa fiqurlar kimi vurulub taxtanın üstündən kənara qoyulmur, yalnız mat edilir, yəni onun bütün çıxış yolları elə bağlanılır ki, tərpnəməyə heç bir yeri olmur hind və ərəblərin «ölmək» mənasında işlətdikləri «mat» sözü isə əslində şahmatın məzmununa Azərbaycan dilindəki qədər münasib gəlmir. Ravəndi də mat sözünü «ölmək» kimi deyil, Azərbaycan dilindəki mənalarda işlətməmişdir. O yazır ki, şahmatın şahının getməyə yeri olmasa, o, mat olur. Fürsət Hüseyni Şirazi də eyni fikri təkrar edir və «mat sözü şatrançbazların işlətdikləri sözdür» — deyərkən bu sözü ancaq şahmat oyununa aid edir. M.F.Axundov «Şah meydanda yalnız qalsa, dövrəsini düşmən bürüyüb alsın, onda mat bil onu» — dedikdə bir daha aydın olur ki, burada da yenə şahın başqa daşlar kimi öldürülməməsindən danışılır. 1920-ci illərə kimi Azərbaycanda Şahmata «Şatranç» deyilmişdir. «Şatranç» öz mənşəyini hind dilindəki «çaturanqa» sözündən götürmüşdür ki, bu da sanskrit dilində «çatur» — «dərd», «anqa» — «dəstə» demək olub hind ordusunun dörd növlü tərkibdən (atlılar, fillər, arabalar və piyadalar) təşkil edildiyini göstərir. Şahmat ilk dəfə icad edilərkən ona «çaturanqa», «çaturratça» deyilmiş, bu oyun Orta Asiya və İrana yayıldıqdan sonra şahmatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq sözlər öz əvvəlki şəklini danışmaq prosesində dəyişərək «çotrong», «Şatrang», nəhayət, «Şatranç» şəklinə düşmüşdür. Odur ki, «şatranç» sözünü təkcə ərəblərə, yaxud da farslara aid etmək düzgün olmazdı. Orta Asiya, İran, ərəb. Azərbaycan xalqları öz ədəbi və danışmaq dillərində tələffüz nəticəsində sanskrit sözü olan Şatrançın şəklini dəyişib Şatranç halına salmışlar. Azərbaycan

danışmaq dilində şatrançın dəqiq olaraq hansı ildən və ya əsrdən işlədildiyini söyləmək mümkün olmasa da, hər halda burası aydındır ki, yazılı edebiyatımızın ilk nümayəndələrindən olan Qətran Təbrizinin əsərlərində bu sözə təsadüf edilir. Ondan sonra gələn bütün müəlliflərin əsərlərində «Şatranç» sözü işlənmiş, bu sözdən şahmat oyunu dünya, fələk, müharibə meydanı, eşq meydanı, həyat mübarizəsi və digər müxtəlif mənalarda istifadə edilmişdir. Lakin Azərbaycan dili müxtəlif tərkibli kənar, yad sözlərdən təmizlənməyə başlanıldığı zaman Şatranç sözü «Şahmat» sözü ilə əvəz edildi ki, bu da oyunun əsl mahiyyətini özündə əks etdirir. İlk dəfə yazılı ədəbiyyatımızda «Şahmat» Sözü 1932-ci ildə nəşr olunmuş R.Səfərovun «Şahmat oyunu» adlı kitabında təsadüf edirik. «Rus dilinin qısa etimoloji lüğəti»ndə belə bir fikir irəli sürülür ki, guya rus dilində işlənən «Шахматы» sözü almanca «Schach-matton» sözündən götürülmüşdür. Zənnimcə, bu, səhv fikirdir və i.M.Linder de bunun səhv olmasını hələ 1964-cü ildə göstərmişdir. «Шахматы» sözünü ruslar şərq xalqlarının dilindən götürmüşlər. Şərq müəlliflərindən çoxu şahmata «Şatranç» desələr də, onun əsl mahiyyətini ifadə etmək istədikdə «Şah mat oldu» — demişlər və «Şahmat» sözü də bu cümlənin qısa şəklidir.

MÖHRƏLƏR — Orta əsrlərdə şahmat daşlarına «möhrə» deyilirdi. Məsələn, «vəzir möhrəsi» dedikdə vəzir fiquru anlaşılırdı. «Möhrə» ərəb sözüdür və hər cür girdə şeyə, yumuru muncuğa deyildiyindən Şahmat daşlarına da aid edilmişdir. Nərd oyunundakı daşlara da möhrə deyilmişdir. Füzuli «möhrə» dedikdə şahmatın və nərdin adını çəkməsə də, aydın olur ki, hər hansı bir oyundakı

daşlar nəzərdə tutulur. İndi dilimizdə şahmat daşlarına möhrə deyilmir. Şah, vəzir və topa ağır daşlar, ata, filə yüngül daşlar. piyadalara isə sadəcə olaraq «piyada» deyilir. Bəzən dilimizdə və ədəbiyyatımızda «fiqur» sözünə də rast gəlirik ki, bu da həmin sözün beynəlxalq aləmdə işlənməsi ilə əlaqədardır.

ŞAH — Şahmatın əsas daşdır. Oyunu vəzirsiz və ya piyadasız davam etdirmək yaxud da lap əvvəlcədən bunlarsız oyuna başlamaq olar, lakin Şahsız olmaz. Çətrəng yaradılarkən bu daşa hindlilər «padşah», «Şah», benqallar «rac» demişlər. Şahmat Şərqə yayıldıqdan sonra bir çox xalqlar kimi azərbaycanlılar da ona «Şah» demişlər. Nizami Gəncəvi şah sözünü bir ölkənin şahı, hökmdarı, Şahmatın şahı mənasında işlətdiyi kimi, Şahmatın Şahına hücum edildikdə də bunu «Şah elan etmək» adlandırır". Azərbaycan şahmat ədəbiyyatında hazırda «Şah» dedikdə iki mənada: birincisi, Şahmatın şahı, ikincisi isə hücum edildikdə şah «Şah elan etmək» kimi başa düşülür".

VƏZİR — Azərbaycan klassik ədəbiyyatında vəzir sözünə «fərzin», «firzan» deyilmişdir ki, bu da öz mənşəyini ərəbcə «vzr» kökündən olan «Vazir», «Vəzir» kimi tələffüz edilən sözdən götürmüşdür. Bu sözün lüğəti mənası «ağırlıq», «öz ürəyinə yük gətirən», «Vəzifə daşıyan» deməkdir. Akademik A.Krımskinin“ fikrinə, «Vəzir» vəzifəsi dövlət quruluşunda ilk Abbasi xəlifələri dövründə (VIII-XIX əsrlər) meydana gələrək Samanidlərə keçmişdir. İranda Samanidlərin hökmdarlığına qədər olan dövrlərdə isə şahın yanında ən mühüm işləri görən adama müəllim, mürəbbi, rəhbər və ya dəbir deyilmişdir.

Azərbaycan dilində yazılmış Şahmat ədəbiyyatında biz «kraliça» sözünə rast gəlmədik. Lakin 1937-ci ilə kimi

şahmat ədəbiyyatımızda «fərzin» sözü işlədilmiş, həmin ildən sonra isə «Vəzir» – deyə yazılmışdır.

«Vəzir» sözü hazırda ərəbcə «ağırlıq». «yük» mənasında deyil, farsca «firzan». «fərzin», yəni «ağıllı», «müdrək Şəxs». «dövlət quruluşunda birinci nazir» kimi başa düşülür.

Bir məsələni qeyd edək. Qətran Təbrizidən başlayaraq Mirzə Ələkbər Sabirə qədər, demək olar ki, bütün yazıçı və şairlərimizin Vəzirə «fərzin», «firzan» demələri heç də o demək deyil ki, xalq öz məişətində də bu sözü belə işlətməmişdir. Əsla yox. Azərbaycan folklorundan görünür ki, bizim xalqımız öz danışığı dilində hələ qədim zamanlardan başlayaraq Vəzirə «Vəzir» də demişlər.

Orta əsr Şahmat qanunlarına əsasən «Vəzir» topdan Zəif idi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, dövlət quruluşunda birinci Şəxs olan vəzir çox uzaqlara getməməli, daima şahın yanında olub ağıllı məsləhətlər verməklə vacib olan ümumi işləri öz yoluna qoymalı idi.

Bu nöqtəyi-nazorden de vazira uzaqlara getmək səlahiyyəti verilməmişdi".

TOP — Hindistanda şahmat oyunu düzəldilən zaman bu daşa «raxta» (hindcə «divar sökən döyüş arabası» deməkdir) deyilmişdir. «Raxta» hind ordusunda təhlükəli silah kimi tətbiq edilirdi. Şahmat oyunu Hindistandan İran və Orta Asiyaya yayıldıqdan sonra hindcə «ratha» kimi tələffüz edilən «ratxa» sözünə Orta Asiya və İran xalqları «rux» deməyə başladılar. «Ratxa» sözünün Orta Asiya xalqlarının, ərəblərin və farsların dilində «rux» sözü ilə əvəz edilməsi iki mülahizədən irəli gəldi. Əvvəl farslarda döyüş arabası olsa da, «ratxa» sözü onlara tanış deyildi və

fars dilində bunun tələffüzünə oxşayan «rux» sözü var idi ki, bu da «üz, yanaq». «əfsanəvi yırtıcı quş» deməkdir.

Digər tərəfdən, hind ordusunda döyüş arabası təhlükəli silah olduğu kimi farsların əfsanəvi quşu olan rux da təhlükəli idi. Biz bu fikrə Birunide də rast gelirik. Bu barədə H.Zorinəzadə daha müfəssəl məlumat verir. O yazır ki, farslar «ratxa» sözünü olduğu kimi qəbul etmədilər. Çünki döyüş arabası farslarda var idi və buna «ərrabeyi-cəng» deyirdilər ki, burada da «ərrabə» sözü Azərbaycanca «araba» sözünün fars dilinə keçən şəkli. Deməli, Sasani İranda yaşayan bütün Xalqlar Şahmatla tanış olandan sonra «ratxa» sözünü özlərinə tanış olan «rux» sözü ilə əvəz edib «ratxa»ya «ərrabeyi-cəng» deyil, «rux» deməyə başladılar. Bunun bir səbəbi də budur ki, Serq xalqlarının nagillərində rux ele bir ofsanovi quşdur ki, guya kərgədanı və fili caynağına alıb öz balalarına aparırmış. Bu quş guya ən çətin vaxtlarda adamların haraylarına çatdığı kimi, şahmatdakı rux da çətin vəziyyətlərdə oyunçuya qələbə qazandıra bilir. Topa rux deyilməsi bu mülahizələrlə əlaqədardır və orta əsrlərdə ruxün indiki vəzir kimi qüvvətli olmasının səbəbi bu idi.

Pəhləvi əfsanəsində rux sözü yoxdur və təbii ki, ola da bilməzdi, çünki çətrəng Sasani dövlətinə hələ təzəcə gətirilmişdi. Biz rux sözünə ilk dəfə Firdovsinin «Şahnamə»sində rast gəlirik. İ.Orbeli və K.Treverin fikirlərinə əsaslanıb «Çatrak-namak»ın VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində yazıldığını qəbul etsək, deməliyik ki, «ratxa»nın danışq prosesində sıradan çıxıb yerini «rux»ə verməsi təqribən VIII-IX əsrlərə təsadüf edir. Azərbaycan ədəbiyyatının Qətran Təbrizidən başlayaraq, demək olar ki, əksər nümayəndələrinin əsərlərində «rux» sözünə rast

gəlirik. Onlar bu sözün hər iki (üz, yanaq, Şahmatın topu) mənasını da istifadə etmişlər. Xaqani «rux» sözünü musiqi aləti mənasında da işlətməmişdir. «Ruh mürcünün gör seyrini. Söylər Süleyman sirrini» – deyən Şair əfsanəyə görə, quşların Süleyman peyğəmbər ilə dostluğundan istifadə edir, rux quşunun oxumasını musiqi alətinin sədasına bənzədir və göstərir ki, musiqi insana zövq verdiyi kimi, mənim şeirlərim də gövhər saçır. Hazırda ratxaya (ruxə) Azərbaycan ədəbiyyatında top deyilir. Bəs top sözü Şahmata nə vaxt daxil olmuşdur? Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk bolqar, serb, xorvat dillərində də «rux»ə top deyilir. Təqribən min ildən artıq bir dövr ərzində Azərbaycan və İran xalqlarının «rux» adlandırdıqları daşa top deyilməsi yalnız top silahının meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, Səfəvilərin məşhur Çaldıran döyüşündəki (1514-cü il) məğlubiyyətinin Səbəblərindən biri de osmanlıların top silahına malik olmaları idi. Odur ki, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1628-ci illər) İran ordusunda da top silahı tətbiq edilməyə başlandı. Təqribən bu zamanlardan etibarən «top» sözü bir silah kimi Azərbaycan və İran xalqlarının dilində işlənməyə başlayır. H.Zərinəzadənin fikrincə, isti silahların çoxu Azərbaycanda hazırlandığı üçün «top» («tup») sözü də fars dilinə Azərbaycan dilindən keçmişdir. «Top», «tup», «dup» Səfəvilərə qədər «top». «kürəcik» mənasında işlənirdi". Bu da onunla əlaqədar idi ki, həmin silah topanı, çoxluğu, top yeri vururdu. Məşhur İran dilşünas alimi Bahar Məliküşşüərə da top sözünün türk dillərindən fars dilinə keçdiyini təsdiq edir. Bolqar, xorvat, serb dillərində isə «top» (puşka) sözünün işlədilməsi bu xalqların yaşadığı ərazilərdə vaxtı ilə türk hakimiyyətinin davam etməsi ilə

əlaqədardır. Lakin türklər XII-XIII əsrlərdə topa (ruxə) «kale» (qala) deyirdilər.

Mübariz Əlizadə də M.F.Axundovun «Şətrənc oyunu» Şeirini sətri tərcümə edərkən «du əsb həm du rux şera kəfil əst» misrasındakı «rux» sözünü «qala» — deyə tərcümə etmişdir. Bu məsələ «qalaqurma» ilə əlaqədar olduğundan haqqında aşağıdakıları deməliyik. Avropa xalqlarına şahmat məlum olduqdan sonra «rux» sözü onlara tanış gəlmədiyindən hər xalq onu öz tələffüzünə uyğun olaraq işlətdi. İspaniyada «rüxxo Kroque», italyanlar «rocco», fransızlar «roc» dedilər ki, bunlar da Azərbaycan dilində «sıldırım qaya» mənasını verir. Həmin xalqlar «rux» sözünün onların öz tələffüzündə «sıldırım qaya» mənasını verməsindən istifadə edib ona hərbi don geyindirdilər və beləliklə də, həmin bu «sıldırım qaya» orta əsrlərdə Avropada (Şərq ölkələrində olduğu kimi) tikilən qalalar şəklində təsvir edilməyə başladı. Bu qalalara isə ispan və italyanlar «torre», fransızlar «tour», almanlar «turm» deyirdilər. İndi də həmin xalqlar ruxə (topa) «tour» deyirlər. Qərbi Avropa və Rusiyada şahmatın sürətlə inkişafı və beynəlxalq şahmat əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində bəzi Avropa Şahmat istilahları Rusiyada və ruslar vasitəsilə Azərbaycanda da eşidilməyə başladı. Bu istilahlardan biri de «torre», «tor», «toor», «tour» sözlərinin rus və Azərbaycan tələffüzlərində dəyişilmiş Şekli olan «tura» sözü oldu. Əlbəttə, Rusiyada və Azərbaycanda «tura» sözü ancaq tək-tək oyunçuların dilində işlədildi və özünə də heç bir vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədi. Təbii ki, Şahmat mübarizəsinin əsl mənasına uyğun gələn bizim top sözümüz ola-ola, «tura» özünə bu hüququ qazana da bilməzdi. Şahmat ədəbiyyatımızda da bu sözə yer

verilmədi. Zənnimizcə, Mübariz Əlizadə «rux» sözünü «qala» kimi tərcümə edərkən heç də ruxün Avropada qazandığı «qala» mənasını Əsas tutmamış. bəlkə orta əsr Şərq şahmatında olan və ruxlərin (topların) yanında hər küncdə biri olmaq şərti ilə yerləşən qalaları əsas götürmüşdür.

Müasir qalaqurma da məhz həmin bu qalalardan əmələ gələrək tarix boyu təkmilləşmiş və nəhayət, bugünkü Şəklə düşmüşdür. Deməli, Azərbaycanda işlədilən «qalaqurma» öz kökünü «rocco» sözünün mənası olan «qala»dan deyil, Şətrəncdəki qalalardan götürmüşdür.

FİL — Hind ordusunun tərkib hissələrindən biri döyüş filləri olduğundan şahmatda da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan şahmatında da fil eyni ilə vardır.

Ədəbiyyatımızda fil yerinə görə bir çox mənalarda işlənir. Məsələn, Qətran Təbrizi «məst fil» — dedikdə döyüşə girən zaman hindlilərin filə Şərab içirdiklərinə görə onun qorxmaz olmasını. Xaqani «bir vaxt fil aciz edən Şahlar» — dedikdə həqiqi fili. «fil ilə mat verdi o, Ünsüriyyə» — dedikdə şahmatın filini, Nizami «fillərlə döyüşdə atınca kəmənd» — dedikdə döyüş filini. «saxsı yox, olaram həqiqi bir fil» — dedikdə qüvvətli adam, «nə gərək çapdırmaq fil ilə atı» — dedikdə şahmatın filini. Məhsəti «Şahın qoşununu filin dağıdar» — dedikdə şahmatın filini nəzərdə tutmuşlar.

AT — Şahmat ilk dəfə meydana çıxan zaman hind ordusunun tərkib hissəsi olmaq etibarını ilə bu oyuna daxil edilmişdir. Hindlilər ata «qxora», yaxud «asp», farslar «fərəs», taciklər «Əsp», azərbaycanlılar «fərəs», «əsb» və «at» demişlər. Klassik ədəbiyyatımızda fars dilində yazılan əsərlərdə «fərəs» və «Əsb», ana dilimizdə yazılan əsərlərdə

isə «at» işlənir. Məsələn, Nizami «fərəs» sözünü işlətmisə, Nəbati «meydani eşq içrə səyirtdim atı» — deyərək at sözünü işlətməmişdir. At sözü sırf Azərbaycan sözüdür və danışq dilimizdə də bu cür işlədirik. At sözü ədəbiyyatımızda həqiqi at və şahmatın daşı olan at fiqurundan əlavə müxtəlif mənalarda da işlənir. Məsələn. Qətran Təbrizi «eyş-ışrət atı», «qələbə atı», «Səadət atı». Xaqani «söz atı». «ayrılıq atı», «Şadlıq atı», «qəza atı», «əbədiyyət atı». «ağıl atı» və s. mənalarını işlətməşlər ki, bunların da yerinə görə hər birisinin ayrıca mənası vardır.

PİYADA — Birununin dediyinə görə”, piyada sözü hind dilində «pada» (addım) deməkdir və hind ordusunda sıravı əsgərlərə deyildiyindən şahmata da daxil edilmişdir. Azərbaycan şahmat ədəbiyyatında «piyada» — dedikdə sıravı əsgər anlaşılır. Əssar Təbrizi piyadaya ərəb sözü olan «bəydəq» demişdir ki, bu da farsca «piyada» sözünün ərəbləşmiş şəklidir.

İ.M.Linder yazır ki, Azərbaycanda piyadaya əsgər də deyilir. Linderin fikri bir qədər dəqiq deyil. Azərbaycanda qoşun içərisindəki piyadaya əsgər deyilsə də, şahmatın piyadasına əsgər yox, piyada deyilir.

QALAQURMA — İki sözdən – qala və qurmaq sözlərindən əmələ gələrək Azərbaycan şahmat ədəbiyyatında «qalaqurma» Şəklində işlənir. Hərfi mənası «Şaha qala qurmaq» deməkdir. Qalaqurma indiki şahmatda iki cür olur, lakin hər iki halda top vasitəsilə həyata keçirilir.

Qısa qalaqurma: Şg1, Tf1 vəziyyətdə olur;

Uzun qalaqurma: Şc1, Td1 vəziyyətdə olur.

Qalaqurma harada və nə vaxt meydana çıxmışdır?

Biz yuxarıda rux — roc — kale — qala sözlərinin etimologiyasından danışdıq. Azərbaycanda işlənən qalaqurmaya Qərbi Avropada və Rusiyada «рокировка» deyilmişdir və indi də deyilir ki, bu da roc — rooc sözlərinin əsasında yaranmışdır. Azərbaycan dilindəki «qalaqurma» isə «рокировка» sözünün sadəcə tərcüməsi olmayıb əsl Azərbaycan sözüdür. O, öz kökünü orta əsr şətrəncindəki qalalardan götürmüşdür. Şahmat Qərbi Avropaya bizdən, təqribən iki yüz il sonra məlum olduğu kimi «рокировка» sözü də «qalaqurma»dan bir o qədər sonra yaranmışdır. Z.Xocayev, F.Dümmel və bir sıra digər tədqiqatçılar müasir qalaqurmanın XV-XVI əsrlərdə Qərbi Avropada meydana gəlməsini qeyd edirlər. Belə çıxır ki, guya «qalaqurma» birdən-birə Qərbi Avropa Şahmatçıları tərəfindən meydana gəlmişdir. İ.İ.Qrekov haqlı olaraq qeyd edir ki, qalaqurma heç də birdən-birə bu şəkildə ortalığa atılmamışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir qalaqurma öz mənşəyini şətrəncdən götürmüşdür. Səlcuqilər dövründə məlum olan və Ravəndi tərəfindən təsvir edilən dörd qalalı şahmat taxtaları buna əyani sübutdur. Ravəndi yazır ki, şahlar döyüş zamanı bu qalalara daxil olarsa, düşmənin heç bir daşı ona hücum edə bilmir və işlər sahmana düşəndən sonra Şahlar bu qalalardan çıxıb döyüşə başlayırlar. Ravəndinin bu fikri indiki şahmatda da öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, taxta üzərində vəziyyət tələb edəndə qala qurulur, yəni qalaya salınmış Şah qaladan çıxıb mübarizəyə atılır. Digər tərəfdən, indiki qalaqurma topun köməyi ilə həyata keçirilirsə, o zamankı qalaqurma təkəcə şahın özü tərəfindən həyata keçirilirdi. Şah bu qalalardan birinə daxil olmaq üçün bilavasitə özü fədakarlıq göstərməli, lazım gəldikdə düşmən daşlarının içərisindən

keçib buna nail olmalı idi. İş burasındadır ki, indiki qalaqurma həyata keçiriləndən sonra şah hücüm etməyə icazə verilsə, o zamankı qalalara daxil olan Şaha hücüm etmək ixtiyarı verilmirdi. Gördüyümüz kimi, müasir qalaqurmaya nisbətən orta əsrlərdəki qalaqurma xeyli çətin olmuşdur. Güman edilir ki, şahmat Qərbi Avropaya yayıldıqdan sonra bu qalaqurma təkmilləşdirilərək müasir şəkllə salınmışdır. Daha doğrusu, şahmat taxtalarının künclərindəki dörd qala ləğv edilib topların köməyi ilə həyata keçirilən müasir qalaqurma ilə əvəz edilmişdir.

ŞAHRÛX — Şah və rux sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Fars dilində «rux» sözü üz, yanaq və Şahmatın topu mənalarını verdiyi üçün «Şahrûx» sözü də eynilə «Şah üz» və «Şah top» mənalarını verir.

«Şahrûx» sözünə ilk dəfə Nizami Gəncəvinin əsərlərində və Ravəndinin «Rahətü-s-Südur» əsərində rast gəlirik. «Şahrûx» sözünün Şahmat oyunundakı mənası «at ilə şah» «Şah» elan etmək»lə bərabər, eyni zamanda «topa hücüm etmək və onu udmaq»dır. Müasir şahmatda atın belə hərəkətinə «cəngəl» deyilir. Ravəndi də göstərir ki, atla Şaha «Şah» elan edilir və eyni zamanda top zərbə altına alınır ki, buna da «Şahrûx» deyilir. Vahid Dəstkərdi «İskəndərnəmə»yə verdiyi izahlarda «Şahrûx» sözünə eyni ilə bu cür mənə verir.

Şahmat oyunu Qərbi Avropaya yayıldıqdan sonra «şahrûx» istilahi «Şah rok» və yaxud da «rok şah» kimi tərcümə edilirdi ki, burada da «rok» sözü ingiliscə «rook» (qala, sıldırım qaya), fransızca «rok» (sıldırım qaya), italyanca «rocco» (sıldırım qaya, qala) kimi yazılaraq top fiqurunu göstərdi. Deməli, «rok şah» dedikdə Qərbi Avropada da «Şahrûx» başa düşülür. XIX əsr şahmatçısı

A.D.Petrov yazırdı ki, «oynayın, amma hər tərəfə baxın! Piyadaları mərkəzdə yerləşdirin, filləri qabağa çıxarın, şahı və vəzirə rosŞah altında qoymayın. çünki cəngəl əmələ gələ bilər». İ.M.Linder «rosŞah»ı düzgün olaraq «Şahrûx» kimi izah edir. Buna baxmayaraq, bir sıra müəlliflər şahrûx istilahına yanlış izahlar verirlər. Məsələn, şahmat üzrə beynəlxalq usta M.Yudoviç yazır: «İstilaçı Teymurləng Türkiyə Sultanı İldırım Bəyazitlə döyüşdə qalib gəlib onu əsir alaraq dəmir qəfəsin içərisinə saldığına görə və elə bu qələbə münasibəti ilə də öz oğlunun adını Şahrûx qoymuşdur». M.Yudoviç izah edir ki, guya «Şahrûx» sözü qüvvətli «rox» (top) fiqurunun əsir alındığını göstərir. Bu fikir, əlbəttə, səhvdir, çünki Teymurləngin oğlu Şahrûx 1377-ci ildə anadan olduğu halda, İldırım Bəyazit ondan 25 il sonra, 1402-ci ildə əsir alınmışdır. Daha sonra Şahmat üzrə beynəlxalq usta V.Panov da M.Yudoviçin fikrini təkrar edərək «Şahrûx» sözünü ancaq top kimi mənalandırmış və onun «cəngəl» olduğunu izah edə bilməmişdir. M.S.Koqan Teymurləngin bioqrafı Ərəbşaha istinad edərək yazır ki, guya Teymurləng özünün yaxın adamlarından biri ilə şahmat oynaymış. O, top ilə (rux ilə) rəqibinin şahına mat elan etdiyi vaxt gəlib ona xəbər verirlər ki, sizin oğlunuz olmuşdur. Bu xəbərdən sevinən Teymurləng əlindən hələ buraxmadığı top (rux) ilə şah mat elan etdiyi üçün oğlunun da adını Şahrûx (şah-top) qoymuşdur. Aydın olur ki, Teymurləng atla eyni zamanda həm düşmənin şahına «Şah» elan etmiş, həm də onun topuna hücüm etdiyi üçün bu gedişi «Şahrûx» adlandırmış və bu münasibətlə də oğlunun adını Şahrûx qoymuşdur. Teymurləngin şahmat oynadığı bir zamanda taxta üzərində belə bir vəziyyətin yaranması tamamilə mümkün haldır.

Belə olduqda Teymurləngin öz oğluna «Şahrux» adını verməsi də ağlabatan işdir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki. «Şahrux» sözünü ilk dəfə Teymurləng kəşf etmişdir. «Şahrux» sözü Teymurləngin oyun zamanı bir təsadüf nəticəsində düzəltdiyi istilahl deyil, bəlkə X—XI əsrlərdə mövcud olan şətrənc qaydalarından irəli gəlmişdir. Əkrəm Cəfərin də «Şahrux» sözünə verdiyi izahda düzgün cəhətlər olduğu halda bir qədər dolaşlıq da var. O yazır ki, «Şahrux» gedişi zamanı «Şah qaçırılır, fil də vurulur». Burada şahın qaçırılması fikri düzgündür. Çünki atla Şaha «Şah» elan etdikdə ya at Vurulmalıdır, yaxud da Şah hökmən başqa xanaya oynanılmalıdır. Lakin Əkrəm Cəfər nədənsə «rux» sözünü top deyil. «fil» deyər izah etmişdir ki, bu da «Şahrux» sözünün izahında dolaşlıq yaradır.

«Словарь Академии Российской» lüğətində də «sahrux» istilahlı «рощах» kimi tərcümə edilsə də, səhv olaraq belə izah edilir ki, güya «рощах» at və fil ilə cəngələ salmaqdır. Halbuki «рощах» dedikdə fil barədə heç söhbət də getmir. Nizami «İskəndərnamə»də «Şahrux» sözünü olduqca yerində və son dərəcə qüvvətli bədii vasitə kimi işlədərək bir qoca pəhləvanın dilindən İskəndərə nəsihət edir ki. əgər müharibəyə başlamalı olsan, Şahmat oyununda atın eyni bir hərəkətlə həm Şaha və həm də topa hücum etdiyi kimi sən də iki mənfəət əldə etməyə çalışmalısən. Şahrux müasir şahmatda işlədilmir. Atın iki və ya daha çox daşı zərbə altına alması indi «cəngəl» adlanır. «Şahrux» isə yalnız şah ilə topu cəngələ salmağı nəzərdə tuturdu.

FİLBƏND — Azərbaycan klassik ədəbiyyatında şahmat istilahlı kimi filbəndin də adı çəkilir. Bu söz fil və bənd sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Fil»

şahmatdakı fil fiquru, «bənd» isə farsca «bağlamaq, buxovlamaq, azadlıqdan məhrum etmək» deməkdir. «Filbənd» dedikdə filin köməyi ilə bağlamaq, bənd etmək, azadlıqdan məhrum etmək anlaşılır.

V.Dəstəkərdi «filbənd» dedikdə fil və piyada ilə şah mat elan etməyi nəzərdə tutur. Ravəndi isə fil və atla mat elan etməyi «filbənd» adlandırır. Hər iki müəllifin fikrini təhlil etməzdən əvvəl Nizami Gəncəviyə müraciət edək. «İskəndərnamə»də Zənzibar paşdahlı öz qoşununda döyüş fillərinin olması ilə öyünüb asanlıqla qalib gələcəyinə əmin olduğunu bildirir. İskəndər isə bunun müqabilində deyir:

Fillərin yanında gedən piyada hər yerdə yüz fili salırdı bəndə.

Burada söhbət piyadanın fili bəndə salmasından, onun əl-qolunu bağlamasından gedir. Şahmat dili ilə desək, belə çıxır ki, piyadalar düşmən filinin hərəkət sərbəstliyini nəinki məhdud edə bilər, hətta onun əl-qolunu bağlayıb hərəkət etməyə qoymaz. Aydınır ki, belə vəziyyətlər əməli oyunlarda tez-tez meydana çıxır.

Lakin başqa bir yerdə Nizami:

Fillərlə döyüşdə atınca kəmənd qənnüçün şahını edərsən filbəndə. - dedikdə əvvəlki misralardakı kimi filin əl-qolunun bağlanması deyil, Şahın filbənd edilməsindən danışır. Belə məlum olur ki, fili piyada bənd etdiyi, yəni bağladığı kimi, filin özü də şahın əl-qolunu bağlaya bilər. Bu qaydadan da istifadə edən Nizami Qənnüçün şahının mat edilə bilməsindən danışır. «Bənd» sözünün iştirakı ilə dilimizdə bir sıra sözlər işlənir: «Filbənd», «qalabənd» və «darbənd» sözləri «bənd» sözünün köməyi ilə birincisi filin vasitəsi ilə bağlamaq, ikincisi qalanın içərisinə salınaraq bağlanmaq, üçüncüsü isə qapının örtülməsi ilə bağlanmaq

mənasını verirlər. Buradan da aydın olur ki, Ravəndi «filbənd» sözüə yanlış izah vermişdir. Çünki burada atın heç adı da çəkilmir. Azərbaycanda hazırda «filbənd» sözü bir Şahmat istilahlı kimi işlənir. Müasir Şahmatda filin Şahı mat etməsi sadəcə olaraq mat adlandırılır.

MƏNSUBƏ – Ərəbcə şahmat məsələsinə deyilir. Farslar, azərbaycanlılar və Orta Asiya xalqları bütün orta əsrlər boyu bu sözü işlətməmişdir. Şahmat məsələlərini tərtib edənlərin çoxu ərəb olduğuna görə ərəb sözü olan «mənsubə» Şərqdə yayılmış şahmat istilahlı kimi tanınmışdır. Dilimizdə «mənsubə» dedikdə belə aydın olur ki, bu məsələ şahmata mənsubdur, yəni şahmata aiddir. «Mənsub olmaq» sözü Azərbaycan dilində də eyni mənada işlədilir. Bundan əlavə, Azərbaycan ədəbiyyatında «mənsubə» deyildikdə şahmat məsələsi, yaxud da şahmatla əlaqəsi olmayan hər hansı bir «çətin məsələ», «müskül iş» də nəzərdə tutulur. Bununla belə, «Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti»ndə «mənsubə» sözü şahmat məsələsi kimi deyil, «Şahmat» və ya «Şətrənc» kimi mənalandırılmışdır ki, bu da dəqiq deyildir. Çünki şahmat oyunu və şahmat məsələləri başqa-başqa şeylərdir. Azərbaycan şahmat ədəbiyyatında hazırda «mənsubə» Sözü işlədilmir. Şahmat məsələlərinə beynəlxalq aləmdə sadəcə olaraq «Şahmat məsələsi» deyildiyindən Azərbaycan şahmat edebiyatında da bu qəbul edilmişdir.

LEYLAC — Orta əsrlərdə Azərbaycan və İranda ən qüvvətli şahmat və nərd oyunçularına «Leylac» deyilirdi. Bu söz X əsrdə yaşamış Əbülfərəc Ladlacın adından yaranmışdır. Hazırda Azərbaycan xalqının dilində «Leylac» ən mahir oyunçu mənasında işlədilir. Tək

şahmatda deyil, nərd, domino və başqa stolüstü oyunlarda da güclü oyunçuya «Leylac» deyilir. Şahmat ədəbiyyatımızda «Leylac» sözü işlədilmir. Çünki indi ən qüvvətli şahmatçılara rəsmi olaraq «grossmeyster» və «usta» rütbələri verilir.

Yuxarıda izah etdiyimiz istilahlr Azərbaycan klassik Ədəbiyyatında və Azərbaycan xalqının danışdığı dilində əsrlərdən bəri işlənib gələn istilahlardır. Bunlardan əlavə, bir sıra xarici istilahlr vardır ki, onlar şahmatın yayıldığı bütün ölkələrdə olduğu kimi hazırda Azərbaycanda da işlənir. Məsələn, rəqiblər heç-heçə razılaşıqda və ya növbəti gediş zamanı Şahın getməyə yeri olmadıqda «pat oldu» deyilir. Bu sözə Azərbaycan ədəbiyyatında rast gəlməmişik. «Pat» sözü hindcə «razılıq» (patt), italyanca «saziş» (patta) deməkdir. Orta əsrlərdə pat vəziyyətinin özü də mat hesab edildiyindən Şərq xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı «pat» sözünü işlətməmiş, belə vəziyyət olduqda ona «mat» deməklə kifayətlənmişdir. Lakin Şahmat Qərbi Avropaya keçdikdən sonra daha da inkişaf etdirildikdə «pat vəziyyəti» indiki mənasında işlənməyə başladı. Bundan sonra, «pat» şahmatda ayrıca bir istilahl kimi dilimizdə işləndi. Zənnimcə, «pat» sözünün indiki mənası Azərbaycana Qərbi Avropadan Rusiya vasitəsilə keçmişdir.

Müasir Azərbaycan şahmat grossmeysterləri

1920-ci illərdə respublikamızın idarə və müəsisələrində ilk şahmat dərəcələri yaradılmağa başladı. Həmin illərdə «Bakinskiy raboçiy» qəzeti nəzdindəki xüsusi şahmat guşəsi Bakıda şahmatın

inkışafının əsas mərkəzinə çevrildi. Burada vaxtaşırı maraqlı söhbətlər keçirilir, şahmatın respublikada yayılması yolları müzakirə edilir, yeni şahmatçılar nəslinə çıxarılırdı. Tezliklə qəzetin təşəbbüsü ilə müxtəlif turnirlər keçirilməyə başladı.

Belə turnirlərin birində 1922-ci ildə 10 nəfər güclü şahmatçının iştirakı ilə keçirilən Ümumbakı turnirindən sonra (turnir Vladimir və Mixail Makaqonov qardaşlarının qələbəsi ilə nəticələnmişdi) Bakıda kütləvi şahmat turnirləri start götürdü. Bu yarışlar respublikamızda şahmatın inkışafına, yeni istedadlı şahmatçılar nəslinin yetişməsinə təkan verdi.

Tezliklə Bakı çempionu adı uğrunda gərgin mübarizə aparan şahmatçılar meydana gəldi. 1926-cı ildə bir sıra mötəbər beynəlxalq turnirlərin qalibi N.Rudnevin Bakıya gəlişi, şahmata dair mühazirələri və keçirdiyi oyun seanslarının böyük əhəmiyyəti oldu.

Respublikamızda şahmatın yayılıb inkışaf etdirilməsində Mixail və Vladimir Makaqonov, Kiril və Aleksandr Sarıçov, Mixail və Danil Danilov qardaşlarının, Q.Səlimxanov, A.Qurviçin, N.Patyomkin, O.Rostovsev, L.Yegizarov, N.Doktorski və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Məhz bu şahmatçılar tez-tez müxtəlif oyun seansları keçirir, kütlələr qarşısında şahmatın mədəni əyləncə vasitəsi olması barədə mühazirələr oxuyur, maraqlı fikirlər söyləyirdilər.

1934-cü ildə Azərbaycanın şahmat həyatında mühüm hadisə baş verdi. İlk dəfə olaraq şahmat üzrə Respublika çempionatı keçirildi. Yarışlarda uğurla çıxış edən birinci dərəcəli şahmatçı Qasım Səlimxanov ilk respublika çempionu oldu.

Azərbaycan şahmatçıları beynəlxalq aləmdə ilk addımlarını 1939-cu ildə atmışlar. Həmin il dəfələrlə respublika çempionu olmuş V.Makaqonov Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) keçirilən beynəlxalq turnirdə uğurla yarışaraq S.Reşevskiyə (ABŞ) qalib gəldi. Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda şahmat böyük sürətlə yayılmağa başladı. Gənclərdən A.Zeynallı, S.Xəlilbəyli, T.Zatulovskaya, V.Bağirov, R.Əmirxanov, L.Listenqarten, L.Quldin, E.Sərdarov, Ə.Şaxtaxinski, B.Levitas, Z.Vəlibəyov və başqaları yarışdan-yarışa ustalıqlarını artırır, müxtəlif çempionatlarda uğurla çıxış edirlər.

60-70-ci illər respublika şahmat tarixinə görkəmli qələbələr ili kimi daxil olmuşdur. Dəfələrlə Azərbaycan çempionu adına layiq görülmüş V.Bağirov beynəlxalq usta adını (1960) aldıqdan sonra bir çox məsul yarışlarda respublikamızın şərəfini layiqincə qorumuşdur. Psixoloji və taktiki cəhətdən həmişə oyuna hazır olan V.Bağirov 1978-ci ildə respublikamızın şahmatçıları arasında ilk olaraq beynəlxalq qrossmeyster adını almışdır. 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanın şahmatçılarından A.Hüseynov (Zaqafqaziya çempionu 1982), E.Əliyeva, E.Məhərrəmov, F.Sideifzadə, A.Vəlibəyov, S.Quliyev və başqalarını göstərmək olar.

Respublikamızın Prezidenti ulu öndər Heydər Əliyev cənablarının təməlini qoyduğu işlər nəticəsində Azərbaycanda 7 beynəlxalq qrossmeyster, 14 beynəlxalq usta, 6 FİDE ustası, 4 beynəlxalq dərəcəli hakim hazırlanmışdır.

Müstəqil olduqdan sonra xalqımızın ümummilli lideri möhtərəm Heydər Əliyev cənablarının 1998-ci ilin yanvar ayının ilk günlərində 12-ci dünya çempionu Anatoli

Karpovu qəbul etməsi, uşaq şahmatına dövlət qayğısının artırılması haqqında fərmanlar verməsi, Azərbaycan şahmatının inkişafına güclü təkan oldu. Gənc şahmatçılarımız ölkə prezidentinin etimadını doğrultaraq beynəlxalq miqyasda daha böyük uğurlar qazandılar.

Son illər Azərbaycan şahmatçıları dünya miqyasında böyük uğur qazanaraq geniş tanınırlar. Qrossmeysterlər A.Sofiyeva, F.Vəlixanlı, İ.Qədimova ilə yanaşı dünyanın ən gənc qrossmeysterləri T.Rəcəbov, V.Həşimov, Q.Hüseynov, R.Məmmədov, E.Səfərli kimi tanınmış şahmatçılar və ailənin bütün üzvləri Dünya və Avropa çempionu olmuş Şəhriyar, Zeynəb, və Türkan Məmmədyarovlar ölkəmizin nüfuzunu beynəlxalq aləmdə daha da yüksəklərə qaldırmışlar.

Teymur Rəcəbov

T.Rəcəbov 12 mart 1987-ci ildə Bakıda anadan olub. Rəcəbov 4 yaşında şahmat öyrənməyə başlayıb. Teymur 12 yaşı olarkən 18 yaşlılar arasında Avropa çempionu olmuş və həmin turnirin ən gənc iştirakçısı adını qazanmışdır. Teymur Rəcəbov 14 yaşında artıq qrossmeyster idi və dünyanın ən güclü şahmatçıları ilə mübarizə aparırdı. Yüksək səviyyəli uğurlarını Rəcəbov 2003-cü ildə qazanıb. Linaresdə keçirilən turnirdə o H. Kasparova, Dortmundda isə Vişvanatan Ananda qalib gəlmişdir. 2004-ci ildə isə Tripoli şəhərində keçirilən şahmat üzrə dünya çempionatında yarımfinala qədər gələrək Maykl Adamsa məğlub oldu. 2005-ci ildə Rəcəbov Dos Hermanas (İspaniya) turnirinin qalibi və Varşavada keçirilən Avropa çempionatında II yeri tutur. O, 2006 ilin fevralında Linaresdə «superturnirdə» də FİDE-nin dünya çempionu Veselin Topalova qalib gələrək II yeri

tutdu.

2006-cı ilin 11 mayında Teymur Rəcəbov YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri seçildi.

7-9 may 2009-cu il tarixində Heydər Əliyev xatirəsinə keçirilmiş prezident kuboku turnirində Dünya yığması ilə Azərbaycan şahmatçıları görüşdülər, bu görüşdə Teymur yığma komandanın kapitanı idi. Azərbaycan yığma komandasının tərkibində Avropa çempionatlarında 2007-ci ildə bürünc, 2009-cu ildə qızıl və 2011-ci ildə gümüş medalların sahibi olmuşdur.

Şəhriyar Məmmədyarov

Ş.Məmmədyarov 12 aprel 1985-ci ildə Sumqayıt şəhərində anadan olub. Şəhriyar dünyada Məmmədyarovlar ailəsinin güclü nümayəndəsi kimi tanılır. Bacıları Zeynəb və Türkan da şahmatçılardır. Müxtəlif illərdə ailənin bütün üzvləri Azərbaycan, Dünya və Avropa çempionu olmuşdurlar. Onların məşqçisi atası Həmid Məmmədyarovdur. Şəhriyar Azərbaycan yığma komandasının üzvüdür.

Şəhriyar Məmmədyarov dünyada yeganə şahmatçıdır ki, 20 yaşadək gənclər arasında 2 qat dünya çempionu olmuşdur. (2003-cü il I yer-Naxçıvan, 2005-ci il I yer İstanbul, Türkiyə) 2004-cü ildə Dubayda keçirilən beynəlxalq turnirin qalibi olmuşdur. 2005-ci ildə İspaniyada keçirilən sürətli şahmat üzrə beynəlxalq turnirin və İsveçrədə keçirilən beynəlxalq turnirin qalibi adını qazandı. 2006-cı il Ş.Məmmədyarov üçün daha uğurlu il oldu. 2006-cı ildə o Bakıda keçirilən «Prezident Kuboku» beynəlxalq turnirin qalibi adını qazandı və ardıcıl olaraq 2006-cı ildə İslanidiyada keçirilən beynəlxalq turnirin, Rusiyada keçirilən «Aeroflot-Open» beynəlxalq

turnirin və Hollandiyada keçirilən «Essent -2006» beynəlxalq turnirlərinin qalibi olmuşdur.

Azərbaycan yığma komandasının tərkibində Avropa çempionatlarında 2007-ci ildə bürünc, 2009-cu ildə qızıl və 2011-ci ildə gümüş medalların sahibi olmuşdur.

Vüqar Həşimov

Vüqar Həşimov 1986-cı il 24 iyulda Bakıda anadan olub. 6 yaşında ikən şahmatı atasından öyrənib. 3 qat Azərbaycan çempionu V.Həşimov (1995, 1996, 1998) 1996-cı ildə Avropa və dünya birinciliklərində gümüş medal qazanmışdır. O, 1998, 1999, 2000-ci illərdə yeniyetmələr arasında ardıcıl olaraq Avropa birinciliklərində gümüş medal əldə etmişdir. Yüksək nəticələr əldə edən şahmatçımız 1998-ci ildə beynəlxalq usta normasını yerinə yetirmişdir.

2001-ci ildə Vüqar gənclər arasında Avropa birinciliyinin bürünc medalını qazanmışdır. O, 2002-ci ildə gənclər arasında Avropa birinciliyində gümüş medal qazanmış və həmin ildə beynəlxalq qrossmeyster normasını ödəmişdir.

Vüqar bir çox «open-turnir»lərin qalibi olmuşdur.

Azərbaycan yığma komandasının tərkibində 4 dəfə şahmat olimpiyadalarında çıxış edib (2002, 2004, 2006, 2008). V.Həşimov Azərbaycan yığma komandasının tərkibində Avropa çempionatlarında 2007-ci ildə bürünc, 2009-cu ildə qızıl və 2011-ci ildə gümüş medalların sahibi olmuşdur.

Qədir Hüseynov

Q.Hüseynov 21 may 1986-cı ildə Moskvada anadan olub. Qədir 6 yaşında ikən atasından şahmatı öyrənmişdir.

1994-cü ildə Rumıniyada keçirilən Avropa birinciliyində 8 yaşında 10 yaşlılar arasında I yeri tutaraq, Azərbaycan şahmat tarixində ən gənc şahmatçı kimi qızıl medalı qazandı. 1994-cü ildə FİDE-nin dünyada ən gənc idman ustası adını qazandı. 1995-ci ildə 10 yaşlılar arasında Moskva çempionu oldu. 1996-cı ildə yenidən 10 yaşlılar arasında Moskva çempionu oldu və həmin il Avropa birinciliyində bürünc medal qazandı. 1997-ci ildə o, 12 yaşlılar arasında Avropa birinciliyində yenidən bürünc medal qazandı və 1998-ci ildə 12 yaşlılar arasında Rusiya çempionu oldu. 1998-ci ildə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycanın 4 ən güclü şahmatçısını qəbul etdi. Onlardan biri də Qədir Hüseynov idi.

2002-ci ildə Qədir 15 yaşında beynəlxalq qrossmeyster adını qazandı. O, həmin ildən Azərbaycan yığma komandasının tərkibinə daxil olaraq, Avropa komanda birinciliyində və Olimpiadalarda çıxış edir.

Azərbaycan yığma komandasının tərkibində Avropa çempionatlarında 2007-ci ildə bürünc, 2009-cu ildə qızıl və 2011-ci ildə gümüş medalların sahibi olmuşdur.

Hazırda Qədir Hüseynov Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında təhsil alır.

Rauf Məmmədov

R.Məmmədov 26 aprel 1988-ci il tarixində Bakı şəhərində anadan olub. O, 7 yaşında şahmatla məşğul olmağa başlayıb. 11 yaşında FIDE ustası normasını ödədikdən sonra o, İspaniyada dünya çempionu adını qazandı. Ardıcıl olaraq 1996, 1997, 1999-cu illərdə beynəlxalq turnirlərin qalibi oldu. 2001-ci ildə isə 14 yaşlılar arasında Avropa çempionatında bürünc medal qazandı. 2003-cü ildə kişilər arasında Azərbaycan çempionu və Avropa çempionatının qalibi adını da qazandı. 2004-cü ildə Rauf Məmmədov yenidən Avropa çempionatının qalibi oldu və beynəlxalq qrossmeyster adını aldı. Beynəlxalq turnirlərdə uğurlu nəticələr əldə edən Rauf Məmmədov 2009-cu ildə Avropa çempionu oldu.

Azərbaycan yığma komandasının tərkibində Avropa birinciliklərində 2007-ci ildə bürünc, 2009-cu ildə qızıl və 2011-ci ildə gümüş medalların sahibi olmuşdur.

Aynur Sofiyeva

A.Sofiyeva 19 iyul 1970-ci ildə Qax şəhərində anadan olub. Orta məktəbi qızıl medalla qurtarıb. BDU-nun jurnalistika (1991) və hüquq fakültəsini (2001) fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 1990-cu ilə qrossmeyster adını almışdır.

Azərbaycanı dünyaya tanıdan Aynur müsəlman qadınları arasında ilk qrossmeyster adını alan şahmatçıdır.

Üç qat Azərbaycan çempionu olan Aynur Sofiyeva (1984, 1985, 1986), 1988-ci ildə qadınlar arasında SSRİ birinciliyində II yeri tutdu.

1990-cı ildə isə o qadınlar arasında Dünya çempionatının seçmə turnirin qalibi və tələbələr arasında dünya çempionu adını qazandı. Həmin il 20 yaşadək qızlar arasında Dünya birinciliyinin gümüş mükafatçısı oldu.

1992-ci il Şahmat Olimpiyadasının iştirakçısı olan Aynur Sofiyeva 1993-cü ildə dünya çempionatının (komanda tərkibində) gümüş mükafatçısı oldu.

İdman fəaliyyəti ilə yanaşı Aynur Sofiyevanın ictimai fəaliyyətində də uğurlar qazanmışdır. O, 1998-ci il Azərbaycanında ilk dəfə qızlar üçün qiyabi şahmat məktəbini açmış, 2000-ci ildə Milli Məclisə deputat və 2002-2007-ci illərdə AŞF-nin prezidenti vəzifəsinə seçilmişdir. 2007-ci ildən isə «Ailə, uşaq, qadın» problemləri üzrə komitə sədrinin müavini vəzifəsində işləyir.

Zeynəb Məmmədyarova

Z.Məmmədyarova 3 oktyabr 1983-cü il Sumqayıt şəhərində anadan olub. 10 yaşında ikən şahmatla məşğul olmağa başlayıb, 23 sayılı Sumqayıt şəhər orta məktəbini qurtarıb və Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinə daxil olub. Z.Məmmədyarova 2000-ci ildə İspaniyada keçirilən 18 yaşlı qızlar arasında dünya çempionu adını qazandı və həmin il Şahmat Olimpiyadasının gümüş medalına layiq görülmüşdü.

Ailənin digər üzvləri kimi Zeynəbin də qazandığı uğurlar bu ailəni daha da şöhrətləndirirdi. Belə ki, 2002-ci ildə Zeynəb yeni qələbəsini 20 yaşadək qızlar arasında Avropa çempionatında qazandı. O bu turnirdə qalib adını qazandı. 2002-ci ildə o Şahmat Olimpiadasında (Sloveniya) öz lövhəsində I yeri tutdu.

2003-cü ildə o Naxçıvanda keçirilən 20 yaşadək qızlar

arasında bürünc medala layiq görülmüşdü. 2007-ci ildə isə qadınlar arasında Azərbaycan çempionu oldu.

Firuzə Vəlixanlı

Firuzə Vəlixanlı 26 oktyabr 1970-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1985-ci ildə Azərbaycan yığma komandasının tərkibində spartakiadanın qalibi və 1986-cı ildə qadınlar arasında SSRİ çempionatının yarımfinalının qalibi adını qazanmışdır. 1987-ci ildə isə qadınlar arasında bir çox beynəlxalq turnirlərin qalibi olmuşdur (Bakı 1987, Katovitsa 1988, Sofiya 1989, Bled 1999, Buxarest 1993). 1993-cü ildə Minsk şəhərində qadınlar arasında keçirilən dünya çempionatın seçmə mərhələsinin qalibi olmuşdur. 1992-ci ildə Azərbaycan yığma komandasının tərkibində şahmat olimpiadasında, 1994-cü ildə komandalar arasında Avropa çempionatında iştirak etmişdir. 1998-ci ildə isə kişilər arasında sürətli şahmat turnirinin qalibi olmuşdur.

İlahə Qədimova

İ. Qədimova 5 noyabr 1975-ci il tarixində anadan olub. Gəncə şahmat məktəbinin yetirməsi olan İlahə 1991-ci ildə SSRİ çempionu oldu. 1991 və 1993-cü illərdə dünya çempionatının gümüş mükafatçısı olan İlahə, 1992 və 1993-cü ildə isə 18 yaşlı qızlar arasında dünya çempionatının qalibi oldu. İlahə 1993-cü ildə 20 yaşlı qızlar arasında dünya çempionatında bürünc medal qazandı. Böyük uğurlar qazanan İlahə 1994-cü ildə tələbələr arasında dünya çempionu oldu.

İlahə Qədimova dünya və Avropa çempionatlarının və bir çox beynəlxalq turnirlərin qalibi olmuşdur.

Azərbaycan şahmat bəstəçiliyi

Son illər respublikamızda şahmat kompozisiyasının inkişafı xüsusilə səmərəli olmuşdur. Kompozisiya şahmatın daha gözəl, bədii sahəsidir. Şahmat kompozisiyaçıları şahmat sənətinin şairləri adlandırırlar. Əməli şahmat gözəlliyi, gözlənilməz, maraqlı kombinasiyaları və gedişləri özündə birləşdirir. Lakin, şahmat poeziyası – kompozisiyası şahmat sənətinin daha gözəl, estetik cəhətlərini əhatə edir.

Azərbaycanda şahmat kompozisiyası həvəskarlarının sıraları getdikcə genişlənir. Respublikamızda şahmat müsabiqələri əsl kütləvi idman tədbirlərinə çevrilmişdir. Bizim «mavi işıqlar» qiyabi televiziya müsabiqələri geniş auditoriya toplayır. Respublikamızda çoxlu gənc istedadlı şahmat kompozisiyaçısı yetişmişdir. İstedadlı problemçi Züleyxa Eyvazovanın yaradıcılığı ölkəmizdə və xaricdə yaxşı tanınır.

Əlbəttə ortaya bir sıra suallar çıxır. Şahmat kompozisiyası diqqəti nə ilə cəlb edir? Onun əsas məzmunu nədən ibarətdir? Nə üçün bu qədim və müdrik oyunun milyonlarla pərəstişkarları özlərinin asudə vaxtını şahmat məsələləri və etüdlərinin tərtibi və həlli kimi gərgin işə sərf edir?

Şahmat kompozisiyası – şahmat yaradıcılığının bir növü kimi əməli şahmat oyunundan yaranmışdır. Şahmat kompozisiyasında əsasən məsələ və etüdlərin tərtibi nəzərdən keçirilir. Son vaxtlar

kompozisiyalarının həll olunmasına da əhəmiyyət verilir.

Hər bir şahmat kompozisiyası həll prosesində aşkar olan müəyyən tapşırıq və məzmunla səciyyələnir. Adətən, şahmat məsələ və etüdlərinin məzmunu çox maraqlı olur. Onlar şahmat oyununun gözəlliyini özündə təcəssüm etdirir. Bu şahmat kompozisiyaları ilə tanışlıq böyük bədii razılıq və estetik gözəllik hissi yaradır. Şahmat kompozisiyası vaxt ötdükcə inkişaf etdirilərək və təkmilləşdirilərək şahmat sənətinin müstəqil bölməsinə çevrilmişdir. Şahmat Federasiyası nəzdində şahmat kompozisiyası üzrə xüsusi mərkəzi komisiya işləyir. O, ölkəmizdə şahmat kompozisiyaçıları, məsələ və etüd həll edənlərlə aparılan bütün təşkilat işlərinə rəhbərlik edir. Hər bir respublikada, o cümlədən Azərbaycanda bu işi şahmat kompozisiyası üzrə respublika komisiyası həyata keçirir.

Müxtəlif istiqamətli şahmat kompozisiyaçılarının çox illik fəaliyyət təcrübəsi məsələ və etüdlərin quruluşunun əsas yaradıcılıq fəaliyyətinin bir növünə - bədii baxışlarının müəyyənəşdirilməsinə kömək etmişdir.

Azərbaycanda şahmat kompozisiyası böyük sürətlə inkişaf etmişdir. Respublika mətbuatında görünmüş ilk məsələ və etüdlərin müəllifləri əsas diqqəti praktiki oyuna yetirən şahmatçılar idi. Ona görə də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra şahmat kompozisiyası əslində sıfırdan başlamalı oldu.

Əgər Azərbaycan şahmatçılarının tərtib etdikləri və iyirminci illərdə «Bakinski raboçi» qəzetinin səhifələrində dərc olunmuş şahmat məsələ və etüdlərinə

nəzər salıb, onların sadə məzmunu ilə, sonra isə səksəninci illərin qabaqcıl Azərbaycan şahmatçılarının yaradıcılıq işlərinin ideya-tematik məzmunu ilə tanış olsanız şahmat kompozisiyaçılarımızın bu müddət ərzində keçdikləri böyük yaradıcılıq yolu sizə aydın olar.

Azərbaycanın şahmat kompozisiyaçılarının keçdikləri böyük yaradıcılıq yolunun başlanğıcıdır. A.V. Sarıçev Azərbaycanda şahmat kompozisiyasının inkişafının şahidi və fəal iştirakçısı olmuşdur. Azərbaycan şahmat paytaxtında əməli şahmata maraq iyirminci illərdə daha çox artmışdı. Şahmat həvəskarları axşamlar fəhlə klublarına toplaşıb «Yüngül» görüşlər keçirirdilər. «Bakinski raboçi» qəzetində şahmat dərnəkləri və ilk yarışlar haqqında qeydlər dərc edilməyə başlandı. 1922-ci ildə Bakıda Azərbaycan paytaxtının ilk çempionatı keçirildi. Onun qalibləri Balaxanı dərnəyinin üzvləri, gələcəkdə şahmat üzrə məşhur idman ustaları Vladimir və Mixail Makoqonovlar oldular.

Bir qədər sonra əməli şahmatçılar arasında kompozisiyası üzrə ilk həvəskarlar da meydana çıxdı. Onlar oyun prosesində maraqlı şahmat mövqeləri ilə rastlaşarkən həmin mövqeləri şahmat məsələlərinə, yaxud etüdünə çevirməyə cəhd göstərirdilər. Əlbəttə, ilk kompozisiyalar öz bədiiyi və quruluşu cəhətdən kamil olmurdu. Hələ 1923-cü ildə «Bakinski raboçi» qəzetinin səhifələrində müntəzəm surətdə dərc olunmağa başlayan şahmat guşəsində əvvəlcə əsasən sovet və xarici ölkələrin kompozisiyaçılarının məsələ və etüdləri verilirdi. 1923-cü ildən etibarən Bakının gənc

problemçilərinin və etüdcilərinin ilk əsərləri dərc edildi.

«Bakinski raboçi» qəzetinin şahmat guşəsi Azərbaycanında şahmat kompozisiyasının təbliğində mühüm rol oynayır. Oraya Azərbaycanın ilk şahmat kompozisiyaçıları toplaşır, məsələ və etüdlərdə öz güclərini sınaırdılar. Onların arasında V.Voynov, B. Baday, A və K. Sarıçev qardaşları, B.Breyd və başqaları var idi. Ədəbi və teatr tənqidçisi – «Bakinski raboçi» - qəzeti redaksiyasının işçisi Abram Salomonoviç Qurviç şahmat kompozisiyasında ilk addımlarını atan kompozisiyası həvəskarlarının gözəl hami-tərbiyəçisi oldu. 1923-cü ildə Azərbaycanında ilk dəfə olaraq «Bakinski raboçi» qəzetinin səhifələrində bakılı müəllifin, güclü şahmatçı Vsevolod Voynovun şahmat məsələsi dərc edildi. Onun kompozisiyalarına yetmişinci illərdə də təsadüf olunurdu. Birinci dövr (1920-1930-cu illər) Azərbaycanında şahmat kompozisiyasının təşəkkül tapmasında çox məhsuldar oldu. Bu birinci dövr irsi – Respublikamızda şahmat kompozisiyasının inkişafı 70-80-ci illərdə Azərbaycanında şahmat kompozisiyasının yüksəlişi üçün özül oldu. Azərbaycanında şahmat kompozisiyası həvəskarlar arasında getdikcə daha geniş nüfuz qazansa da, bu dövrdə şahmat kompozisiyasının inkişafında nöqsanlar az deyildi. Onlardan başlıcası kütləvilinin olmaması, təşkilat işlərinin aparılması idi. Axı, həmin dövrdə respublikada şahmat kompozisiyası üzrə xüsusi respublika kompozisiyası yox idi. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın şahmat kompozisiyaçılarının həmin dövrdə bir çox müsabiqələrdə böyük müvəffəqiyyətləri

respublikamızda şahmat kompozisiyasını gözəl təbliğ edirdi. 70-80-ci illərdə respublikamızda şahmat kompozisiyası sahəsində qazanılan müvəffəqiyyətlərin özülü müharibədən sonrakı illərdə qoyulmuşdu. 60-cı illərin sonlarında respublikada şahmat kompozisiyası geniş təbliğ olunmağa başladı, bu vaxt da ilk debütantlar meydana çıxdı. Şahmat kompozisiyasının kütləvilinin inkişafında şahmat kompozisiyalarının həlli üzrə müsabiqələr böyük rol oynayır. Həmin müsabiqələri Azərbaycanında respublika qəzetləri keçirirdi. Təcrübə göstərirdi ki, kompozisiyaçıların əsas hissəsi kompozisiyaya şahmat məsələ və etüdlərinin həlli üzrə kütəvi müsabiqələrdən gəlmişdir. Məsələn, respublikamızda Azərbaycanın ən güclü problemçiləri və etüdcüləri: R.Ələvsətzadə, İ. Qarayazlı, N. Qulamov və başqaları şahmat kompozisiyasına qəzet və jurnalların keçirdikləri şahmat kompozisiyalarının həlli üzrə müsabiqələrdən başlamışlar. 60-cı illərin müsabiqələri nəcib, xeyrixah, məhsuldar zəmin oldu. İndinin istedadlı şahmat kompozisiyaçılarının yetişməsində «Baku» axşam qəzetinin səhifələrində dərc olunan məsələ və etüdlər böyük rol oynadı. Bu qəzetdə şahmat guşəsi 60-cı illərin ortalarından etibarən müntəzəm surətdə fəaliyyət göstərirdi. «Baku» axşam qəzetinin şahmat guşəsi əvvəlcə kompozisiya həvəskarları ilə iş canlandırmaq üçün məsələ və etüdlərin həlli üzrə müntəzəm surətdə müsabiqələr keçirməyə başladı. Bu müsabiqələr əvvəlcə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda, sonra isə respublikanın bir çox rayonlarında şahmat kompozisiya həyatını canlandırmağa güclü təkan verdi.

ŞAHMAT MƏŞQİNİN METODOLOGİYASI

Metodologiya, metodika və metod anlayışları və onların müəyyən edilməsi.

Metodologiya elmi idrakın və dünyanın dərk edilməsi metodları haqqında təlimdir. "Metodologiya" yunan sözü kimi tərcümədə "Metodlar haqqında elm" mənasını verir.

Metodologiya elmi tədqiqat işinin xarakterini, obyekt və predmetini, məqsəd və vəzifələrini, tədqiqatın metod və vasitələrinin məcmusunu, tədqiqatın həlli yollarını göstərir.

Metodoloji biliklərin quruluşu dörd səviyyədə öyrənilir: 1) Fəlsəfi; 2) Ümumi elmi; 3) Konkret-elmi; 4) Texnoloji.

Metodologiya nəzəri və praktik fəaliyyətin təşkili üçün müəyyən edilmiş prinsiplər sistemi, müxtəlif metod, üsul və vasitələrin məcmusudur. Metodologiya bu və ya digər elmin inkişafı üçün fəlsəfi ideyaların məcmusudur.

Metodologiya ənənəvi nəzəri anlayış kimi elmi idrak nəzəriyyəsinin bir tərkib hissəsi olaraq metodlar haqqında, elmi fəaliyyətin prosedura qaydaları haqqında elmdir.

Metodologiya tətbiqi anlayış kimi – tədqiqatçının, alimin elmi fəaliyyətində əsaslandığı bir-bir ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan prinsiplər sistemidir ki, bunun sayəsində konkret elm sahəsində müəyyən elmi nəticələr əldə edilir.

Elmi idrakın bir sahəsi kimi şahmatın metodologiyası əsas iki istiqamətdə özünü göstərir: 1) Biliklər sistemində - başqa sözlə metodoloji tədqiqatlarda. Onun vəzifəsi şahmat elminin inkişafının qanunauyğunluqlarını, təcrübə ilə əlaqəsini təhlil etmək, tədqiqatların metodlarının səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsidir; 2) Elmi-

tədqiqat fəaliyyət sisteminin metodoloji təminatında. Bu istiqamət tədqiqat proqramının əsaslandırılmasında, onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində metodoloji biliklərdən istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Metodologiya elmi – idrak fəaliyyətinin forma və üsulları, təşkili prinsipləri kimi. Tədqiqatlarının təsnifatı: 1) Nəzəri tədqiqat metodları; 2) Elmi-tətbiqi tədqiqat metodları; 3) Eksperimental tədqiqat metodları.

Tədqiqat metodları - Müşahidə: Qısamüddətli, uzunmüddətli müşahidə. Bilavasitə müşahidə. Gizli, açıq müşahidə.

Sorğu metodu: Müsahibə, Söhbət, anketləşdirmə. Test: Testin növləri: Biliyi yoxlamaq üçün testlər, Tərbiyəlilik səviyyəsini yoxlamaq üçün testlər, basarıq, qabiliyyət, İntellektual səviyyəni yoxlamaq üçün testlər. Eksperiment: Qlobal və lokal eksperimentlər. Sosioloji metodlar: Məktəb sənədlərinin və şagirdlərin yaradıcı işlərinin öyrənilməsi. Sosiometrik metodlar, kolliziya metodu və s.

Tədqiqat metodlarının seçilməsi prinsipləri:

1. Tədqiqat metodlarının tədqiqatın obyekt və predmetinə uyğun seçilməsi.

2. Öyrənilən hadisəyə adekvat metodun seçilməsi.

3. Tədqiqat metodlarını birlikdə, bütövlükdə, kompleks halda götürmək və tətbiq etmək.

Tətbiqi tədqiqatların - müxtəlif pedaqoji proseslərin, onun müxtəlif növlərinin, pedaqoji təcrübənin çoxtərəfli qanunauyğunluqlarını öyrənir və təhlil edir.

Problemin qoyuluşu: Mövzunun seçilməsi, tədqiqatın obyekt, tədqiqatın predmeti, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın fərziyyəsi, metodları və müdafiəyə

çıxarılan müddəalar, Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti.

Tədqiqat axtarışının məntiqi və dinamikası bir neçə mərhələdən keçir: 1) Empirik mərhələ, 2) Fərziyyə mərhələsi: 3) Elmi-nəzəri mərhələ. Təhsilin milli – ümumbəşəri dəyərlər əsasında inkişafı və demokratik xarakter daşması.

Şahmat məşqinin metodologiyası

“Şahmatı öyrənərkən, öz şəxsi təcrübənə də əsaslanmalısın. Şahmata aid dərslərin dərindən öyrənilməsi elə yollar açır ki, bu yollarda, bütün çətinliklərin öhdəsindən şəxsən gəlməklə, müstəqil düşünməyi öyrənmək lazım olur.”

Debüt, mittelspil və endşpil nəzəriyyəsi üzrə bütün mühazirə və seminar məşğələləri praktiki materiallar, turnir təcrübəsi, eləcə də dinləyicilərin turnir təcrübəsi əsasında qurulmalıdır.

Şahmatın strategiya və taktikasının ayrı-ayrı elementlərinin müzakirəsini məlum olan prinsipə – sadədən mürəkkəbə prinsipinə ciddi riayət etməklə keçirmək lazımdır.

Ayrı-ayrı mövqe və variantların təhlilində debütün, mittelspilin və endşpilin ideya baxımından əlaqəsini konkret misallar üzərində göstərmək son dərəcə vacibdir. Şahmat müəllimlərinin əsas vəzifələrindən biri – dinləyicilərdə müstəqil təfəkkürün tərbiyə edilməsidir. Em.Laskerin göstərdiyi kimi, şahmatda artıq istifadə olunmayan hər bir şeydən, çox az sayda nümunələrə və çox sayda yalanlara istinad edən uydurma nəzəriyyələrdən,

başqaları tərəfindən tətbiq edilən variant və qaydaları tənqidsiz mənimsəmək və düşünmədən təkrarlamaq vərdislərindən uzaq durmaq lazımdır.

Mühazirələrin təkcə bu və ya digər mövzuda lazım olan biliklər verməsindən əlavə, onların dinləyiciləri maksimum dərəcədə maraqlandırması və onları düzgün yönləndirməsi vacibdir. Əsas diqqət şahmatın nəzəriyyə və praktikasından olan ayrılmaz əlaqəyə verilməlidir.

Praktiki seminar məşğələlərində şahmat mövqələrinin bu cür öyrənilmə forması və analizi məsləhət görülür.

Oyunun başa çatdırılmasında dinləyicilərə grossmeysterlərin partiyalarında yaranan faydalı (ibrətverici) mövqələrdən istifadə etmək təklif edilir. Lakin bu halda, əlbəttə ki, az məlum olan partiyalar seçilməlidir və eləcə də elə partiyalar olmalıdır ki, orada sürətləndirilmiş variantlar olmasın, mövqenin başa düşülməsinə və mübarizənin real qiymətləndirilməsi bacarığına əsaslanan prinsiplə qərarların qəbulu tələb edilsin.

Sonrakı məşğələdə oyunun başa çatdırılmasına dair materialları grossmeysterlərin oyunlarının bitirmə tərzilə, böyük şahmatçıların fikirlərinin mahiyyətini, ümumi qanunlara və şahmat strategiyasının prinsiplərinə uyğunluğu izah etməklə, müqayisə etmək lazımdır.

Bu iş metodu mittelspilin və endşpilin öyrənilməsində məqsədəuyğun və son dərəcə səmərəlidir.

Mühazirələrdə hal-hazırda debüt nəzəriyyəsi ilə maraqlanan şahmat həvəskarlarının geniş dairəsinə təkidlə və əsaslı sürətdə göstərmək lazımdır ki, variantların mexaniki öyrənilməsi şahmatçının yaradıcı dünyagörüşünü genişləndirmir, onun təkmilləşdirilməsi işinə xidmət etmir.

A.Alyoxin haqlı olaraq, debüt nəzəriyyəsinə düşünmədən riayət etməkdən qorumaqla qeyd edirdi: “Şahmatçının rəhbər götürməli olduğu prinsip ondan ibarətdir ki, hər hansı bir usta tərəfindən tətbiq edilən hər hansı bir yeniliyin mütləq yaxşı olduğunu bildirən etirafdan imtina etmiş olsun.”

Strategiya sahəsində əsas mövzulardan birinin, “Şahmat oyunun planı”nın hazırlanma misalına baxaq.

Planlaşdırmanın birinci təcrübələri. Elementar sonluqlar bölməsi şahmat planlaşdırılmasının əsaslarını daha yaxşı tanış edir. Bu halda, əsas diqqət fiqurların qarşılıqlı əlaqəsinin əhəmiyyətinə verilməlidir. Bu cür qarşılıqlı əlaqə hər birinin gücündən maksimum istifadə etməyi nəzərdə tutur, bununla belə, bütün fiqurlar bir-biri ilə uzlaşaraq ümumi planın xeyrinə hərəkət etməlidir.

Bir material kimi, tədris misalları ilə birgə, evə tapşırıq kimi məqsədəuyğun hesab edilən çoxgedişli kiçik tapşırıqlardan da istifadə etmək olar.

Mövqenin və mümkün əməliyyatların real planlaşdırılmasının qiymətləndirilməsinin vacib faktoru bu və ya digər şahmat vəziyyətində zəif və güclü nöqtələr haqqında düzgün təsəvvürün yaranmasıdır. Bu məsələ mücərrəd olmayıb, böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Nöqtənin zəifliyinin dəyişən, dinamik anlayış olduğunu praktiki misallarla göstərmək vacibdir və o, lövhə üzərindəki konkret vəziyyətlə mütləq surətdə bağlıdır. Bu və ya digər nöqtənin zəifliyi yalnız o halda özünü göstərir ki, bu nöqtə mübarizə prosesində və hadisənin məntiqi inkişafında istifadə edilmiş olsun.

Bu və ya digər nöqtələrin zəifliyi və ya gücü fiqurların manevrləri ilə özünü göstərir. Bir qayda olaraq, böyük güc

alan və ümumi hücum üçün meydan yaradan atın zəif sahəsinə daxil olmaq xoşagəlməz bir haldır. Bu vəziyyəti oyundan misallar gətirməklə təsdiq etmək olar.

100 il bundan əvvəl məşhur rus idman ustası İ.S.Şumov yazırdı: “Şahmatda müvəffəqiyyət əldə etmək üçün müxtəlif güclü kütlələrlə hərəkət etmək bacarığına malik olmaq, zaman qazanmaq, rəqibin səhvlərindən istifadə etmək lazımdır”. Əlbəttə, öz gücü ilə “hərəkət etmək” vacibdir, lakin eyni zamanda, bütün manevrlərin, mövqeyin konkret tələb və imkanları nəzərə alınmaqla, keçirilməsi də vacibdir. Qrossmeyster R.Retı yazırdı: “Hər bir gediş, hətta yeni fiquru inkişaf etdirən belə olsa da, ümumi plana uyğun olmadığı halda, tempin itirilməsidir”.

Planın bütün oyun üçün bir dəfədə seçilib qurulmasını və oyunun birinci gedişdən sonuncu gedişədək bu plana uyğun getdiyini düşünmək yalnızdır. Bunun səbəbi nədir? Çünki lövhədəki vəziyyət durmadan dəyişir, belə ki, oyunçu rəqibinə qarşı və onun planına müqavimət göstərməklə oynayır.

A.V.Lunaçarski yazırdı: “Şahmat – belə desək, bərabər hüquqlu bir mübarizədir. Sizin və rəqibinizin şansları eynidir. Kombinasiyalar, fiqurların vəziyyəti saysız müxtəlif manevrlər üçün imkan yaradır, bu da insana öz ağası olmağı, başqasına ciddi və bərabər rəqib kimi yaxınlaşmağı öyrədir”.

Dinləyicilərin əsas diqqətini mövqenin qiymətləndirilmə oriyentirinə, vəziyyətin ümumi şəklini yaradacaq detallara yönəltmək lazımdır. Bu oriyentirlərin müəyyən edilməsində həlledici əhəmiyyət oyunun ümumi prinsipləri və qanunauyğunluqları ilə tanışlığa verilir.

“Debüt strategiyasının prinsipləri” mövzusunun işlənmə sxeminin bir nümunəsini göstərək.

Oyunun məqsədəuyğun başlanması məsələsi nəzəriyyəçi və praktikalrın diqqətini lap çoxdan bəri cəlb etməyə başlamışdır. Hələ qədim ərəb əlyazmalarında oyunun ilkin mərhələsində hücum məqsədilə və müdafiə üçün eyni dərəcədə əlverişli olan müəyyən sxemlər üzrə fiqurların yerləşdirilmə səylərinin göstərildiyi müşahidə edilmişdir. XV əsrin sonuna, müasir oyun qaydalarını müəyyən etməyə başlayanda, artıq bir sıra debütlər məlum olmuşdur ki, bunu da 1497-ci ilin ilk şahmat kitablarından biri (ispan Luçena) təsdiq edir. Təxminən həmin dövrə aid olan Qettinqen əlyazmalarında naməlum müəllif tərəfindən ilk dəfə debütlərin sistemləşdirilməsinə səy göstərilmişdir (birinci gediş üzrə). Məhz bu dövrdən etibarən debütlərin müasir nəzəriyyəsi başlayır.

Debütün inkişaf tarixi şahmatın bütövlükdə inkişaf tarixindən ayrılmazdır. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə oyunun məzmun və xarakteri strategiya və taktika anlayışının daha da dərinləşməsinə uyğun olaraq dəyişikliklərə uğramışdır.

İlk mərhələdə, inkişaf çox ləng gedirdi və əhəmiyyətsiz idi. Lakin son 100 il ərzində, şahmatın geniş vüsət aldığı və çoxsaylı turnir və matçların keçirilməyə başladığı, böyük sayda xüsusi kitab və jurnallar nəşr olunmağa başladığı dövrdən etibarən debüt nəzəriyyəsi sahəsində inkişaf böyük tempə getməyə başlamışdır.

Hər bir inkişaf kimi, bu proses də ziddiyyətli fikirlərin əsasında baş verirdi.

Ümumi debüt prinsiplərinin formalaşma tarixinə sxematik olaraq nəzər salaq.

İlkin italyan məktəbində (XVI və XVII əsrlər) “mərkəz” anlayışı tamamilə yad bir anlayış idi. Doğrudur, hələ o zamanlar bir çox oyunlarda 1. e2-e4 və daha sonra d2-d4 gedişləri edilirdi, bu gedişlər də yalnız fillərin və vəzirlərin yolunu açaraq, şahın üzərinə getmək üçün aparılırdı. Hücum zamanı fiqurlar və piyadalar sola və sağa qurban verilirdi və hücum edən ya rəqibi götürür, ya da heç nəsiz qalırdı.

Bu cür yanaşmaya, şahmat fiqurlarının köməyi ilə planlı və amansızcasına irəliləyən piyada mərkəzindən, piyada hədəflərindən təlim keçən Filidor (XVIII əsr) son qoymuşdur.

Sonrakı tarixi dövr, piyadalara daha ehtiyatlı yanaşaraq, fiqurların üstünlük əhəmiyyətini qaytardı. lakin debüt düzülüşlərinin ümumi planları bu dövrdə kifayət qədər əsaslandırılmamışdır və dəqiq mövqe bazalarına malik deyildi.

Məsələnin düzgün həlli keçən əsrin ortalarında P.Morfi tərəfindən tapıldı. Onun debüt strategiyasının əsasını mərkəzdəki bütün güclərin cəmləşməsi təşkil edirdi. Fiqurların cəld hərəkəti ideyası Morfi üçün əsas oyun prinsipi idi. Mübarizəyə qatılmış fiqurların öz güclərinin qoyduğu nöqtə, ilk zamanda, rəqibin şahı deyil, mərkəzdir.

Morfinin oyunları ilk dəfə əyani olaraq fiqurların harmonik hərəkətlərinin böyük əhəmiyyətini və koordinasiya düzülüşündən yaranan qeyri-adi gücü nümayiş etdirmişdir.

Şahmat fikri inkişafının sonrakı mərhələsi görkəmli şahmat mütəfəkkiri, birinci dünya çempionu, hələ indiyədək özünün birinci dərəcəli əhəmiyyətini saxlayan,

bir sıra əsas prinsiplər təsis etmiş V.Steynitsin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Steynits güclü və zəif nöqtələr, mövqe üstünlüyü və mövqe zəifliyi barədə təlimlər təşkil etmişdir. Daimi uzun zəifliyin tipik misalları piyada yerləşməsindəki nöqsanlardır: ayrı düşmüş, qoşalaşmış və geridə qalmış piyadalar, hücum üçün hədəf yaradan qalaqurma mövqeyinə çıxarılmış piyadalar, ayrı düşmüş piyadaların önündəki sahə.

O, eyni zamanda, endşpildə təhlükəli keçid almaq imkanı verən vəzir cinahında piyadanın üstünlüyündən, fiqurların böyük hərəkətliliyinin əhəmiyyəti, iki filin üstünlüyündən və s. danışıbmışdır.

Steynits şahmat oyununda müdafiənin böyük əhəmiyyətini vurğulayır, əsaslandırılmış hücumların və sonradan həlledici üstünlüyə keçid alan kiçik üstünlüklərin yığım prinsiplərini göstərirdi.

Yeni debüt strategiyası prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasında M.Çiqorin, A.Alyoxin və onların fikirlərini davam etdirən M.Botvinnikin rolu olmuşdur. Bu barədə yuxarıda qeyd edilmişdir.

Dünya çempionu A.Karpovun və sovet şahmat məktəbinin digər aparıcı nümayəndələrinin fikirləri əsasında işlənilib hazırlanmış debüt strategiyasının müasir şərhində əsas əhəmiyyət debüt mübarizəsinin dinamikasına, aktiv resursların yaradılma imkanlarına verilir. Debüt, mittelpil və endşpil arasında ayrılmaz bir əlaqənin olduğu və onların üzvi vahidliyi bir daha sübut olunmuşdur. İş həm nəzəri işlərdə, həm də turnir praktikasında davam etdirilmişdir.

Bu nümunəvi plan üzrə, təcrübə materiallarından istifadə etməklə, dinləyicilərin sırf şahmat üzrə təkmilləşdirilməsinə həsr edilmiş bütün mühazirələrini təşkil etmək olar. Vətən şahmat məktəbi məsələsinin, araşdırmalarının qısa tarixinin, şahmat ideyaları təkamülünün nümayişi dinləyicilərin nəzəri problemlərinin, onların inkişaf perspektivlərinin zəmanəyə uyğun başa düşülməsinə gətirib çıxarmalıdır.

Söhbətimizi Em.Laskerin "Şahmat oyununun əhəmiyyəti" (1937) adlı məqaləsindəki məsləhəti ilə bitiririk:

"Əlbəttə, öyrənən şəxs ona qədər toplanmış təcrübəyə etinasız olmamalıdır. Əbəs yerə şahmat oyunu iki min ildən artıq mövcud deyil ki, özlərinin oyun məharəti ilə müasirlərini və sonrakı şahmatçıları heyrləndirən böyük ustalar yetişdirilməyib. Əbəs yerə ustalar arasında turnirlər və matçlar keçirilməyib, oynanılan oyunların isə əsaslı surətdə təhlili edilməyib.

Öyrənənin bütün bunları bilməsi gərəkdir, hətta buna az bir vaxt ayıra bilsə belə. Nə qədər razı qalsa da, özünü bu çoxsaylı işlərin varisi hesab etməklə, hər halda onları yaradıcılıqla qəbul etməyə çalışmalıdır. Bunun üçün o, analiz etməli və yalnız tövsiyyə olunanları deyil, eyni zamanda müstəqil nəticələr çıxarmağa qadir olmaq üçün lap zidd olanları da araşdırmalıdır. Bu yolla o, ən qiymətli olanı – müstəqil fikir söyləmək qabiliyyətini və müstəqil yaradıcılıq qabiliyyətini əldə edər, şahmat üzrə şagirdlik mərhələsini keçərək, mükəmməl bir rəssam ola bilər".

Mənbələrin sayı çoxdur, şahmat mədəniyyətinin xalq universitetlərinin mühazirəçiləri kimi, onların dinləyiciləri

də bu mənbələrdən istifadə edə bilər. Bu mənbələrin hamısını saymaq mümkün deyil.

Hesab edirik ki, ilk növbədə, "Bədən tərbiyəsi və idman" nəşriyyatı tərəfindən buraxılan məşhur seriyalardan sayılan "Dünyanın görkəmli şahmatçıları" kitabına və xüsusilə də, M.Çiqorin, A.Alexin, M.Botvinnik, A.Karpov, V.Smıslöv, M.Tal, L.Poluqayevskiy, E.Qeller, L.Şteynin partiyalar məcmuəsinə müraciət etmək lazımdır.

P.Morfi, V.Steynits, Em.Lasker, X.R.Kapablanka, M.Eyve, R.Fişer, L.Portiş, S.Qriqoriç, B.Barsenin bu seriyada çıxmış partiyalar məcmuələri də çox qiymətli materiallardan ibarətdir.

Keçən illərin və indiki zamanın aparıcı ustalarının çox gözəl oynamış olduqları partiyaları B.Turovun "Şahmat yaradıcılığının inciləri" kitabında toplanmışdır.

"Bədən tərbiyəsi və idman" nəşriyyatı, ispan partiyası, piyada qambit, qədim hindistan müdafiəsi və bu kimi tanınmış debütlərin tarixini və mülasir vəziyyətini açıqlayan bir sıra debüt monoqrafiyalar buraxılmışdır.

Em.Laskerin, X.R.Kapablankanın, A.Nimtsoviçin, R.Retinin, eləcə də son illərdə buraxılan nəşrlərdəki klassik işlər böyük idraki maraq kəsb edir.

Bir sıra aktual yaradıcı problemlər D.Bronşteynin dəfələrlə nəşr edilmiş "Qrossmeysterlərin beynəlxalq turnirləri" kitabında verilmişdir, Y.Neyştadtın "Debüt qəzalarının izi ilə" (1979) kitabında debüt oyunun əsas prinsiplərinin pozulmaları və bu pozuntuların acınacaqlı əqibətinin misalları göstərilmişdir.

Seminar məşğələlərinin təşkili zamanı onların mühazirələrlə sıx əlaqəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Tematik tədris seanslarının keçirilməsi, endşpil

texnikasının mənimsənilməsi üçün isə praktik oyunlara yaxın olan etüd həllinin müsabiqəsinin keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bu cür müsabiqələrə məzmun etibarilə parlaq, quruluşca isə asan olan tapşırıqlar daxil etmək mümkündür.

Şahmat kompozisiyasından bir tədris materialı kimi istifadə edərkən X.R.Kapablankanın aşağıdakı rəyini nəzərə almaq lazımdır:

"Həvəskarlar məndən tez-tez soruşurlar: tapşırıqları həll etmək faydalıdır mı? Əlbəttə, tapşırıqların həlli fantaziyanı inkişaf etdirir, lakin onların içində şahmat mövqeləri həmişə qeyri-təbiidir, bu da şahmatın ən ciddi çatışmamazlığıdır. Etüdlərin həlli isə, mənim zənnimcə, hər zaman faydalı bir məşqdır ... Etüdləri həll edərkən, siz nəinki fantaziyanızı məşq etdirirsiniz, eyni zamanda praktik oyunlardakı eyni vəziyyətə düşmüş olursunuz".

Şahmat məşqinin vasitələri

Şahmatçılar üçün idman məşqinin ən spesifik vasitələri məşq tapşırıqları sistemi ilə təqdim edilmişdir, bunlar isə nisbətən yaxın zamanlarda işlənib hazırlanmışdır. Məşqçi fəaliyyətinin səmərəliliyi məşqçi tərəfindən tətbiq edilən vasitə və metodların müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir.

Məşq tapşırıqları sistemi M.İ.Dvoreskiy və A.M.Yusupov tərəfindən təklif edilmişdir. Bu sistemdə tapşırıqlar strateji (hücum, müdafiə) və funksional (oyunu başa çatdırmaq üçün, qərar qəbul etmək üçün) əlamətlərə görə təsnif olunur. İdman nəzəriyyəsinə əsasən, yarış hərəkətlərilə oxşarlığına və ya fərqiyyətinə görə başqa bir təsnifat təklif etmək olar.

Yarış tapşırıqları – şahmat üzrə yarış şəraitlərində olduğu kimi eyni tərkibdə tam və ya mürəkkəb birgə hərəkətlərdir.

Əslində, yarış tapşırıqları və yarış tapşırıqlarının məşq formaları var. Birinci növ tapşırıqlara turnir və ya ənənəvi vaxt nəzarəti ilə matç partiyası aiddir.

Yarış tapşırıqlarının məşq formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- qısaldılmış nəzarət vaxtı ilə məşq partiyaları;
- məsləhət partiyaları;
- yazışma və internet ilə oyun;
- mübarizənin qabaqcadan müəyyən edilmiş xarakteri ilə məşq partiyaları (debüt sxeminin və ya oyundaşın oyun tərzini nəzərə alınmaqla strategiyanın seçilməsi);
- oyunun tematik xarakteri ilə baxmadan məşq partiyaları;
- vermiş strateji və ya taktiki əlamətlərə görə mövqelərin modelləşdirilməsi.

Yarış tapşırıqlarının məşq zamanı böyük əhəmiyyəti vardır, belə ki, onlarsız şahmat idmanı tərəfindən idmançıya təqdim edilmiş bütün spesifik tələblər məcmusunu tam olaraq yaratmaq və bununla da spesifik hazırlığın inkişafını stimullaşdırmaq mümkün deyil. Lakin onların məşqdə xüsusi çəkisi nisbətən çox deyil. Bu da əsas etibarilə, orqanizmdə yarış tapşırıqlarından yaranan funksional irəliləyişlərin əhəmiyyəti ilə izah olunur.

İdman məşqi nəzəriyyəsinin bütün nəticələri tam olaraq şahmata aiddir. Yarışlarda, onlar arasında fasilələrdə analitik iş olmadan, daim iştirak etmək əldə edilmiş vərdişlərin möhkəmlənməsinə gətirib çıxara bilər, lakin şahmatçıların ustalığının artmasına təsir etmir. Bir çox

güclü şahmatçılar, onların qabiliyyətlərinə, xüsusilə də, turnir praktikasının həddən artıq olmasından, yaradıcı və idman təkmilləşdirilməsi imkanından məhrumdurlar.

Xüsusi hazırlıq tapşırıqları yarış hərəkətlərinin elementlərindən, onların variantlarından, eləcə də təzahür edən qabiliyyətlərin forma və xarakterinə görə oxşar hərəkətlərdən ibarətdir.

Xüsusi-hazırlıq tapşırıqlarına daxildir:

- strateji və taktiki əlamətlərə görə təsnif edilmiş tipik mövqelərin analizi və ya həlli;
- yüksək ixtisaslı məşqçi-ekspertin tipik mövqesinin oynanılması;
- məşqçi-ekspert ilə düzgün mövqelərin analizi və ya oynanılması;
- konkret mövqelərin, kombinasiyaların və s. analizi və ya həlli;
- müxtəlif oyun məzmunu ilə partiyanın analizi;
- etüd, tapşırıqların analizi, həlli və oynanılması;
- operativ yaddaşa, operati təfəkkürə, diqqət funksiyalarına, qavrayış, qiymət funksiyasına görə test tapşırıqlarının həlli.

Bu tapşırıqları o halda xüsusi-hazırlıq tapşırıqları hesab etmək olar ki, şahmat partiyası ilə ümumi əlaqəsi olsun. Digər tərəfdən, xüsusi-hazırlıq tapşırıqları turnir partiyasındakı ilə tam olaraq eyni deyil. Onlar elə seçilir ki, məşq yükünün ayrı-ayrı parametrlərinə tam yarış tapşırıqlarından daha seçici və daha əhəmiyyətli təsir etmiş olsun. Məsələn, şahmatçı varianların hesabı üçün mövqeləri həll edərkən eyni bir vaxt üçün (5 saat) operativ yaddaşa turnir partiyasında olduğundan daha çox yük götürür. Mahiyyət etibarilə, xüsusi-hazırlıq tapşırıqları

şahmatçıların intellektual funksiyalarının inkişafına yönəlir. Bu perspektiv vasitələr şahmat idmanının müvafiq işlənilib hazırlanmasını və praktikada tətbiq olunmasını tələb edir.

Ümumi hazırlıq tapşırıqları idmançıların hərtərəfli funksional inkişafına xidmət edir. Onların tərkibi, məşq tapşırıqlarının digər qrupları ilə müqayisədə daha geniş və müxtəlifdir. Ümumi hazırlıq tapşırıqları olaraq, təsir xüsusiyyətlərinə görə xüsusi hazırlıq tapşırıqlarına qismən uyğun gələn və eləcə də onlardan fərqlənən tapşırıqlar istifadə oluna bilər. Şahmatçılar üçün ümumi hazırlıq tapşırıqları müxtəlifdir, bura həmçinin məntiqi oyunlar da daxildir ki, bu oyunlar zamanı, digər intellektual funksiyalarla birgə, operativ təfəkkür, məntiqi təfəkkür, yaradıcı təxəyyül inkişaf etdirilir.

Şahmatçıların idman məşqinin metodları – bu, məşqçinin və idmançının iş üsullarıdır ki, bunların köməyi ilə də bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməyə nail olunur, peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər inkişaf edir, dünyagörüşü formalaşır. Məşq prosesində şifahi və əyani metodlarla yanaşı, praktiki metodlardan da istifadə olunur. Şahmatda konkret təlim-məşq məsələlərinin daha səmərəli həll etmək imkanı verən idman məşqi vasitələrindən analitik, oyun və yarış metodlarını göstərmək olar. Bu metodlar bir-birindən, əsas etibarilə, peşəkar əhəmiyyətli psixi funksiyalara, xüsusilə də, yaddaş və təfəkkür və xüsusi bilik və bacarıqların möhkəmlənmə səmərəliliyinə, təsirin seçmə qabiliyyəti səviyyəsinə görə fərqlənir.

Analitik metod şahmatçıların texniki hazırlığının strukturunda həlledici rol oynayır. Analiz şahmat partiyasında qərar qəbul etmənin (gedişin seçimi) əsasını

təşkil edir. Lakin bu vəziyyətdə seçimin obyektivliyinin müəyyən edilməsi zehində variantların götür-qoyu və yerinə yetirilmiş gediş kimi nəticələrin toplanıb qalması məhdudlaşır. Təlim və məşq prosesində analiz dəqiq, tipik və konkret mövqelərin obyektiv qiymətinin müəyyən edilməsinə imkan verir, bilik və bacarıqların toplanmasını və intuisiyanın formalaşmasını təmin edir. Partiyaların – klassik, aktual, şəxsi, rəqibin, təxirə salınmış və s. partiyaların analizinin böyük təlim rolu vardır. Strukturun bəzi şəxsi məsələləri A.A.Kotovun. M.İ.Dvoreskinin və A.M.Yusupovun işlərində ümumi tövsiyələr səviyyəsində nəzərdən keçirilmişdir.

Oyun metodu hərəkətlərin oyun süjeti şəraitində yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bu oyunlarda oyun məqsədinə bir neçə mümkün üsullarla, oyunçuların qarşılıqlı əlaqə şəraitində nail olmaq mümkündür (mövqelərin rəqiblərlə oynanılması və ya etüdlərin rəqabət şəraitində həlli).

Şahmatda oyun metodu, digər idman növlərində olduğu kimi, motivasiyanın artırılması üçün tətbiq edilir. Oyun fəaliyyəti, yüksək emosionallığı ilə fərqlənərək, öz emosiya və hərəkətlərini, xüsusilə də, özünü ələ almaq, təşəbbüskarlıq və təkidlilik tələb edilən stres vəziyyətlərində idarə etmək bacarığını tələb edir.

Yarış metodu metodiki mənada onunla fərqlənir ki, yarış zamanı yerinə yetirilən eyni formada olan tapşırıq, bir qayda olaraq, daha yüksək funksional qiymətə malikdir – başqa şəraitlərdən fərqli olaraq, psixoloji və fizioloji xarakterli şəraitlərdə daha böyük funksional irəliləyişlərə səbəb olur.

Didaktik prinsiplər şahmatçıların idman məşqinə pedaqoji cəhətdən təşkil edilmiş bir proses kimi yanaşır.

İdman məşqinin spesifik prinsipləri, məşq təsirləri ilə orqanizmin reaksiyası arasında, eləcə də məşqin məzmununun müxtəlif tərkib hissələri arasında qanunauyğun əlaqələri əks etdirən prinsiplər, idmanın müxtəlif növləri üçün müxtəlifdir. Şahmat idmanında, hazırlığın artmasının, əsasən, psixi funksiya və keyfiyyətlərin inkişafı hesabına baş verdiyi halda, bu prinsiplər, təbii olaraq, idmanın ənənəvi növlərindən ələ fərqlənir ki, hazırlığın artması fiziki keyfiyyətlər hesabına baş vermiş olsun.

Nəzərə alsaq ki, şahmat idmanının nəzəriyyəsi – şahmat oyunu nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, inkişafın ilkin mərhələsindədir. İdman məşqinin əsas prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlı məsələyə isə problemlə kimi baxmaq olar. Məsələn, şahmatçıların yükünə nəzarət metodunun olmaması, yüklərin dalğavari və müxtəlif prinsiplərinin və məşq prosesinin dövriliyinin tətbiqi barədə birmənalı nəticə çıxarmağa imkan vermir.

Yüksək nailiyyətlər nümayiş etdirmək məqsədinə yönəldilmə məşqin, istirahətin xüsusi sistemi, qidalanma, bərpa tədbirlərinin daha səmərəli vasitə və metodlarından istifadə edilməsini tələb edir.

Ümumi və xüsusi hazırlığın vəhdəti şahmatda nailiyyətlərin müxtəlif intellektual inkişafdan asılılığı ilə müəyyən edilir. Birinci növbədə, şahmatçıların ümumi və professional əhəmiyyətli psixi funksiyalar və keyfiyyətlər arasındakı asılıqla müəyyən edilir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi misalı olaraq ümumi hazırlıq tapşırıqlarının, operativ təfəkkürün diaqnostikası və məşqi üçün tətbiqini göstərmək olar.

Məşq prosesinin davamlılığı şahmat idmanında onun ələ qurulmasına çalışır ki, məşq dərslərinin yüksək səviyyədə, konkret şəraitlərdə səmərəliliyini təmin etmiş olsun. onların arasında özünü doğrultmayan fasilələri istisna etsin və məşq prosesinin fazalarında hazırlığın geriləməsini minimuma endirmiş olsun.

Şahmatın bir yaradıcı akt kimi tədqiqatı şahmatçıların idman məşqində arasıkəsilməz prinsipin tətbiqinin xüsusiyyət və hədlərinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Məşq prosesinin dövriliyi yarışların təqviminə uyğun olaraq həyata keçirilir və məşq prosesinin məqsəd, metod və vasitələrinin sistemləşdirilməsinə imkan verir, məşq prosesinin prinsiplərinin yerinə yetirilməsini yaxşı təmin edir.

Şahmatda idman məşqi nəzəriyyəsinin inkişaf perspektivləri müvafiq hazırlıq keçmiş mütəxəssislərin bu prosesdə iştirakından çox asılıdır. Peşəkar məşqçi texniki, psixi, fiziki və taktiki hazırlığın rəşional uyğunluğun vacibliyini, həm məşq dərslərinin ayrılıqda təşkilində, həmçinin də bütün təlim-məşq prosesinin strukturunda başa düşməlidir. Lakin bu məsələnin həlli şahmat idmanında şahmatçıların mərkəzi sinir sisteminə yükün mümkün olan həcmi barədə məlumatın olmamasına görə mürəkkəbləşir. Şahmat praktikası bu sahədə tədqiqatların aparılmasını təkidlə tələb edir.

Həmçinin şahmatçıların çoxillik hazırlığının ümumi strukturu haqqında biliklər də azdır. İdman nəzəriyyəsində çoxillik hazırlığın rəşional planlaşdırılması ən çox optimal yaş həddinin dəqiq müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Şahmatda optimal nailiyyətlər dövrü əksər hallarda 10 ildən çox davam edir, onun hədləri stabil deyildir və idmançıların

fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, 20-dən 40-a qədər uzanır. Bundan əlavə, bəzi eksperimentlərin nəticəsinə görə, şahmat fəaliyyətinə nisbətən erkən başlama (10 yaşa qədər) mövqenin və hesablama texnikasının intuitiv qiymətləndirilməsinin formalaşmasında və inkişafında müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Şahmat idmanının bu xüsusiyyətləri gərgin məşqin optimal dövrünü müəyyən etmək imkanını çətinləşdirir.

Beləliklə də, şahmat idmanında müəyyən düzəlişlə, idmanın hərəkəti növlərinin təcrübəsini ümumiləşdirən idman məşqinin nəzəriyyə və metodikasının əsas məsələləri tətbiq edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ş.Quliyev, «Azərbaycan şahmat tarixi», Bakı.1983
2. A.Sarıçev «Azərbaycan şahmat bəstəçiliyi». Bakı.1985
3. М.Таль. П.Керес, Д.Бронштейн и др. Шахматная академия. 24 лекций. Ростов-на-Дону, 1992
4. «Шахматная энциклопедия» М.1995.
5. Липницкий И. Вопросы современной шахматной теории. Новая редакция. М., 1997
6. Нанн Дж. Секреты практических шахмат. М., 1999
7. Попов В.Д. Шахматы: работа над ошибками. «Шахматный университет», М., 2000
8. В.Бологан «Ступени», М-2000
9. В.Ə.Rüstəmov «Şahmat oyunu dərsliyi». Bakı.2002
10. Г.Вильямс. Шахматы. История, фигуры, игроки. М, 2004
11. S.Quliyev «Şahmat oyununun tədrisi üsulları», Bakı-2007
12. И.Михайлова «Стратегия Чемпионов. Мышление схемами». М.2008
13. Б. Рустамов, Ш. Азизова, С. Давидов «Шахматы». Баку 2011
14. В.Ə.Rüstəmov, Ş.A.Əzizova, S.F.Davidov «Şahmat» (I hissə) Bakı 2011

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Fiziki tərbiyə sistemində şahmatın yeri	4
<i>Şahmat idmanın bir növü kimi.</i>	4
<i>Təhsil sistemində şahmatın yeri.</i>	5
<i>Şahmat əqlin və təfəkkürün tərbiyə vasitəsi kimi.</i>	11
Şahmat oyununun tarixi	26
<i>Şahmat oyunun yaranması və inkişafı tarixi</i>	26
<i>Çaturanqa, əsas oyun qaydaları, müasir şahmatdan</i> <i>prinsipal fərqləri.</i>	33
<i>"Şahmatda yaradıcılıq" traktatı</i>	34
<i>XVI-cı əsrin İtalyan şahmat ustaları</i>	38
<i>A.Salvio və C.Qrekonun şahmatın inkişafında rolu</i> ...	38
<i>Fransua Filidor. "Şahmat oyununun təhlili" kitabı</i> ...	42
<i>Adolf Andersen</i>	50
<i>Pol Morfi</i>	52
<i>Luis Laburdonne – Aleksandr MakDonnell matçı</i>	54
<i>Pol Morfi – Adolf Andersen matçı</i>	73
Şahmat Azərbaycanda	84
<i>Azərbaycanda şahmat haqqında ilk məlumat.</i>	84
<i>Cəlaləddin Naxçıvani öz dövrünün ən güclü şahmatçısı</i> <i>kimi.</i>	92
<i>Əbülfərəc Leylac (X əsr).</i>	94
<i>Məhsəti Gəncəvi (XI-XII əsrlər).</i>	99
<i>Şətrəncin əsas xüsusiyyətləri və onun</i> <i>təkmilləşdirilməsi.</i>	105
<i>Əssar Təbrizi (XIV əsr).</i>	110
<i>Xacə Əli Təbrizi (XIV—XV əsrlər).</i>	112
<i>Qasım Bəy Zakir (1784 – 1857).</i>	120

<i>Seyid Əbülqasim Nəbati (1812–1873).</i>	121
<i>Şahmat və islam dini.</i>	122
<i>Mirzə Fətəli Axundov (1812–1878).</i>	128
<i>Azərbaycan şahmat istilahları.</i>	133
<i>Müasir Azərbaycan şahmat qrossmeysterləri.</i>	149
<i>Teymur Rəcəbov.</i>	152
<i>Şəhriyar Məmmədyarov.</i>	153
<i>Vüqar Həşimov.</i>	154
<i>Qədir Hüseynov.</i>	155
<i>Rauf Məmmədov.</i>	156
<i>Aynur Sofiyeva.</i>	156
<i>Zeynəb Məmmədyarova.</i>	157
<i>Firuzə Vəlixanlı.</i>	158
<i>İlahə Qədimova.</i>	158
<i>Azərbaycan şahmat bəstəçiliyi.</i>	159
Şahmat məşqinin metodologiyası	164
<i>Metodologiya, metodika və metod anlayışları və</i> <i>onların müəyyən edilməsi.</i>	164
<i>Şahmat məşqinin metodologiyası.</i>	166
<i>Şahmat məşqinin vasitələri.</i>	175
Ədəbiyyat	183

Rüstəmov Bəxtiyar Əyyub oğlu -
Riyaziyyat elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası
Əməkdar məşqçisi, beynəlxalq dərəcəli hakim, FİDE ustası.

Əzizova Şəfəq Aslan qızı -
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının
dosent, Azərbaycan Respublikası Əməkdar məşqçisi,
Respublika dərəcəli hakim, FİDE ustası.

Davidov Samir Fətəli oğlu -
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının
müəllimi, Respublika dərəcəli hakim.

Qafarova Səidə Əhliman qızı -
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının
baş müəllimi, Respublika dərəcəli hakim.

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov, S.Qafarova

ŞAHMATIN TARİXİ VƏ METODOLOGİYASI

(Magistr təhsil səviyyəsi üçün dərslər)

Çapa imzalanmışdır: 19.02.2014

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 11,4 ç.v.

Sifariş.49;

Tiraj: 200

Kitab AzDBTİA-nın mətbəəsində nəşrə hazırlanmış
və hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
çap edilmişdir.

